

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
FELSEFE PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HEGEL'DE SİVİL TOPLUM KURAMI

Açelya KAPLAN

Doç. Dr. Doğan GÖÇMEN

İZMİR - 2015

YÜKSEK LİSANS
TEZ/ PROJE ONAY SAYFASI

2012800664

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Açelya KAPLAN
Tez Başlığı : Hegel'de Sivil Toplum Kuramı

Savunma Tarihi : 24.08.2015
Danışmanı : Doç.Dr.Doğan GÖÇMEN

JÜRİ ÜYELERİ

Ünvanı, Adı, Soyadı

Üniversitesi

İmza

Doç.Dr.Doğan GÖÇMEN

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

Prof.Dr.Kubilay AYSEVENER

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

Doç.Dr.Mehmet KUYURTAR

EGE ÜNİVERSİTESİ

Oybirliği (X)

Oy Çokluğu ()

Açelya KAPLAN tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "Hegel'de Sivil Toplum Kuramı" başlıklı Tezi (X / Projesi) kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Hegel’de Sivil Toplum Kuramı” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

06/08/2015

Açelya Kaplan

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Hegel’de Sivil Toplum Kuramı

Açelya KAPLAN

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Programı

Hegel’in hukuk felsefesi sözleşmesi gelenek ve Alman Tarihsel Hukuk Okulu’nun bir sentezini içerir. Bu tez çalışmasında yapılmak istenen, Hegel’in sivil toplum kuramının hala güncel olduğunu gösterebilmek ve modern toplumda birey ve toplum arasında oluşan yabancılaşmanın, bölünmenin ortak nesnel bir anlam zemini ile aşılabilesinin mümkün olduğunu gösterebilmektir.

Hegel’in modern toplum ve devlet eleştirisi, tezin ilk bölümünde, sözleşmecî gelenekten Thomas Hobbes, John Locke ve J. J. Rousseau’nun kuramları ile ilişkilendirilmiştir. İkinci bölümde ise, Hegel’in sivil toplumu hem bir zenginlik hem de sefillik toplumu olarak tanımlamasından hareketle, sivil toplumun çelişkili bir yapısının olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, sivil toplum kuramında, Hegel’in modern toplumun problemleri ile birlikte, nasıl özgürleşmesinin mümkün olduğunu araştırdığı söylenebilir. Hegel, bir toplumun özgür olabilmesi koşulunun, ancak birey ve toplumun içsel bir bütünlüğü ile mümkün olduğunu belirtmektedir. Sivil toplum, nesnel kurumları, hukuku içermesine rağmen, birey ve toplum arasında bir bütünlük oluşturamaz.

Hegel’in sivil toplum kuramı, daha geniş anlamda, nesnel ahlaklılık kuramı, modern toplumun çelişkilerinin ve problemlerinin belirlenmesinde, oldukça zengin bir analiz sunmaktadır. Tezin son bölümünde gösterildiği gibi, bugün Hegel’in nesnel ahlaklılık kuramının, günümüz koşullarına göre

düşünüldüğünde, hem teker teker bireylere hem de bir bütün olarak tüm topluma özgürleştirici bir perspektif sunduğu söylenebilir.

**Anahtar Kelimeler: Hegel, Sittlichkeit, Sivil Toplum, Devlet,
Dünya Tarihi.**

ABSTRACT

Master's Thesis

The Theory of Civil Society of Hegel

Açelya KAPLAN

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Science

Department of Philosophy

Master Program

Hegel's philosophy of rights is a synthesis of the European social contract school and the historical school of social and political theory. The aim of this thesis is to present Hegel's theory of civil society as an account of alienation and to show that overcoming of this alienation or division is possible only by developing an objective common ground of sense and meaning.

In the first part of the thesis Hegel's critique of modern society and the state has been set in connection to the social contract tradition of Thomas Hobbes, John Locke and J. J. Rousseau. In the second part of thesis, by departing from the definition of civil society at the same time as a society of wealth and poverty, it has been shown that civil society has a contradictory structure. However, it may be nonetheless claimed that Hegel, besides his account of the problems of civil society, investigates how freedom in civil society is possible. Hegel takes for granted that a free society is only possible by developing an inner unity of society and individual. But civil society, although its objective institutions entail rights, can hardly establish the unity of society and individual.

Hegel's theory of civil society, in broader sense, his objective theory of Sittlichkeit offers rather rich material for an analysis for determining of contradictions and problems of civil society. In the last part of the thesis, as has been shown, viewed from the perspective of contemporary conditions, the

objective theory of Sittlichkeit offers a liberating perspective to individuals as well as to the society as a whole.

Keywords: Hegel, Sittlichkeit, Civil Society, State, History of World.

HEGEL’DE SİVİL TOPLUM KURAMI

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HEGEL’İN HUKUK FELSEFESİNİN TEMEL KAVRAMLARI

1. 1. HEGEL’İN HUKUK FELSEFESİNE GİRİŞ	8
1.1.1. Soyut Hukuk	11
1.1.1.1. Özel Mülkiyet	16
1.1.1.2. Sözleşme	21
1.1.1.3. Haksızlık	24
1.1.2. Doğa Durumu	27
1.2. THOMAS HOBBS, JOHN LOCKE VE ROUSSEAU’NUN FELSEFESİNDEKİ TEMEL KAVRAMLARIN HEGEL FELSEFESİ İLE BİRLİKTE BİR DEĞERLENDİRMESİ	34
1.2.1. Thomas Hobbes’ta Doğa Durumu ve Sivil Toplum Kavramları	35
1.2.2. John Locke’ta Doğa Durumu ve Sivil Toplum Kavramları	44
1.2.3. Jean-Jacques Rousseau’da Doğa Durumu ve Sivil Toplum Kavramları	50

İKİNCİ BÖLÜM

HEGEL FELSEFESİNDE SİVİL TOPLUM KURAMI

2.1. SİVİL TOPLUM KURAMINA GİRİŞ	61
2.2. NESNEL AHLAKLILIK	62
2.2.1. Aile Kavramı	66
2.2.2. Sivil Toplum	70
2.2.2.1. Gereksinimler Sistemi	78
2.2.2.2. Toplumsal Sınıflar ve İş Bölümü	81
2.2.2.3. Polis ve Lonca (Korporasyon)	89
2.2.3. Devlet Kavramı	95

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HEGEL'İN SİVİL TOPLUM KURAMININ ELEŞTİRİSİ VE GÜNÜMÜZE OLAN KATKISI

3.1. GENEL BİR DEĞERLENDİRME	105
3.2. KARL MARX'IN HEGEL'İN HUKUK FELSEFESİ'NE DAİR ELEŞTİRİSİ	107
3.3. SHLOMO AVINERİ, CHARLES TAYLOR, TÜLİN BUMİN'İN NESNEL AHLAKLILIK VE SİVİL TOPLUM ELEŞTİRİLERİ	119
SONUÇ	138
KAYNAKÇA	146

KISALTMALAR

s.	Sayfa Numarası
ss.	Sayfadan Sayfaya
Bkz.	Bakınız
Ed.	Editör
Der.	Derleyen
çev.	Çeviri
İkinci İnceleme	Hükümet Üzerine İkinci İnceleme
Modern State	Hegel's Theory of Modern State

GİRİŞ

Sivil toplum kavramı, 20. yüzyılda bireylerin bir toplum içinde özgürlüğünün tesis edilmesinde ve toplumun üzerinde onu belirleyen bir yapı olarak devlete karşı toplumun özgürlüğünün korunmasında öne çıkan bir kavram olmuştur. Buna ek olarak, günümüzde sivil toplumun devletle ilişkilerinin nasıl olması gerektiği tartışmalarında, devletin tüm kurumları ve yapıları ile sivil toplumu yönlendiren, onu belirleyen bir yapı olarak değil, tam tersine, sivil toplumun devleti yönlendiren bir bütünlük olarak öne çıkarılması söz konusudur. Sivil toplum alanının ne kadar çok genişletilirse, o kadar demokratik ve özgür bir toplumda yaşanabileceği düşüncesinin belirleyici olduğu söylenebilir.

Hegel'in sivil toplum kuramı, yukarıda sözü edilen 20. yüzyılda ortaya konmuş sivil toplum yaklaşımlarını içermekle birlikte, daha kapsamlı bir anlam içerir. Sivil toplum kavramına dair felsefe tarihinde oldukça farklı yaklaşımlar mevcut olmakla birlikte, bu tez çalışmasında, sivil toplum kavramının Hegel felsefesinden hareketle, felsefi bir değerlendirmesi yapılmak istenmektedir. Hegel'in temel olarak, sivil toplum kuramında, bireyin bir bütün olarak toplumla birlikte özgürleşmesini amaçladığını ve tikel irade ile genel irade arasındaki kopuk ilişkiselliği aşmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Bu nedenle, Hegel'in sivil toplum kuramında, hem verili olanın bir eleştirisi yapılmıştır hem de bunun ötesinde, felsefe tarihinde tanımlanmış farklı sivil toplum değerlendirmelerinin kapsanarak aşıldığı bir sentez sunulmuştur.

Hegel'in hukuk felsefesinden hareketle, sivil toplum kuramına dair temel olarak üç yaklaşımın oluştuğu düşünülebilir. Bunlardan birincisi, liberal sözleşmecilik kuramında ortaya konulmuş olan, sivil toplumun genel olarak siyasal toplumla aynı anlama gelecek şekilde tanımlandığı kuramdır. Belirtmek gerekir ki, politik toplum ve sivil toplum arasındaki bu ayrımı, John Locke, *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*'de ortaya koyar.¹ Fakat bu konuda yeterince açık değildir. İkincisi, Hegel'den önce İskoç filozofların (Adam Smith, Adam Ferguson) ortaya koymuş olduğu, sivil toplumun siyasal toplumdaki ayrı olarak tanımlandığı ve sivil toplumun modern dönemde ortaya çıkan ekonomik ve piyasa güçleri ile ilişkilendirildiği

¹ John Locke, *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*, çev. Fahri Bakırcı, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004, ss. 69-72.

yaklaşımıdır. Üçüncüsü yaklaşım ise, sivil toplum, devlet ayrımının yapılmasından da öte, sivil toplumun siyasal toplum üzerinde belirleyici olduğu, hatta bunun da ötesinde, siyasal toplumun bir idari kurum olarak, yeniden sivil toplumun içine dâhil edildiği, Marksist kuramdır.

Bu bağlamda Hegel, *Hukuk Felsefesi*'nde sözleşmecî geleneğin temel kavramlarının ve sivil toplum temellendirmesinin detaylı ve kapsamlı bir eleştirisini yapar. Hegel, sözleşmecî gelenekte temel alınan özel mülkiyet temelinde ve bireyin haklarını korumanın aracı olarak oluşturulan siyasal veya sivil toplum kavramına karşı çıkar. Fakat bununla birlikte, Hegel, özel mülkiyete dayandırılan sözleşme ile bireylerin rıza göstererek bir araya gelip, siyasal toplumu oluşturması nedeni ile bireyin özgürlüğünün tesis edilmesinde önemli bir adım olarak düşünür. O halde, Hegel'in perspektifinden, bireylerin özgür olarak ve rıza göstererek bir araya gelmesi, siyasal toplumun bu temelde kurulması önemlidir. Fakat Hegel, bireyin iradesi ile genelin iradesinin iç içe geçip, uyumunun sağlandığı bir toplumda ancak tam olarak özgürleşebileceğimizi düşünür. Bu nedenle, tikel iradelerin olumsuzluğuna dayanan bir sözleşme ile değil, siyasal toplum, tarihsel olarak ortaya çıkmış bir kurumun kavranmasından hareketle tanımlanmalıdır.

Hegel, yukarıdaki nedenler ile sözleşmecî geleneğe itiraz eder ve bu toplum yapısının, daha geniş anlamda bir toplum temellendirmesiyle, Sittlichkeit (nesnel ahlaklılık) ile aşılması gerektiğini düşünür. Hegel, *Hukuk Felsefesi*'nin “Soyut Hukuk”² bölümünde, özel mülkiyet, sözleşme, doğa durumu gibi, sözleşmecî gelenekte siyasal toplum tanımlamasının temelinde olan kavramları ve bu kavramların bağlamlarını eleştirel olarak ele alır.

Hegel'in nesnel ahlaklılık kuramı, aile, sivil toplum ve devlet olmak üzere üç diyalektik momentten oluşur. Buradan hareketle, Hegel'in sözleşmecî gelenekte temel alınan, doğa durumundan sivil topluma geçişte, doğa durumu gibi varsayımsal bir durumun, tarihin başlangıç noktası olarak kabul edilmesine itiraz ederek, aile, sivil toplum ve devlet kavramlarının tarihsel olarak değerlendirdiğini söyleyebiliriz. Bu tez çalışmasının ilk bölümünde sözleşmecî geleneğin önemli temsilcileri olarak düşünülen Thomas Hobbes, John Locke ve J. J. Rousseau'nun felsefi kuramlarında, sözü geçen kavramlarla birlikte doğa durumundan sivil ya da siyasal topluma geçişin

² G. W. F. Hegel, *Tüze Felsefesi*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, 2016, ss. 70-134.

neden gerekli görüldüğü ve nasıl mümkün olduğu, Hegel felsefesi ile ilişkilendirilerek ele alınmaya çalışılmıştır.

Hegel, yukarıda sözü edilen üç yaklaşım içerisinde, sivil toplum ve devleti birbirleri ile diyalektik olarak ilişkili fakat birbirinden ayrı alanlar olarak değerlendirmesi nedeni ile kendine özgü bir kuram ortaya koyar. Bu bağlamda devlet, aile ve sivil toplumun bir sentezidir ve sivil toplumdan sonraki bir üst momenttir. O halde, Hegel'in birey temelli kurulmuş toplum tasavvuruna karşı çıkarak bireyin toplumla ve toplumun devletle olan ilişkisini bütün çelişkileri ve çatışmaları ile bir bütün olarak ele aldığını, sivil toplum ve devletin uyumlu bütünlüğünü kurmaya çalıştığını ileri sürebiliriz.

Bu bağlamda, sivil toplum ne siyasal toplumla özdeşdir ne de siyasal toplum üzerinde belirleyici bir güçtür. Sivil toplum aileden sonra devletin ahlaki, kültürel ve hukuksal dayanaklarını oluşturan bir yapıdır. Fakat şu noktayı belirtmek gerekir ki, Hegel, sivil toplumun nesnel kurumları ve toplumsal oluşumları içermesine rağmen, sivil toplumda bireyler arasındaki ilişkinin rekabet ve birbirini yadsıma ilişkisi olması nedeni ile yabancılaşma, ahlaki yozlaşma, yoksullar yığını, kolonileştirme gibi problemlerin, sivil toplumun içsel dinamiğini aşmayan bir toplumsal yapı ile çözülebileceğini düşünür. Karl Marx'ın Hegel'in hukuk felsefesinde eleştirdiği temel noktalardan birisi, sivil toplumun kendi problemlerini çözmede, yetkin olmamasıdır. Marx, Hegel'in sivil toplum değerlendirmesi ile modern bir toplum analizi yaptığını ve modern toplumun sorunlarını belirlediğini düşünür. Fakat sivil toplum kendi, içsel dinamiği ile sorunlarına çözüm önerisi bulamadığı için devlet, Hegel tarafından mantıksal ve zorunlu bir moment olarak tanımlanır.

Bu bağlamda, Marx'ın Hegel'i eleştirdiği nokta, sivil toplumun çelişkili yapısının, ancak bu toplum içinde üretim etkinliğini gerçekleştiren işçi sınıfı tarafından çözülebileceğini Hegel'in ortaya koyamamasıdır. O halde, Marx'ın Hegel'in temel kavramlarından ve bir bütün olarak özgürlüğün tesis edilmesi görüşünden hareketle, sivil toplumun olumsuzlanarak aşılması gerektiğine işaret ettiğini söyleyebiliriz. Marx, sivil toplumun ötesinde, değişimi sağlayacak olan emekçi sınıfa vurgu yaparak, değişimin nasıl sağlanacağını gösterir. Böylece, Hegel'in kuramını kapsayarak aşan yeni bir toplumsal kuram ortaya konmuş olur.

O halde, Hegel'in temel değerlendirmelerinden ve Marx'ın Hegel eleştirisinden hareketle, yeni bir Sittlichkeit alanı oluşturmanın gerekli ve mümkün olduğunu ileri sürebiliriz.

Hegel, *Hukuk Felsefesi*'nde devleti, bir yandan, sivil toplumla çatışma ve rekabet ilişkisinin devam ettiği, bir yandan da genelin iyisi ile bireyin iyisinin uyumlu bir bütünlüğünün sağlanacağı bir alan olarak tasarlar. Fakat uyumlu olmak demek, aynılaşmak demek değildir, yani devlet alanında, sivil toplum-devlet çatışması devam eder. Önemli olan, her iki alan arasında değiştirip dönüştürmeye açık olan bir diyalektik ilişki kurulabilmesidir. Hegel, bu düşünceyi temel alarak bir sivil toplum kuramı ortaya koymuş olması bakımından günceldir.

Hegel'in sivil toplum kuramında, daha geniş anlamda ise Sittlichkeit (nesnel ahlaklılık) kuramındaki temel amacının, bireyin tüm haklarının ve özgürlüklerinin korunarak, toplumla bütünlüğünün tesis edilmesi, bireyin topluma olan yabancılaşmasının aşılması, tam da bu nedenle hem bireyin hem de toplumun özgürleştirilebilmesi olduğu iddia edilebilir. Hegel, sivil toplum kuramında, bireyle birlikte bir bütün olarak toplumun özgürleştirilmesini amaçladığı için liberal sözleşmecî kuramdan farklı bir kuram ortaya koyar.

Bununla birlikte, Hegel, toplum ve devlet kuramına dair tarihsel yaklaşımdan (Montesquieu) ve İşkoç filozofların (Adam Smith) düşüncelerinden etkilenmiştir. Bu bağlamda, Hegel'in hukuk felsefesi, sözleşmecî geleneğin, Tarihsel Okul'un, İşkoç filozofların düşüncelerinin eleştirel bir sentezidir. Hegel aynı zamanda, Tarihsel Hukuk Okulu'na karşı bir sivil toplum kuramı geliştirmiştir. "Tarihsel Hukuk Okulu'nun felsefî manifestosuna göre, pozitif kurumlar akla dayanılarak temellendirilemez."³ Pozitif kurumların her biri bir topluma özgü olan gelenek ile temellendirilebilir.

Hegel felsefesinin merkezindeki kavramın eleştirel akıl olduğu düşünülürse, akıl, insanı verili olana hapsolmaktan kurtarır ve tam da bu nedenle insanın özgürleşebilmesini sağlar. Hegel'in hukukun kökenlerini bir bütün olarak kültür dünyası ile ilişkilendirmesi nedeni ile Tarihsel Hukuk Okulu'ndan etkilendiğini düşünebiliriz. Fakat Hegel'in eleştirel aklı temel alınırca, hem pozitif kurumların bir

³ Doğan Göçmen, "Aydınlanmacılığın Mirası veya Marx ya da Nietzsche", **Modern Felsefe, Tarihsel Anlamı, Güncel Mirası, Adam Smith, Hegel ve Marx**, Vivo Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 12-16.

bütün olarak toplumun kültür dünyası ile ilişkilendirilmesine olanak sağlanır, hem de kurumların verili olana veya geleneğe hapsolmadan nesnelliği korunabilir.

Hegel’de hukukun nesnelleştiği alan insan-insan ilişkisinin temel alındığı, kültür alanıdır. O halde, Hegel’in temel olarak şu iki soruya yanıt aradığını düşünebiliriz: Birinci olarak, ‘hukukun öznesi olarak insan nasıl tanımlanır?’, İkinci olarak da, ‘hukukun temeli olan kültür nasıl bir bütünlüktür?’

Hukukun nesnelleştiği kültür dünyası, insanın salt tikelliğini aştığı, dolayimler sisteminin genel olan ile ilişkilendiği bir bütünlüktür. Hegel’e göre, nesnel tin alanı, hak idesinin nesnelleşmesi olan kültür alanıdır.⁴

Hegel, bu süreci, öznenin, diğer öznelere dolayımı ile birlikte, karşılıklı olarak birbirlerini özgürleştirdikleri bir süreç olarak değerlendirir. Bu süreçte, özgürlük, insanın kendini gerçekleştirmesi olduğu için, en temel haktır. Hukuk, aynı zamanda özgürlüğün bir hak olarak kültürel alanda nasıl tesis edileceği anlamına gelir.

Tez çalışmasının ikinci bölümünde, Hegel’in kendi dönemine kadar tanımlanmış olan sivil toplum değerlendirmelerine temel itirazları ile birlikte, hukuk felsefinin özgünlüğü ortaya konmuştur.

Bununla birlikte, ikinci bölümde, Hegel’in, sivil toplumu, neden kapsanarak aşılması gereken bir diyalektik uğrak olarak temellendirdiği ve bu bağlamda, sivil toplumdan sonraki diyalektik moment olan devletin, neden mantıksal bir zorunluluk olduğu açıklanmıştır.

Bu bağlamda, Hegel’in sivil toplum kuramında ortaya konan sınıf çelişkilerini, yoksulluk problemini sivil toplumun kendi içsel diyalektiği ile çözümediğini ifade eden Marx’ın Hegel’e dair eleştirisi, dikkate alınmalıdır. Marx, sivil topluma dâhil olan işçi sınıfının bu çelişkili toplum yapısını emeği ile dönüştürerek aşabileceğine vurgu yaparken, Hegel, sivil toplumu, devlet ile aşmayı düşünmüştür. O halde, Marx’tan hareketle, sınıflara bölünmüş toplum yapısının, devlet ile sınıflar arasında uyum sağlanarak değil, ama sınıflar arasındaki farkların ortadan kaldırılarak aşılabilirliğini söyleyebiliriz. Hegel, tarihte ortaya çıkan modern devletlerin ulus devletler olduğunu belirtir. Fakat ulus-devlet, bir toplumu oluşturan etnik kimliğin diğer etnik kimliklere kendi değerlerini dayatarak homojen bir toplum

⁴ G. W. F. Hegel, **Tüze Felsefesi**, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 18.

oluşturması anlamında değil, Hegel felsefesinde ulus-devlet, bir toplumun kültürü, onu oluşturan tüm değerlerin bütünü anlamına gelir.

Bu çalışmanın son bölümünde ortaya konmaya çalışılan ana düşünce, Hegel'in genel olarak Sittlichkeit, özel olarak da sivil toplum kuramının güncel tartışmasını, Shlomo Avineri, Tülin Bumin, Charles Taylor gibi düşünürlerin görüşlerinden hareketle yapabilmektir. Bu bağlamda, sivil toplumun modern toplumla ilişkisi kurularak, Hegel'in modern toplum eleştirisi ortaya konulacak ve genel bir değerlendirme sunulacaktır.

Hegel *Hukuk Felsefesi*'nin "Devlet" bölümünde, devletler arasındaki hukuksal ilişkiyi⁵, ulus devletlerin birbirleri ile olan kaçınılmaz çatışma ilişkisi olarak temellendirir. Burada demeye çalıştığımız şudur: Birincisi, Hegel ulus devleti, kendi içinde genelde tikelin olduğu bir diyalektik bütünlük olarak değerlendirmiştir; ikincisi, Hegel, ulus devletler arasında böyle bir diyalektik ilişkinin kurulamayacağına işaret ederek modern ulus devletlerin yaşadığı ikilemi ortaya koymuştur.

Bununla birlikte, genel bilinen kanın aksine, bu tezde, Hegel'in hukuk felsefesinin, mutlak bir devlet kavramı ile son bulmadığı gösterilmeye çalışılmıştır. Zira ulus devlet idenin mekânda ve zamanda kendini gerçekleştirmesi bakımından tarihsel olarak oluşmuştur. Devletler arasında her bir devletin birbirinden bağımsız olması nedeni ile oluşan çatışma ilişkisi, tam olarak çözülebilir değildir. Sürekli barış durumunun mümkün olmamasının nedeni de budur. O halde, ulus devletler mutlak değildir, tarihsel olarak kendini gerçekleştirdikten sonra yok olabilir. Hegel, nesnel tin alanındaki son diyalektik moment olarak devlet kavramını ortaya koyarken, mutlak tinin son diyalektik momentinin felsefe olduğunu belirtir. Buradan hareketle, Hegel'in hukuk felsefesinde istenirse oldukça fazla devletçi argüman bulunabilir. Fakat Hegel'in amacının, tarihin sonundaki bir mutlak ulus-devleti temellendirmek olmadığını, belirtmek gerekir. Hegel'in, daha geniş anlamda bir özgür insanlık toplumunun nasıl kurulabileceğinin arayışı içinde olduğunu söyleyebiliriz.

Bu çalışmanın üçüncü bölümünde ortaya konulandan hareketle diyebiliriz ki, Hegel'in Sittlichkeit kuramından hareketle, her bir devleti oluşturan farklı uluslar

⁵ G. W. F. Hegel, *Tüze Felsefesi*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 70-134.

arasında diyalektik bir bütünlük, nesnel bir alan tesis edilebilir. Ama modern ulus devletler bu diyalektiğin oluşmasının önünde engel olarak yorumlanabilir. O halde, her bir kültürün karşılıklı tanıma ile bir diğeri ile ilişkili olması, kendi içine kapalı kalmamasını sağlar ve kültürleri oluşturan toplumları gelişime açık kılar. Tez çalışmasının son bölümünde yapılmaya çalışılan, Hegel'in nesnel ahlaklılık kuramından, özgürlük perspektifinden hareketle, günümüz toplumlarına ve özel koşullarına göre, toplumlar arasında tikelde genelin olduğu, bir nesnel ahlaklılık alanının oluşturulup oluşturulamayacağını tartışmasının yapılabilmesidir.

Tez çalışmasının genel yapısı ve içeriği böylece ortaya konduktan sonra, tezde kullanılacak bazı temel kavramların açıklamasına dönülebilir. Bu bağlamda, Hegel'in sivil toplum değerlendirmesine temel olması açısından “Soyut Hukuk” bölümünden, özel mülkiyet, sözleşme, haksızlık, doğa durumu gibi temel kavramların değerlendirmesini yapmak gerekli görünmektedir.

Tezin ana yapısı, şu üç başlık altında gösterilebilir: Tezin ilk bölümünde, Hegel'in sözü geçen temel kavramlara dair değerlendirmesinden ve eleştirisinden hareketle, sözleşmecî gelenek ile bağlantısı kurulmaya, yani, Hegel öncesi sivil topluma dair bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır. İkinci bölümde, Hegel'de sivil toplum değerlendirmesi ele alınmaya çalışılacak, üçüncü bölümde ise, Hegel'den sonra sivil toplum kavramına dair tartışmalara yer verilerek Hegel'in değerlendirmesinin, güncel tartışmalarla ilişkisi kurulmaya çalışılacaktır.⁶

⁶ Belirtmek gerekir ki, bu tez çalışmasında temel olarak Aziz Yardımlı'nın Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'ni, *Tüze Felsefesi* olarak çevirdiği eserinden faydalanılmıştır.(G. W. F. Hegel, **Tüze Felsefesi**, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 2006.) Fakat birçok kavramın Türkçe'ye çevirisinde anlaşılamama gibi bir problem olması nedeni ile Cenap Karakaya tarafından *Hukuk Felsefesinin İlkeleri* olarak Hegel'in Türkçe'ye çevirdiği eserinden (G. W. F. Hegel, **Hukuk Felsefesinin Prensipleri**, çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1991.) ayrıca, *Hukuk Felsefesi*'nin İngilizce çevirisinden, *Philosophy of Right*, faydalanılmıştır. (G. W. F. Hegel, **Philosophy of Right**, İng. çev. S. W. Dyde, Batoche Books Kitchener, Canada, 2001.)

BİRİNCİ BÖLÜM

HEGEL'İN HUKUK FELSEFESİNİN TEMEL KAVRAMLARI

1.1. HEGEL'İN HUKUK FELSEFESİNE GİRİŞ

Hegel'in *Hukuk Felsefesi*⁷ eseri “Soyut Hukuk”, “Ahlak” ve “Nesnel Ahlaklılık” bölümü olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmanın esas amacı, Nesnel Ahlaklılık(Tin) Bölümünden Sivil Toplum kuramını incelemektir. *Hukuk Felsefesi*'nde sivil toplum kuramının bir incelemesini yapabilmek için kuram bağlamında Hukuk Felsefesi'ne dair genel bir bakış edinebilmek gerekir.

Hegel *Tinin Fenomenolojisi*'nde “Gerçek bütündür”⁸ tanımlaması yapmaktadır. Bu tanımlamaya göre diyalektik olarak eserini bütünlüklü bir biçimde ortaya koymaktadır:

*Felsefenin her bir bölümü felsefi bir bütündür, kendini kendi içinde kapsayan bir çemberdir; ama felsefi idea tikel bir belirlilik ya da öge içinde oradadır. Tekil çember, kendi içinde bütünlük olduğu için, kendi ögesinin sınırlarını parçalayarak daha geniş bir alan kurar; bütün kendini buna göre her biri zorunlu bir uğrak olan çemberlerden bir çember olarak sunar... İdea da kendi payına eşit ölçüde her bir tekil çemberde görünür.*⁹

⁷ Hegel'in, Almanca, **Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse** Türkçe'ye ise, **Hukuk Felsefesinin Anahatlarda Doğal Hukuk ve Devlet Bilimi** olarak çevrilen eseri, bu metinde, Aziz Yardımlı'nın *Tüze Felsefesi* olarak çevirisi yerine, *Hukuk Felsefesi* tercih edilmiştir. Fakat kaynakça ve dipnotlarda, aşağıdaki gibi, *Tüze Felsefesi*, olarak geçecektir.

G. W. F. Hegel, **Tüze Felsefesi**, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 2006, (Tüze Felsefesi).

⁸ Kaynağın metindeki ismi, *Tinin Fenomenolojisi* olarak geçecektir. Aziz Yardımlı çevirisi, *Tinin GörüngüBilimi* ismi, kaynakça ve dipnotlarda kullanılmıştır.

Hegel, *Gerçek* ve *Hakikat* kavramları arasında ayırım yapmaktadır. *Mantık Bilimi'nde*: “Akılsal olan gerçektir, Gerçek olan akılsaldır” önermesinde gerçek kavramını, Almanca ‘Wirklich’ kelimesi ile anlatmaktadır. Bu paragrafta, gerçeklikten anlamamız gereken anlamı aktarılmaktadır: “...gerçekliği yalnızca olumsal olandan değil (gene de bir varoluşu vardır) ama giderek belirli (somut) varlıktan, var oluştan ve daha başka belirlenimlerden tam olarak ayırmıştım” diye tanımlanır.

G. W. F. Hegel, **Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I: Mantık Bilimi**, 3. Baskı, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 2010, (Mantık Bilimi) s. 56.

‘Wirklichkeit’ kelimesi gerçeklik anlamına gelmekle birlikte bilinç dünyasına işaret etmektedir. Tek tek öznelerin onu bildiği ve ona dâhil olduğu fakat öznelerden bağımsız bilinç dünyası anlamına gelmektedir. Hakikat kavramının anlamı ise, Almanca’da Hegel’in kullandığı anlamda varlık’a denk gelmektedir. Tinin veya öznenin kendini gerçekleştirmesi ise, gerçeğin hakikatte vücuda gelmesi olarak düşünülebilir. Herbert Marcuse, Hegel felsefesinde, var olanın akla uygun hale getirilmesinin gerçek anlamına geldiğini belirtir. Tülin Bumin, **Hegel: Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği**, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, (Hegel), s. 125.

⁹ G. W. F. Hegel, **Tinin GörüngüBilimi**, 3. Baskı, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 2011, (Tinin GörüngüBilimi), s. 20.

Bu paragraftan hareketle özne-nesne, kavram-gerçek, birey-toplum kavramlarının bir bütün olarak düşünülmesi gerektiği yargısına varabiliriz. Hegel gerçeği özün kendini gerçekleştirmesi anlamında, oluş süreci olarak tanımlar. Buna göre gerçek olan çember ki başlangıcını ve sonucunu içinde taşır.

Hukuk Felsefesi'nde de Hegel'in geleneksel düalist yaklaşımı aşmaya çalıştığını ve gerçeği bir bütün olarak değerlendirdiğini söyleyebiliriz. George Sabine'nin de vurguladığı gibi:

Hukuk felsefesinin önemi, argümanlarının biçimsel yapısına değil fakat onun politik gerçekliğe tekabül etmesine bağlıdır ki bu referans bazen formalizm tarafından görünmez kılınır. O, temel öneme sahip iki konu ile ilişkilidir; birey ile kişisel hayatını içinde yaşadığı toplumsal ve ekonomik kurumlar arasındaki ilişki ve bu kurumların devletle (devlet kurumlar arasında biricik olarak tanımlanır) arasındaki ilişkidir.¹⁰

Bununla birlikte öne çıkan kavramlar ve kavramların kullanıldığı bağlamlarla birlikte ama en önemlisi de Hegel felsefesinin temelinde akıl kavramı vardır ve bu kavram öne çıkan diğer kavramları bütünleştirir. Tin, ide ya da akıl tez, antitez, sentez gibi uğraklardan geçerek özgürleşmeyi amaçlamaktadır. Hegel felsefesinde özgürlük ise, akılsal olanın gerçekleşmesi yani tikel olan ile tümel olanın iç içe geçip tam bir bütünlüğün sağlanması ile mümkündür. O halde tikel- tümel, birey- toplum ilişkisi hukuk felsefesinde öne çıkan diğer kavramlardır. Peki, Hegel'in sivil toplum kuramında sözü geçen kavramlar neden önemlidir?

Hegel'in genel olarak hukuk felsefesinde özel olarak da sivil toplum kuramının temelinde özneler-arasılık yaklaşımı vardır. Yani öznenin özne ile olan ilişkisinde, öznenin ancak bir diğer özne ile birlikte, diğerinin dolayımından geçerek kendini kurması, kendi bilincine erişirken diğerini tanıyıp bilgisini edinmesi gerekmektedir. Andreas Arndt bu konu ile ilgili olarak şöyle söyler:

Özneler-arasılık, bireyler arası karşılıklı ilişkide hakikatin toplumsal bir gerçekliğinin kurulduğu anlamına gelmektedir ki bu toplumsal hakikatte özneler/bireyler kendi öznelliklerini/bireyselliklerini ortaya koyarlar ve değiştirirler.¹¹

¹⁰ George Sabine, **A History of Political Theory**, Third Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 1961, (A History of Political Theory), s. 647.

¹¹ Andreas Arndt ve Domenico Losurdo, "Neden Hala Hegel", çev. Doğan Göçmen, **Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi**, Sayı:2, 2008, (Neden Hala Hegel?), s. 17.

Sivil toplumda ortaya konan toplumsallık biçiminde her bir bireyin kendi iradesini ortaya koyması bakımından bireysellik ilkesi belirleyici olmaktadır. Fakat buradaki birey yalın, diğerlerinden soyutlanmış bir birey değildir. Tam tersine diğeri ile karşılıklı tanıma ilişkisi dolayımı ile kendini gerçekleştiren bir birey vardır. Dolayısıyla bu bireylerden oluşan bir toplum, bireylerin ortak iradesi ile kurulan toplum anlamına da gelmektedir.

O halde, önemli olan diğeri kavram tanıma ve tanınma kavramlarıdır. Hegel, akli olanın gerçekleştiği özgür bir toplumun karşılıklı tanıma ve tanınma ile kurulmuş tikel olanın çıkarının evrensel olan ile bütünlüğü sağlanmış, birisi için başka insanların araçsal olmadığı bir toplum olduğunu belirtir.

Hukuk Felsefesi'nin "Soyut Hukuk" bölümünün, özel mülkiyet, sözleşme, doğa durumu gibi temel kavramları ile birlikte, öznelararası ilişkinin Hegel tarafından nasıl temellendirildiğine değindikten sonra, Hobbes, Locke ve Rousseau'nun kuramlarında sözü geçen kavramların kısa bir değerlendirmesini yapmak, sivil toplum kavramının tarihsel olarak geçirdiği anlam dönüşümlerini ve bağlamlarını anlayabilmek açısından gerekli görünmektedir. Sivil toplum (civil society) kavramı 17.yy'da ve 18.yy'ın yarısına kadar olan dönemde devlet (politic society) ile aynı anlama gelmektedir.¹²

¹² John Keane'e göre Hegel'den önce sivil toplum ve devlet ayrımı yapılmıştır ve 1750- 1850 yılları arasında, kavramın klasik anlamında bir kırılma ortaya çıkmıştır. Adam Ferguson'un İskoç Aydınlanma dönemine ait çalışması *An Essay on the History of Civil Society* (1767) adlı yapıtında bunun işaretleri açıkça görülmektedir. Keane'e göre Ferguson, bu iki alanı ayrı olarak tanımlamaz fakat sivil toplumu hukukun ve siyasal düzenin olduğu bir toplum biçimi olarak tanımlar. Keane'e göre, Thomas Paine, ise devlete karşı sivil toplumu öne çıkarmıştır. Bununla birlikte devlet iktidarı sivil toplum lehine sınırlandırılmalıdır, çünkü bütün bireylerde topluma yönelik bir eğilim vardır. Fakat sivil toplum kendi kendini yönetme yeteneğinde ne kadar iyi olursa devlete olan ihtiyacı azalır. Bu anlamda sivil toplum ne kadar güçlü olursa devletin iktidarı asgariye iner.

John, Keane, "Despotizm ve Demokrasi", çev. Levent Köker, **Sivil Toplum ve Devlet: Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar**, Der. John Keane, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul, 1993, (Sivil Toplum ve Devlet), ss. 54-61-65.

Hegel'in sivil toplum kuramı bağlamında, İskoç filozoflardan ama özellikle de Adam Smith'ten etkilendiğini söyleyebiliriz. Sivil toplumun gereksinimler sistemi olarak tanımlanması, modern bir toplum olması, ticaret ile birlikte hukuki kurumların ve yapıların olması Smith'in Hegel'i oldukça etkilediğini düşündürmektedir. Bununla birlikte toplumu oluşturan bireylerin birbirlerinin dolayımı ile kendilerini gerçekleştirmeleri bakımından, aralarında yansıl bir ilişki vardır. Smith, *The Theory of Moral Sentiments* isimli eserinde öznelararası ilişkilerin karşılıklı olarak birbirlerini nasıl kurduklarını açıklamaktadır.

Ayrıca Bkz: Doğan Göçmen, "Özne Felsefesinde İki Dönüm Noktası: Bazı güncel yaklaşımlar bağlamında Rene Descartes'tan Adam Smith'e Öznenin Kuruluşu ve Kurtuluşu", **Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi**, Sayı:3, 2008, (Özne Felsefesinde İki Dönüm Noktası), ss. 55-60.

Locke, civil society ve politic society arasında ayrım yapmakla birlikte sivil toplumu bazen siyasal toplum olarak tanımlamaktadır. *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*'de, paragraf 87-88'de, sivil toplum ve devleti ayrı anlamlara gelecek şekilde tanımlarken, 89'da: "...Her bir kişinin, doğa yasasını yürütme iktidarını terk etmesi ve bu iktidarını kamuya bırakması yoluyla, belli bir sayıda insanın, bir toplum içinde birleştikleri her durumda siyasal ya da sivil toplum vardır"¹³ diyerek, civil society ile political society kavramlarını birleştirmektedir. Bu paragraflarda, 87'den 91'e kadar sözü geçen kavramları farklı anlamlarda kullanırken 89'da aynı anlamda kullanmaktadır.

Hegel'e gelindiğinde ise, bu iki kavram arasındaki ayrım, Locke'un yaptığı ayırımdan daha net bir biçimde ortaya konmaktadır. Bu iki alan, kendilerine özgü özellikleri olan fakat aynı zamanda birbirlerine karşıt alanlar olarak tanımlanmaktadır. Bu bakımdan Hegel'den önce sivil toplum kavramı farklı bağlamlarda farklı anlamlara geldiği için kavrama dair belirgin bir tanımlama yapabilmek oldukça zordur. Fakat felsefe tarihinde sözü geçen filozofların kuramlarındaki sivil toplum tanımlamasının Hegel ile ilişkisi kurularak değerlendirilmeye çalışılmış ve böylelikle konu sınırlandırılmıştır.

1.1.1. Soyut Hukuk

Hegel *Hukuk Felsefesi* 'nde, hak idesinin kendini gerçekleştirerek nesnel hale getirmesi bakımından kurumların yapısını ve temel olarak insanın insanla ve şeyler ile olan ilişkisini incelemektedir. Klaus Hartmann'a göre:

*Ya alınan ve sahiplenilen ya da biçimlendirilen ve edinilen mülkiyet; sonrasında mülkiyet için rekabet ve de haksızlık ve onun giderilmesi ile bir arada olan mülkiyet üzerindeki anlaşmazlıkların sözleşmeyle düzenlenmesi... Bütün bunlar Soyut Hak başlığı altında yer alır. Burada Hegel, ele alınan konu soyut olduğu ve hak da somut toplumsal formu içerisinde henüz kavranmamış olduğu için, soyut hak alanına yerleştirilmiş mülkiyet hukuku, yükümlülük hukuku ve ceza hukukunun esasını imlemektedir.*¹⁴

¹³ John Locke, *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*, çev. Fahri Bakırcı, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004, (İkinci İnceleme), s.73.

¹⁴ Klaus, Hartmann, "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Yeni Bir Sistematik Okumasına Doğru", çev. Hamdi Bravo, *Alman İdealizmi II: Hegel*, Ed. Güçlü Ateşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, ss. 365.

Hegel, bu uğraktan sonra, ikinci diyalektik uğrak olan nesnel ahlaklılık alanına, bireylerin kendi gibi olan diğer bireyler ile karşılaştığı ve ortak bir zeminde kararlar alıp eylemde bulunabilecekleri hukuk kurallarının ve hukuki kurumların nesnel ahlak ile şekillendiği alana geçildiğini belirtir.

Hegel, hukuk biliminin temelde hak idesini, hak kavramını ve onun kendini edimselleştirmesini konu edindiğini belirtmektedir. Edimsel olmak Hegel felsefesinde, kavramın kendini açıklaması, kendine kendini nesne kılması dolayısı ile hareketinin ilkesi kendinde olan bir dolayım etkinliği anlamına gelmektedir. Kavramın ya da idenin kendini açıkladığı dünya nesnel tin alanıdır. Hegel, idenin başlangıçta yalnızca soyut bir kavram olduğunu ancak kendi ikiye ayırarak nesnel dünyada varoluş kazandığını belirtir. Nesnel tinin ilk uğrağı soyut hak alanıdır ve hukukun öznesi olarak tanımladığı kişinin öznel haklarını kapsayan alandır. Peki, çalışmanın temel konusu bağlamında soyut hukuk temellendirmesi neden önemlidir?

Kişinin (belli hakların taşıyıcısı özne) kendini gerçekleştirmesinin ön koşulu olan, bu aynı zamanda özgür bir özne olmanın da koşuludur, özel mülkiyet kavramı ve bu kavramın öznenin iradesi, isteği ve gereksinimleri ile dolayımlanmış olması bakımından öznenin ontolojik olarak kendini gerçekleştirmesi anlamına da gelmektedir. Hegel şöyle ifade eder:

Kavramdan söz ettiğimiz zaman sözcük yalnızca ondan genellikle anlaşılan sivil hukuku değil ama benzer olarak buraya ait olan Ahlak, Törellik ve Dünya Tarihini de imler. Çünkü kavram düşünceleri gerçekliğe göre bir araya getirir. Özgür varlık soyut kalmamak için kendine bir belirli varlık vermelidir ve bu belirli varlığın ilk duyusal gereci 'nesneler' eş deyişle dışsal şeylerdir. Özgürlüğün bu ilk kipi Mülkiyet olarak tanımamız gereken kiptir biçimsel ve soyut hak alanıdır...¹⁵

Hegel soyut hukukta, hak idesinin henüz dolayımından geçmemiş kendinde ama kendinde ve kendi için hale gelmemiş, yani, henüz kendini edimselleştirememiş, kendini dışsallaştıramamış anlamına geldiğini belirtir. Bu sebeple de biçimseldir yani içsel hareketi ile dönüşmemiş olan aynı zamanda soyut olandır.

Herbert Marcuse, Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'nin yalnızca hak, devlet ve toplumun felsefi bir çıkarması olmadığını belirtir.

¹⁵ Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 68.

*Çalışmada özsel olan şey modern felsefenin temel kavramlarının kendi kendilerini çözmesi ve olumsuzlamasıdır... Hak alanı özgürlük alanıdır. Düşünen özne özgür varlıktır; özgürlük onun iradesinin bir yüklemidir, özgürlük onun özü ve tözüdür.*¹⁶

Marcuse'nin de belirttiği gibi Hegel'in hukuk felsefesi hem öznenin tarihte kendini açımlayıp gerçekleştirmesi bakımından bir ontolojidir hem de nesnel tin aşamasında hukuk, etik, kültür, kurumlar, toplumun idari ve bürokratik yapılar ile birlikte kurulması bakımından akılsal olanın gerçekleşmesi, tümel ve tikel olanın birlikteliği ve de özgürleşme sürecidir. Bununla birlikte, Hegel felsefesi modern toplum ve siyaset felsefesi eleştirisi olmakla birlikte aynı zamanda bu ikisinin bir sentezini de oluşturmaktadır.

Hegel, nesnel tin alanında yasanın bireylerin özgür iradesinin ve akılsallığının bir yansıması olduğunu belirtir. Şu iki yasa arasında ayrım yapar: “İki tür yasa vardır: Doğa Yasaları ve Hukuk Yasaları. Doğa yasaları mutlaklardır, oldukları gibi geçerlidir... Hukuk yasaları insanlar tarafından türetilen yasalardır.”¹⁷ Yani, yasanın kaynağı insandır. Bu noktada belirtmek gerekir ki yasa tikel amaçların temel alındığı bir yapıda değildir, çünkü herkesi bağlayacak ortak zemin kişisel çıkarlar değil evrensel, tümel olandır. Yani, yasa tümel olanın bir görünümüdür. Bireysel irade vardır ama tümelden bağımsız ya da ona karşıt değildir. Nesnel tin alanında var olan tüm kurumlar ve sosyal yapılar aklın birer açılımı olması bakımından aynı zamanda zorunludur.

Hegel, hukukun öznesinin kişi olduğunu belirtmiştir. Buradaki kişi kavramı öznenen farklı bir anlama sahiptir. Hegel'e göre özne kişiye dair olan her şeyi kapsamakla birlikte kişiden farklıdır. Kişi, kendinin bilincinde olan yani öz-bilinçli özne anlamına gelmektedir. O halde, kişi olmak için iki şey olmak zorundadır: Bilinç ve kendinin bilinci (öz-bilinç).

Kişinin kişi olabilmesi için bilinç sahibi olan bir başka kişiye ihtiyacı vardır. Bu nokta oldukça önemlidir. Öz-bilinçli öznenin var olmasının koşulu, diğer *ben*'e ve *nesne*'ye dair bilgisi ve başka bir öznenin o özneyi tanımasıdır. Kişi, bir başka kişi ile dolayımlanmış öz-bilinçli öznedir. Hegel'in özne ile özne arasındaki ilişkiyi ve de

¹⁶ Herbert, Marcuse, **Us ve Devrim**, 3. Baskı, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 2013, (Us ve Devrim), s. 127.

¹⁷ Hegel, **Tüze Felsefesi**, ss. 13-14.

özne ile toplum arasındaki ilişkiyi bu temelde kurduğunu söyleyebiliriz. Sivil toplumun temellerinde de karşılıklı olarak birbirini kuran özneler vardır. Hegel, *Tinin Fenomenolojisi*'nde ben ve diğer ben arasındaki ilişkinin *tanınma* ile kurulduğunu belirtir. Kendinde ve kendi için olan ben öz-bilinçli öznedir ve aynı zamanda başkası için olandır. Paragraf 178'de, öz-bilinç sonsuz olarak tanımlanır: "Sonsuz olmak ya da içine koyulduğu belirliliğin dolaysızca karşıtı olmak."¹⁸ Hegel, burada öz-bilinci sonsuz olarak tanımlarken benin kendini karşılıklı özneler arası ilişkide sürekli kuruyor olmasını vurgulamaktadır.

O halde, özneler karşılıklı tanıma ilişkisine göre hem birbirlerini hem de diğerinin dolayımı ile kendilerini kurmaktadır. Bu aynı zamanda benin kendi ve diğer ben hakkındaki bilgisi değişime açık anlamına gelmektedir. Kendi içine kapalı özne değil ama kendini diğeri dolayımı ile kuran bir ben vardır. Kısaca, ben kendini diğerinde tanımaktadır. Hegel, sivil toplumda benlerin öz-çıkarları doğrultusunda birbirlerini yadsıyarak davrandıkları için tam olarak özgürleşemediklerini belirtir. Karşılıklı tanıma ilkesine göre, kendini kuramayan benlerin olduğu toplum bu nedenle, yadsınmalıdır. İkinci bölümde, sivil toplum kuramının temelinde tanınma kavramının ve özel mülkiyetin olduğunu ayrıntılandırmaya çalışacağız.

Hegel, kişinin tözsel ereğinin her şeye iradesini kullanarak bu yolla onu kendinin kılmaya hakkı olduğunu belirtir. İnsan dışındaki şeyin kendinde böyle bir ereği olmaması nedeni ile şey, belirlenim ve ruhunu kişinin iradesinden elde etmektedir. "İnsanın tüm şeyler üzerindeki mutlak edinim hakkı"¹⁹ ise, insanın tüm şeyler üzerinde mülkiyetinin olması ile açıklanır. Hegel'e göre böyle olmasının nedeni, insanın özgür irade olarak kendinde ve kendi için olmasından, insanın dışında hiçbir şeyin kendinde bir amaçsallığa sahip olmamasındandır. Öyleyse sonuç olarak, herkes şeyi edinme ve kendi şeyine dönüştürme hakkını taşır.

Kişi, yaşamını sürdürdüğü dünyada, nesnel dünyada hak sahibidir ve kişinin en temel hakkı, kendini gerçekleştirmesi için şeyleri edinip kendinin kılmaktır.²⁰ Hegel'e göre, kendinin edinmek şeyin kendinde ve kendi için olmadığını tanıtlamak da demektir. Böylece özne hem kendi kendisinin öznesi hem de şeyi kendinin kılarak

¹⁸ Hegel, *Tinin GörüngüBilimi*, s. 122.

¹⁹ Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 78.

²⁰ Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'nde Aziz Yardımlı Almanca, "triebe" kelimesini dürtü olarak çevirmiştir fakat kelimenin Türkçe'de doğru karşılığı "iti"dir. Özel mülkiyet bağlamında ise şu anlama gelmektedir: Özneyi bir şeyi kendinin yapma isteği dolayımı ile iç-güdüsel olarak hareket ettiren şey.

aynı zamanda nesnede kendini gerçekleştirmektedir. Kişi, bu dolayımından geçtikten sonra öz-bilinçli özne olduğu için kendinde amaçtır.

Bu bağlamda hukukun ilkesi: “bir kişi ol ve diğerlerine de bir kişi olarak saygı göster”dir.²¹ İnsanın dışında hiçbir canlı kendinde bir ereğe sahip olmadığından onu kendinin kılma etkinliğini de gerçekleştiremez. O halde, Hegel felsefesinde kendinde nesne’nin varlığı mümkün değildir. Genel olarak Hegel felsefesi için, dolayımından geçmemiş hiçbir şey yoktur ki varlık kazanabilmiş olsun. Özne de kendini gerçekleştirme imkânlarını ve potansiyellerini içinde barındırır fakat özünü açığa çıkarıp kendini dışsallaştırmaz ise öz-bilinçli olması mümkün değildir. Bilinçli olmak için insanın nesneyi kendinin kılma edimi yeterli değildir, insanın öz-bilinçli olması akıl ile iradesini birleştirerek eyleyebilmesi ile mümkündür.

Hegel’e göre, kişi ve özne kavramları birbirinden farklı anlamlara sahip olmakla birlikte sadece birer soyutlamadan da ibaret değildirler. ”Bu kavramlar kendi başlarına ne insan hakları ne de ahlaki görevlere dair yeterli içerik sağlayabilmektedirler. Hegel, bu soyutlama formunda bireyleri birbirinden ve kendi ortak toplumsal yaşamlarından ayıran ‘atomiklik ruhu’nun teşvik edildiğini düşünmektedir.”²² Bu noktada Hegel’e göre, hukuk ve ahlak, bireylerin kişi haklarını koruyup özgürlüklerini sağlayabilecekleri birer yapı olmaları ile birlikte, toplumun ortak amaçsallığının sağlanacağı alan etik yaşam alanıdır. Bununla birlikte öznel özgürlüğün olabilmesinin zorunlu koşulu olan özel mülkiyet ile birlikte her bir bireyin aynı hakka sahip olması bakımından bireylerin ortak bir temel üzerinde anlaşmalarını sağlayan toplumsal sözleşme gereklidir.

²¹ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 72.

²² Allen W. Wood, “Hegel ve Marksizim”, çev. Bora Erdağı ve Mehmet Evren Dinçer, **Alman İdealizmi II: Hegel**, ed. Güçlü Ateşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s. 397.

1.1.1.1. Özel Mülkiyet

Hegel *Hukuk Felsefesi*'nde mülkiyet kavramını iki boyutlu olarak ele almaktadır. Birinci boyutu mülkiyetin ontolojik bir kavram olarak, ikinci boyutu ise, mülkiyetin toplumsal ve hukuksal olarak açıklanmasıdır. Mülkiyetin, özel mülk olabilmesi için toplumsal ve hukuksal temelinin olması gerekir.

Mülkiyetin ontolojik temelinde gereksinim, dürtü ve irade vardır. İrade, özel mülkiyet bağlamında nesnede iyelik altına alınmış olan anlamına gelmektedir. Özgür irade olarak ben nesnelleşmektedir. Kendine kendinin düşünme konusu olmaktadır. Ben'in iradesi nesnede nesnellik kazanmaktadır. Ben kendini nesnelleştirdiğinde, özgür ben olarak nesne dolayımı ile kendini ontolojik olarak kurmaktadır.

Hegel felsefesinde varlığın tarihte ve zamanda kendini açımlayan ide olması nedeni ile ontoloji, sosyoloji ve epistemoloji iç içedir. Her biri idenin kendini gerçekleştirdiği olgular dünyasında onun birer açılımı olması bakımından birlikte düşünülmesi gereken kavramalar ve alanlardır. Ontoloji, sosyoloji ve de epistemolojinin birlikte düşünülmesi Hegel'in yönteminden kaynaklanmaktadır. Bu yöntem ise diyalektik mantıktır. Andreas Arndt bu konuyu şöyle ifade eder:

*Diyalektik yöntem nesnesine dışsal kalan bir araç değildir... Hegel'e göre yöntem ile içeriğin özdeş olması gerekmektedir, çünkü aklın yapısı sonunda kavram aynı zamanda hakikatin yapısıdır. Yani yöntem, söz konusu olan şeyin kendisinden başka bir şey değildir ve bir bütün olarak şeyi kavramak için yöntem bilmeye içkin olmalıdır.*²³

Diyalektik kavramı, varlığı tüm çelişkileri ve çatışkılar ile birlikte bir bütün olarak düşünülmesini gerektirir. Hegel felsefesinin temelinde akıl kavramı olması bakımından varlığın tüm farklı durumlarında ve varlığı tüm çelişkileri ile anlamak akılsal olanı aynı zamanda gerçek olanı kavramak anlamına gelmektedir.

Hegel, doğada olan herhangi bir nesneyi veya şeyi iyelik altına alma ile mülk edinmek arasında ayrım yapmaktadır. İyeliğe alma bir şeyi dışsal olarak kendi himayene almak ile ilgilidir. Buradaki bağıntı hukuksal değil ama geçici, olumsal bir bağıntıdır. Özne, nesneyi dönüştürmediği için yani henüz tam olarak kendine ait kılmadığı için özne ile nesne arasında negatif bir ilişkisellik vardır. Bu negatifliğin

²³ Andreas Arndt ve Domenico Losurdo, "Neden Hala Hegel?", **Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi**, Sayı:2, 2008, s. 14.

aşılması öznenin nesneyi işleyerek ve kullanarak onda kendine nesnellik kazandırması ile mümkündür. Yani, öznenin gereksinimleri doğrultusunda nesne dolayımından geçerek kendi öznel özgürlüğünü gerçekleştirmesi aynı zamanda nesneye yeni bir biçim kazandırması anlamına gelmektedir. Bunun nedeni ise, Hegel’e göre:

*Şeyin kendinde hiçbir ereği yoktur; kendine dışsal bir şeydir... Kendinin edinmek temelde böylelikle yalnızca irademin şeye karşı üstün olduğunu belirtmek ve şeyin kendinde ve kendi için olmadığını, kendinde bir erek olmadığını tanıtlamak demektir.*²⁴

Hegel felsefesinde, öznenin nesne ile olan ilişkisi, öznenin özgürlüğünü ve akılsallığını gerçekleştirmesi bakımından aynı zamanda emek sürecidir. Mülkiyetin emek ile olan ilişkisi ise, öznenin öznel özgürlüğünü gerçekleştirmesi için kendine dışsal olan bir alana, iradesini nesnelleştireceği başka bir şeye ihtiyacı olması nedeniyledir. Şeyin, özne tarafından işlenilip kullanılması ile ancak bilgisinin edinilebilmesi anlamında bu aynı zamanda emek süreci olarak yorumlanabilir. Shlomo Avineri’ye göre, Hegel’in sisteminde emeği ortaya koyduğu uğrak, mülkiyet, onun felsefi antropolojisindendir.²⁵

Bu noktada Hegel’in mülkiyetin yalnızca kendinde amaç olduğunda öznenin özgürlükle olan bağıntısının geçerli olduğunu, araçsallaştığında ise, başka amaçlar için aracı olduğunu belirttiğini söylemek gerekir. Özel mülkiyet ile birlikte, Hegel’in özne-nesne arasındaki ilişkiyi yansıl olarak temellendirdiğini söyleyebiliriz. Yani, ben nesnede kendine bakabilmektedir, öznenin öz-bilinçli olabilmesi için yansıl ilişki zorunlu koşuldur. Sahip olma ya da bir nesneyi iyeliğine alma bireyin kendisi ile ilgiliyken mülk edinmede bu yeterli değildir. Bir nesneye sahip olma durumunda öznel bir yönelim vardır. Öznenin gereksinimleri doğrultusunda iradesini nesnelleştirmesi için ilk önce o nesneyi imlemesi (belirtmesi) gerekmektedir. Belirtilen nesnenin artık benim olduğunu söylemiş olurum ki bu durumda bunu tanıyan diğer ben veya benler gerekmektedir. Avineri’ye göre: “Mülkiyet, böylece insanın tanınma mücadelesinde bir uğraktır. O fiziksel ihtiyaçlardan kaynaklanmaz

²⁴ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 79.

²⁵ Shlomo Avineri, **Hegel’s Theory of Modern State**, Cambridge University Press, Cambridge, 1972, (Modern State), s. 89.

ve böylelikle Hegel felsefesinde her zaman bulundurulması gereken antropolojik bir önemi vardır.”²⁶

Buna göre mülkiyet, insanın kendini gerçekleştirmesinde ve diğer benler ile birlikte bir toplumsal form oluşturmadaki ilk ve de önemli bir adımdır.

O halde, mülkiyetin ikinci boyutu olan toplumsal ve hukuksal zemin başka bir öznenin kişinin mülkiyetini tanınması ile ve bu mülk sahibi olma durumunun hukuk ile güvence altına alınmasıdır. Hegel, her öznenin akılsal olanı gerçekleştirmesi bakımından mülk edinmek hakkına sahip olan bir kişi olduğunu belirtmiştir. Farklı öznelerin aynı hakka sahip olmaları bakımından özel mülk edindiklerinde birbirleri tarafından tanınmaları gerekir. Hukukun zorunlu bir yasası kişi olarak edindiğim mülke başkalarının tanıyıp saygı göstermesi aynı şekilde benim de tanımamı ve saygı göstermemi zorunlu kılmaktadır. Mülkiyet ve tanınma ilişkisine dair Avineri, şöyle demektedir:

Bu akıl yürütme, Hegel'in mülkiyetin bireysel olmayan doğasını öznenin ötesinde tanımlamasından gelir: Mülkiyet diğerleri tarafından tanınmış olarak kişi ile ilişkilidir. Onun başkaları tarafından tanınmasından önce, mülkiyet bireyin içsel bir niteliği olamaz. Mülk edinme, bireysellik ile ilişkiliyken, mülkiyet toplumla ilişkilidir. Çünkü mülk edinme, başkalarının onu tanınması yolu ile özel mülkiyet olur. Özel mülkiyet toplumsal bir sözleşmedir. Bu nedenle, mülkiyet asla bireysel değildir ve o, asla Hegel'in sisteminde bağımsız bir değer olmayı başaramayacaktır... Mülkiyet her zaman toplumsal bir mütabakatta (sözleşmede), bilinçte (akılsal olanda) temellenir. Sadece sahip olma olgusunda değil.²⁷

Özetleyecek olursak mülkiyet; gereksinim, emek, sahip olma, tanınma ve özgürlük kavramları ile ilişkilidir. Bununla birlikte özel mülkiyet ise, toplumsal ve hukuksal bir kavramdır. Kişinin emeği ile nesneyi işleyerek kendisi için dönüştürdüğü süreçte başkası tarafından emeğinin ürünü olan şeyin tanınması yolu ile şey, kişinin özel mülkü olmaktadır. Hegel, *Hukuk Felsefesi*'nin ilerleyen bölümünde, sivil toplumu, birbirlerini öznel amaçları için bir araç olarak kullanan bireylerin oluşturduğu toplum, burjuva toplumu olarak tanımlamaktadır. Bu sebeple sözü geçen kavramlarla birlikte düşünebilmek sivil toplum teorisini anlayabilmek açısından zorunlu görünmektedir.

²⁶ Avineri, **Modern State**, s. 89.

²⁷ Shlomo Avineri, **Modern State**, s. 88- 89.

Mülkiyet, hukukun öznesi olan kişinin özgürleşmesinin sonucunda ortaya çıkan zorunlu bir sonuç ve aynı zamanda özgürlüğün olabilmesinin ön koşuludur. Hegel, nesnenin kendinde iradeye, amaçsallığa sahip olmadığı için öznenin nesne üzerinde edinim hakkı olduğunu belirtir. Bu hali ile özne ve nesne arasında negatif bir ilişkisellik vardır. Özne şeyi, nesneyi, kullandığında dışsallaştırmaktadır yani pozitif olarak iyeliği altına almaktadır. Şey, iradeye karşı negatif olduğu için irade şeyi yadsıyan olarak vardır. İrade böylece dışsal olarak kendini sınırlayan şeyi olumsuzlayarak, onu edimsel olarak dönüştürüp kullanarak pozitif hale getirmektedir. Gereksinimleri, dürtüleri ve iradesi olan öznenin nesneyi kendisi için araçsal olarak kullandığını söyleyebiliriz. Böyledir çünkü nesne kendinde bir amaç taşımaz. Bu nokta mülkiyetin ontolojik olarak temellendirildiği zemindir.

Hegel, bir şeyi iradesi altına alan bir bireyin henüz yalnızca tikel isteğinden hareket ettiğini söyler. İrade, burada şey üzerinde tikel bir belirlenim olarak tanımlanır. Hegel'e göre: "şey kendinde olumsuz olarak salt gereksinim içindir ve ona hizmet eder."²⁸ Bu sebeple, şeyin birey tarafından kullanılması ile onu dönüştürüp kendinin kılması ile bireyin iradesi nesnelleşmektedir.

Hegel, kendi tikelliği içindeki şeyin bilinemeyeceği için onun ben tarafından olumsuzlanması gerektiğini böylece şeyin, benin doyumunun bir aracı olduğunu belirtir. Hegel'e göre kişi kendine dışsal olan şeyi iyeliği altına aldığı ve onu işleyerek kendisi için değiştirip dönüştürdüğünde, bu sahipliğinin başkaları tarafından da tanınması yolu ile mülk sahibi olur. Tam da bu süreç, kişinin emeği yoluyla kendini özgürleştirdiği bir süreçtir. Buradan şu sonuca varabiliriz ki, kişinin mülkiyet hakkı, onun iradesini nesnel kılma hakkından doğmaktadır. İradenin nesnel kılınması süreci aynı zamanda kişinin özgürlüğünü gerçekleştiriyor olmasıdır. Bu bakımından kişi, özgürlüğünden hiçbir koşulda ve mülkiyet hakkından kendi rızası olmadan vazgeçemez. Hegel, kişinin emeğini belirlenmiş bir amaç için devredebileceğini belirtir fakat yaşam hakkı hiçbir koşulda vazgeçilemezdir.

Hegel'e göre mülk edinmek, belli aşamalardan geçmiş olmak ile mümkündür. Dolaysız olarak iyeliğe alma mülkiyet için ilk uğrak iken, kullanım yolu ile mülk edinmek de ikinci uğraktır. Hegel kullanım yolu ile mülk edinmeye ilişkin olarak, mutlak bir mülk sahipliğini, feodal toprak sahipliği anlayışını ve uygulamasını

²⁸ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 92.

eleştirir. Hegel, kullanımın mülkiyet ile olan ilişkisini tözün ilineksel olanla, için dışla, kuvvetin belirişiyile ilişkisine benzetmektedir. Buna göre kuvvet ancak kendini belirttiği sürece vardır; tarla ancak ürün verdiği sürece tarladır. Öyleyse bir tarlanın kullanımı kimdeyse, bütün tarla onun mülküdür ve nesnenin kendisinde bir başka mülkiyeti daha tanımak boş bir soyutlamadır.²⁹

Hegel'in bu düşüncesinden hareketle, sivil toplum kuramı bağlamında, bireylerin eşitsiz gelir dağılımı nedeni ile gittikçe fakirleşen yoksullar yığının ortaya çıktığı söylenebilir. Hegel, sivil toplum için yeni kaynak arayışları olması gerektiğini belirtir. Yukarıda alıntıladığımız paragrafta ise, toprağın sürekli işlenmesini sağlayacak koşul ortaya konmaktadır. Boş ve işlenmeyen bir toprak sahipliği ancak geçici bir durum olabilir. Eğer toprağın işlenmesinin sürekliliği sağlanmış olursa üretimin de sürekliliği sağlanır. Bu üretim toprağı işleyen kişiye ait olması bakımından yoksullar yığının geçinmesi ve tekrar dengeli bir gelir dağılımının sağlanabilmesi için çözüm önerisi olarak düşünülebilir. Bu nedenle, *Hukuk Felsefesi*'nde paragraf 61, oldukça önemli görünmektedir, aslında hem mutlak bir toprak sahipliği durumunun, feodal toplumdaki toprak sahipliği anlayışının, eleştirisi hem de sivil toplumun kaynak arayışına bir çözüm önerisi olarak değerlendirilebilmesi bakımından bir sentez özelliği taşımaktadır.

Üçüncü uğrak ise, ilk iki uğrağın birliği, devretmek yolu ile iyelik edinmektir. Hegel "iradenin şey'den çıkıp geriye kendi kendine dönmesini mülkiyetten feragat etme"³⁰ olarak da tanımlamaktadır. Hegel, kişinin ancak kendisine dışsal olan bir şeye sahip olabileceğini ve eğer sahip olmaktan vazgeçerse yalnızca ona dışsal olarak kalan şeyden vazgeçmiş olduğunu belirtir. Belli bir amaç için kişi emeğini veya emeğinin bir ürününü devredebilir örnek olarak da bir sanat eseri verilebilir.

Hegel'in mülk edinim hakkı için iki şeyi vurguladığını görmüştük: Bunlardan birincisi bilinçli bir öznenin olması ve özneye dışsal kalan nesnenin özne dolayımı ile nesnelleşmesi, nesnenin özne tarafından emek dolayımı ile elde edilip kendisi için dönüştürdüğü süreçtir. İkincisi ise, öz-bilinçli hale gelmiş mülk sahibi kişinin kendi gibi olan başka kişiler tarafından o şey üzerinde hakkının olduğunun tanınması; benzer bir şekilde diğer kişinin mülkiyet haklarını kişinin tanınması gerekmektedir.

²⁹ Hegel, **Tüze Felsefesi**, (paragraf 61'in ek bölümünden), s. 93.

³⁰ G. W. F. Hegel, **Hukuk Felsefesi'nin Prensipleri**, çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1991, (Hukuk Felsefesi'nin Prensipleri), s. 53.

Soyut hukukun ikinci aşaması olan sözleşme, mülk sahibi kişilerin karşılıklı olarak birbirini tanımalarına dayanır. Mülk edinmek için en az iki kişinin birbirlerinin özel mülkiyetlerini tanımaları gerekiyorsa mülkiyetten feragat etmek için de kişilerin karşılıklı anlaşmaya varmaları gerekir. Hegel sözleşme ile birlikte soyut özne hukukundan nesnel hukuka doğru sözleşme ile geçiş yapmaktadır. “İradenin irade ile olan bu bağıntısı özgürlüğün edimselleştiği asıl ve gerçek topraktır.”³¹ Bu bağıntının olmasını sağlayan özel mülkiyettir ve de özel mülkiyetin kişiler arasında tanımayı ve tanınmayı gerektirmesi bakımından iradelerini ortaklaştırabildikleri alan sözleşme ile kurulmaktadır.

1.1.1.2. Sözleşme

Hukuk Felsefesi’nin “Soyut Hukuk” bölümünün ikinci aşamasını sözleşme oluşturmaktadır. İlk aşama mülkiyetin ontolojik olarak kurulması iken, sözleşme ile birlikte mülkiyetin hukuksal olarak kurulduğu alana geçilmektedir.

Hegel, insanları sözleşmeye götüren yarar, gereksinim, arzu gibi etmenlerin etkili olduğunu söylerken ana etkenin akıl olduğunu belirtir. Özgür öznenin iradesinin dışsallaşması ile birlikte; “Sözleşme ona katılanların birbirlerini kişiler ve mülk iyeleri olarak tanıdıklarını varsayar; sözleşme nesnel tinin bir ilişkisi olduğu için tanınma kıpısı daha şimdiden onda kapsanır ve varsayılır.”³²

Hegel, sözleşme ile birlikte, mülkiyeti yalnızca bir sahip olunan bir nesne olmaktan çıkarıp aynı zamanda başka bir irade aracılığı ile edinilen ve böylece ortak bir irade içinde sahip olunan şey haline getiren, hukuk üzerinden kurulan toplumsal bir ilişki kurar.

Bununla birlikte Hegel, sözleşme yapma ve söz verme edimleri arasında bir ayırım yapmaktadır. Söz vermede, bireysel olarak verdiği karardan vazgeçebilecek bir kişi varken sözleşmede, iradelerin karşılıklı olarak anlaşmaya varması ve özel mülkiyet konusunda mülkiyetim olan şeyi devretmem yani mülkiyetim olmasına son vermem ve böylece başkasının mülkiyeti olarak tanımam söz konusudur. Hegel’e göre:

³¹ Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 106.

³² Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 107.

*Salt söz verme ile sözleşme arasındaki ayırım birinci durumda verecek, yapacak, yerine getirecek olduğum şeyin gelecekteki bir şey olarak bildirilmesi ve irademin öznel bir belirlenimi ve böylece henüz değiştirebileceğim bir şey olarak kalması olgusunda yatar.*³³

Fichte, tarafların karşılıklı olarak sözlerini tutmaya başladıkları zaman yani yerine getirmeye başladıkları zaman sözleşmenin geçerli olduğunu belirtir. Bu bağlamda Hegel, Fichte'nin belirttiği gibi düşünülürse yükümlülüğün ahlaki doğada kalacağını hukuksallık kazanamayacağını düşünür.³⁴ O halde, hukuksal olan iradelerin karşılıklı olarak sözleşmeye uyacaklarının garantisini içermek zorundadır. Sözleşmede, tikel iradeleri bağlayıcı olan evrenselin tam olarak nesnellik kazanmaması bakımından olumsuzluk hâkimdir. Tam da bu sebepten sözleşme aşamasını içeren fakat bu aşamayı olumsuzlayan başka bir diyalektik uğrak gerekli görünmektedir. Herbert Marcuse, bunu şöyle ifade eder: “Bireysel irade kendiliğinden genel iradenin özünü bir bileşeni değildir. Toplumsal sözleşme için felsefi temel bu nedenle yadsınmalıdır.”³⁵

Sözleşme ile bir mülk sahibi olmak, o mülk ile ilgili olarak bir başka iradeyi dışlamak demektir. Mülk sahipliği durumunun devam edebilmesi için, aynı şeyi veya nesneyi mülkiyet haline getiren iki farklı iradeden birinin mülkiyet sahipliğinden vazgeçmesi gerekir. Sözleşme ile birlikte, tarafların hukuksal bir zeminde, birbirlerini tanıyan öznel olarak özel mülkiyetlerini güvence altına alabilecekleri ortak bir alan kurulur. Sözleşme bu bağlamda hem aklın bir zorunluluğu hem de mülkiyetin yani öznel iradenin özgürleşebilmesini sağlayan mülkiyetin güvencesidir.

O halde, toparlayarak söyleyecek olursak, sözleşme gereksinimden, istekten ve rızadan doğmaktadır. Sözleşme yolu ile bireyin iradesine dışsal kalan nesneyi kendisi için dönüştürerek, başka tekil iradelerle ortak kararlar alabilmesi sağlanır. Buradaki irade, tekil iradelerin bir araya gelmesi anlamında, ortak irade olarak tanımlanabilir fakat evrensel irade ile dolayım sağlanabilmiş değildir. Hegel'e göre: “Sözleşmenin nesnesi tekil dışsal bir şeydir; çünkü ancak böyle bir şey onların onu devretme gibi yalın iradelerine bağlıdır.”³⁶

³³ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 113.

³⁴ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s.s. 113-114.

³⁵ Herbert Marcuse, **Us ve Devrim**, s. 128.

³⁶ Marcuse, s. 108.

Bununla birlikte Hegel, hukuku, hak idesinin edimselleşmesi olarak tanımlayarak, hukukun geneli kapsayan bir yapısı olduğunu belirtir. Hegel felsefesinde, sözleşme ile birlikte iradelerin bir uzlaşımı olduğunu ama tam da tekil bireylerin iradelerinin bir uzlaşımı olması bakımından sözleşmenin tikel olan ile tümel olan arasındaki uyumlu bütünlüğü sağlamadığını söyleyebiliriz.

Sözleşmede kendi yararına ve çıkarına yönelik olarak kişilerin gereksinimleri doğrultusunda eylemde bulunması nedeni ile tikel olanın belirleyici olması söz konusudur. Hegel bu noktada, sözleşmenin herkes için sürekli bir geçerliliği olmadığını belirtir. Sözleşme ile iradeler arasında bir dolayımlılık oluşur, fakat buradaki dolayım dışsal ve olumsaldır. Sözleşmenin dışsal olmasının nedeni ise, kişisel iradelere, istek ve amaçlara bağlı olması ve tikel iradenin tümel olan ile dolayımın sağlanıp nesnellik kazanamamasıdır. Dolayısı ile sözleşme tikel iradeler tarafından olumsuzlanabilir yapıdadır.

Hegel bu noktada, aile kurumunun evlilik sözleşmesi ile ve devletin de salt dışsal bağlayıcılığı olan olumsal bir sözleşme ile kurulamayacağını belirtir. Marcuse göre:

Sözleşmeler yalnızca mülkiyet iyelerinin tikel çıkarlarını düzenlerler ve hiçbir yerde özel ya da kişisel yasa alanını aşmaz. Hegel, bir kez daha toplumsal sözleşme öğretisini yadsır çünkü insanların devletten çekilme ya da çekilmeme gibi keyfi bir seçme haklarının olduğunu ileri sürmenin doğru olmadığını savunur; tersine, bir devlet içinde olmak herkes için zorunludur.³⁷

Hegel felsefesinde “devlet”³⁸ akılsal olanın gerçekleştiği bireyin ve toplumun genel olanda bütünlüğünün sağlandığı özgürlük alanı olarak tanımlandığı için bu aynı zamanda mantıksal olarak zorunlu olandır. Hegel, sözleşmeyi yapan tarafların yalnızca görelî olarak evrensel olduğunu, kişilerin birer iradesi olması bakımından evrensel irade ile karşıtlık içinde bulunduklarını belirtir. Sözleşmede, onun yerine getirilmesini isteme hakkı vardır. Fakat Hegel’e göre bu hakkın yerine getirilip getirilmemesi tikel olanla genel olanın birliği kurulamadığı için olumsaldır. Sözleşme, özel mülkiyeti güvence altına almak için gerekli olan bir araçtır.³⁹ Fakat taraflar arasında mülkiyet konusunda çıkabilecek anlaşmazlıklar ve çatışmalarda

³⁷ Marcuse, s. 134.

³⁸ Hegel, devlet kavramını, commonwealth, yani, ortak iyiyi tesis eden ortak varlık anlamında kullanmaktadır.

³⁹ Sözleşme, formel bir güvence sağlamaktadır.

olumsuzlanabilir bir yapıdadır. Tarafların sözleşmeye uygun davranacaklarının garantisini sözleşmenin kendisi sağlayamaz ve bu durumda sözleşme haksızlığa açık hale gelmektedir.

Buradaki haksızlık, mülkiyet ilişkilerine bağlı olarak sözleşmeye göre belirlenene yani yasal olana uymama ile ilgilidir. Hegel, ahlaki anlamda kötü olan ile sözleşmeye uymamaktan kaynaklanan haksızlığın aynı olmadığını belirtir. Sözleşme sonuç olarak, tikel iradelerinin bir belirlenimi olması bakımından, hukukta tümel olanı gerçekleştirememekte bu bakımdan hukuk da nesnelleşememektedir. Bu nedenle sözleşme, soyut hukuk aşamasının bir ögesi olarak kalmaktadır.

1.1.1.3. Haksızlık

Hegel sözleşme ile birlikte, kişilerin karşılıklı olarak birbirlerini tanıyarak ortak bir iradede buluşmalarının mümkün olduğunu fakat tek tek öznel iradelerin, “Kendiliğinde iradenin ancak özel irade vasıtası ile mevcudiyet kazanabilmesine rağmen”⁴⁰ genel iradeye uymasının zorunlu olmadığını, olumsal olduğunu belirtir. Bu durumda, irade kendisi için özel ve evrensel iradeden farklı olarak, tamamen keyfi ve tesadüfi bir görüş açısını ve yapmak istediğini benimsemektedir. Hukukun özüne zıt bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Hegel bu durumu, haksızlık olarak tanımlar. Hegel’in diyalektik mantığının ilkelerine göre, haksızlık, nesnel hakkın kendini olumsuzlayarak dışsallaştırdığı uğraktaki adıdır. Burada kendinde hak kendinin dışına çıkarak, kendini olumsuzlayarak haksızlık biçiminde tezahür etmektedir. Eğer haksızlık kendinde hakkın kendini olumsuzlaması ise, haksızlığında olumsuzlanarak kendinde hakkın dolayımından geçerek hakkın kendini yeniden kurması gerekir.

Hak idesinin kendinde, dışsallaşmamış halinden, kendisi için olması kendini somutlaştırması, son uğrakta ise, kendinde ve kendisi için olduğunda olumsuzlananın ortadan kaldırılarak sentezin gerçekleşmesi ve kendinde hakkın dolayımından geçerek kendini görünür kılması söz konusudur. Hak idesi, haksızlığı ve türlerini tüm çelişkileri içinde barındırmaktadır. Dolayımından geçerek kendine nesnellik kazandırdığında ise, haksızlık, hak idesinin bir görünüşüdür. Fakat ide burada artık

⁴⁰ Hegel, **Hukuk Felsefesinin Prensipleri**, s. 89.

kendine dışarıdan bakmaktadır. Bir başka deyişle tikel irade ile evrensel irade uyum halinde değildir.

Suç durumunda ise, hak tamamen ortadan kalkmaktadır, hakkın tamamen olumsuzlaması söz konusudur. Ceza ise suç durumunun olumsuzlanarak ortadan kaldırılmasına yöneliktir. “Öyle ki ceza yalnızca olumsuzlamanın olumsuzlaması”⁴¹ anlamına gelir ki, kendinde hakkın yeniden kendine dönmesi suçun ortadan kaldırılarak hakkın yerine getirilmesini içerir.

Hegel burada hukukta sözleşmenin, tam da tikel irade ile genel irade arasındaki dolayımı sağlamaması bakımından nesnel tinin kendini gerçekleştirdiği bir diğer aşamanın, yani nesnel ahlakın gerekli olduğuna işaret eder. Haksızlığın sonraki aşamalarında kendinde hakla bir başka deyişle, evrensel olanla tamamen zıtlık halinde olan suç ortaya çıkmaktadır.

Burada, şu soruyu sorabiliriz: Hegel felsefesinde sözleşme ve pozitif hukuk kuralları tikel iradelerle tümel iradenin tam olarak bütünlüğünü sağlayabilir mi? Bu soru, tez çalışmasının asıl konusu olan sivil toplum kuramının da temelindeki problemi anlayabilmemizi ve açık hale getirmemizi sağlar. Tikel ve evrensel olan arasındaki dolayım ve iradenin kendini ve kendinin dışında olan başkasını yansısal bir biçimde düşünerek kurduğu toplum yapısı akli olanın gerçekleşmesi anlamına gelmektedir.

Sivil toplumda ise, mülk sahibi kişiler kendi çıkarları doğrultusunda bireysel faydasına göre hareket ettiği için tikellik belirleyici olmaktadır. Sivil toplum bu sebepten hukuk kurumlarını, sözleşmeyi, nesnel olanı içermesine rağmen bireyin kendini diğer tikel kişiler ve evrensel olan dolayımı ile kuramaması nedeniyle, özgürlükler toplumu değildir.

Hegel’in hukuk felsefesindeki temel sorunsalın, tikel ve evrensel olan iradelerin tam olarak iç içe geçmesi ve böylece akli olanın gerçekleşmesi olduğunu söyleyebiliriz. Bu süreç aynı zamanda tinin özgürleşmesi ve kişiler aracılığı ile kendini gerçekleştirmesi ve kişiler arası ilişkinin de yansısal olarak kurulduğu bir süreçtir. Tinin kendi emeği ile geçtiği her bir diyalektik uğrak aynı zamanda

⁴¹ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 126, (paragraf 97’nin ek bölümünden)

özgürlüğünü sağlayabilmesi bakımından zorunludur.⁴² Tinin öz-bilinçli olması, kendine, kendini nesne kılarak hem özne hem de nesne olması ile mümkündür.

Böylece, Hegel felsefesinde özne-nesne ile özne-özne arasındaki ilişkinin diyalektik ve yansısallıkla kurulduğunu söyleyebiliriz. Burada geçen emek kavramı ise, aklın kendini dışsallaştırması bakımından hem rasyonel bir süreç hem de aklın kendini açtırdığı reel dünyada varlığı da kurması bakımından ontolojiyi içeren bir kavramdır.

Hegel'in belirttiği gibi: "ussal olan edimseldir ve edimsel olan ussaldır."⁴³ Akılsal olanın gerçek olması, gerçek olanın da akılsal olması aynı zamanda idenin edimsel olmasıdır çünkü ide akıldır, aynı zamanda kendini gerçekleştiren akıldır. Edimsel olan, Hegel felsefesinde hem biçimi hem de özü kapsayan bir anlamda kullanılır. Fakat edimsellik, daha çok yüzeye yansıyan anlamına gelmektedir.

Bu bağlamda, *Hukuk Felsefesi*'nde Hegel, *benin* özgürlüğünün kaçınılmaz olarak öbürünün özgürlüğünü de kapsadığını açıkça belirtmektedir. O halde, *benin*, öbürünün özgürlüğü olmadan özgür olması mümkün değildir."⁴⁴

Toparlayarak söyleyecek olursak, hak idesinin kendini dışsallaştırdığı ilk uğrak olan soyut hukuk ve buradaki mülkiyet, sözleşme, hak, suç ve ceza gibi konular tezin esas konusu olan sivil toplum kuramına temel olacak şekilde incelenmeye çalışılmıştır.

Mülkiyet, Hegel'in sivil toplum kuramının hem çıkış noktası hem de temelidir. Mülkiyet, kişinin iradesini dışsallaştırması sonucunda öz-bilinçli öznenin özgürleşmesi anlamına gelmektedir. Hemen belirtmek gerekir ki mülkiyeti tanıyan başka bir öznenin var olması zorunludur.

Karşılıklı tanıma, mülkiyetten sonraki ikinci önemli kavramdır. Bununla birlikte tikel iradelerin ortak bir iradede bir araya gelmeleri üçüncü önemli kavramı, sözleşmeyi, ortaya koymaktadır. Sözü geçen kavramlar diyalektik bir ilişki ile birbirlerine bağlıdır ve sivil toplum kuramının temelini oluşturmaktadır. Hegel, sivil toplumu bencil çıkarların hâkim olduğu Burjuva Toplumu⁴⁵ (bürgerliche Gesellschaft) olarak tanımlamaktadır.

⁴² Hegel, *Tinin GörüngüBilimi*, s. 24.

⁴³ Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 23.

⁴⁴ Andreas Arndt ve Domenico Losurdo, "Neden Hala Hegel?", *Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi*, Sayı:2, 2008, s. 16.

⁴⁵ Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 222.

Sivil toplum kavramının geçirdiği temel dönüşümleri ve Hegel'in sivil toplum kuramının felsefe tarihindeki yerini ve özgünlüğü anlayabilmek ve değerlendirebilmek için sözü geçen kavramların Hobbes, Locke, Rousseau'nun felsefi kuramlarındaki yerini temel olarak değerlendirmek gerekli görünmektedir. Bu bağlamda öne çıkan bir diğer kavram, doğa durumu kavramıdır. Hegel felsefesinde doğa durumu kavramı ortaya konduktan sonra birinci bölümde, Hobbes, Locke ve Rousseau'nun politika felsefesinin temel kavramları olan mülkiyet, sözleşme, doğa durumu ve sivil toplum kavramları değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1.1.2. Doğa Durumu

Hegel, *Hukuk Felsefesi*'nde mantık biliminde ortaya koyduğu yapı ile çalışmaktadır. Bu nedenle, kavramlar arasındaki diyalektik dolayımı *Mantık Bilimi*'nde yaptığı analiz ile birlikte değerlendirmek, bu dolayım ilişkisini ele almayı kolaylaştırmaktadır. Hegel, *Mantık Bilimi*'nde⁴⁶ kavramı üç bölüme ayırarak incelemektedir:

- 1) Dolaysızlığı içinde, kendinde kavram;
- 2) Yansıması ve dolaylılığı içinde, kavramın kendi için varlığı ve görünüşü;
- 3) Kendi içine geri dönmüşlüğü ve gelişmiş kendisinde kalışı içinde, kendinde ve kendi için kavram.

Hegel, tinin ilkin kendinde olduğunda bir başka deyişle, kendi dolayımından geçmemiş kendini nesnelleştirmemiş halini “öznel tin” olarak, kendine kendini nesnesi kıldığında ise tini, “nesnel tin” olarak, kendini görünür kılan tinin nesnesi dolayımından geçerek yeniden kendine döndüğü halini ise, “mutlak tin” (kendinde ve kendi için tin) olarak tanımlar. Bu bağlamda doğa, tinin kendini dışsallaştırdığı ilk uğrak olması bakımından tinin kendinin nesnesi olması anlamına da gelmektedir. Yani mantık biliminde de tanımlandığı gibi doğa, idenin kendi için olmasıdır. Doğa, tinin bir yansıması, idenin kendini reel dünyada gerçekleştirdiği ilk uğrak anlamına da gelmektedir.

⁴⁶ Hegel, *Mantık Bilimi*, s.159.

Bununla birlikte Hegel, *Tarih Felsefesi*'nde dünya tarihinin tinin kavram olarak ereğini gerçekleştirmesi ile ilkin salt kendinde olduğunu ve de aynı anlamda olmak üzere, doğa ile başladığını belirtir.

Bu kavram (salt kendinde tin) iç, en iç bilinç(siz) itkidir ve dünya tarihinin bütün işi, daha önce genel olarak anımsatıldığı gibi, (bu bilinçsiz) emeği onun için bilince getirmektir. Böylece bir doğal varoluşun, doğal iradenin şekli içinde ortaya çıkarak, öznel yan denmiş olan şey, gereksinim, tutku, tikel çıkar ve ayrıca görüş ve öznel tasarım, doğrudan doğruya kendi için bulunur. Bu iradeler ve çıkarlar Dünya Tininin ereğini yerine getirmek için onu bilince yükseltmek ve edimselleştirmek için gereksindiği alet ve araçlardır. Bu erek yalnızca kendini bulmak, kendine gelmek ve kendini edimsellik olarak seyretmektir.⁴⁷

Hegel'in doğa tanımlaması tinin kendini gerçekleştirmesi ve dünya tininin kendi ereğini gerçekleştirmek için geçtiği bir uğrak olması bakımından dünya tarihinin başlangıcıdır. Yani bu paragrafa göre doğa, tinin kendini tarihte ve zamanda edimselleştirmesi anlamına gelmektedir. Tin, doğa dolayımı aracılığı ile kendinin bilgisini edinir ve bilinçli tin olmaktan öz-bilinçli tin olmaya doğru ilerlemektedir. Güçlü Ateşoğlu'na göre:

Düşünce Hegel'in felsefesinde her daim potansiyel olandan edimsel olana, kendinde-olandan kendi-için olana, oradan da kendinde ve kendi-için olana doğru ilerliyorsa, bu, felsefenin sürekli olarak kendini belirleme kavramını soyuttan somuta doğru yönelme olarak kavramasından dolayıdır.⁴⁸

Stephen Houlgate göre ise, Hegel'in Doğa Felsefesi'nde artık uzaysal-zamansal olanla ilişki kurulmaya çalışılır ve düşüncenin kendisine fiziksel-maddi dünyada nasıl gerçeklik kazandırdığı açıklanır.⁴⁹ Bu bağlamda doğa, idenin kendini tarihte açımladığı ilk uğraktır.

Jean Hyppolite'e göre Hegel, *Doğa Yasası* üzerine olan denemede (*Tinin Fenomenolojisi*'ni önceleyen taslaktır) tinin doğaya üstün olduğunu göstermektedir.

⁴⁷ G. W. F. Hegel, **Tarih Felsefesi**, 2. Baskı, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 2010, (Tarih Felsefesi), s.26.

⁴⁸ Güçlü Ateşoğlu, "Hegel'in Erken Dönem Siyaset Felsefesinden Kesit", **Alman İdealizmi II: Hegel**, Ed. Güçlü Ateşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s.26.

⁴⁹ Stephen Houlgate, **An Introduction to Hegel: Freedom, Truth and History**, Oxford: Wiley-Blackwell, 2005, s. xvi'dan aktaran Güçlü Ateşoğlu, "Hegel'in Erken Dönem Siyaset Felsefesinden Kesit", **Alman İdealizmi II**, Ed. Güçlü Ateşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s.26.

Çünkü o, kendisi üzerine düşünebilmek için geriye kendi üzerine dönebilme yeteneğindedir.⁵⁰

Bununla birlikte, Hegel felsefesinde özne-nesne, birey-toplum, özne-özne ilişkisi diyalektik dolayım ile kurulmaktadır ve tinin kendi bilincine, öz-bilincine ulaşması için geçirdiği uğraklar, aklın birer açılımı olması bakımından rasyonel uğraklardır. Bu nedenle, tin, kendinde olduğunda henüz dolayımından geçmemiş ve kendini somutlaştırmamıştır. Tin, bu hali ile henüz doğaya gömülüdür. Ancak dolayımlar aracılığı ile doğanın üzerine yükselip doğada kendine bakabildiği zaman nesnelleşmektedir. Tam da bu noktada Gülnur Savran şöyle bir soru sormaktadır: “Tin kendini hangi dolayımlar aracılığıyla somutlaştırıp doğal durumunu geride bırakmaktadır?”⁵¹

Savran’a göre, dolayım kavramının iki anlamı vardır: Birinci anlamı, doğal olanın bir anlamda tinselleştirilmesi, idealleştirilmesidir. İkinci anlamı ise, dolayım kavramının tarihsel olmasıdır. Hegel felsefesinde tin, dolayımlar aracılığı ile kendini zamanda ve mekânda dışsallaştırır. Böylece, tin kendini tarihsel olarak gerçekleştirerek somut yapıları, kurumları ve kültürü oluşturur.

Yine Savran’a göre, dolayım kavramının doğal olanın tinselleştirilmesinin örneği olarak soyut hukuktaki kişi kavramı gösterilebilir: “Hukuk tanımayı getirdiği için insana tinsel boyut katar, insanı idealleştirir: Bir kişi olmak, yani mülkiyet hakkının öznesi olarak tanınmak, insanı doğal durumundan çıkarır.”⁵² Bununla birlikte, doğa durumunun Hegel tarafından nasıl değerlendirildiğini anlayabilmek için, Savran’ın belirttiği gibi, doğal kavramının Hegel felsefesinde nasıl bir anlama karşılık geldiğini incelemek gerekli görünmektedir.

Hegel’in yapıtlarında doğal kavramının ikili bir anlamı vardır. Bu kavram ilkin, nesnenin örtük varlığını, gizilgücünü ya da özünü ifade eder. Hegel’e göre bir nesnenin doğası onun kavramı ile tıpatıp eş anlamlıdır. Bu ilk anlamda doğal durumda olan bir şey kendini edimselleştirmemiştir, kavramı idea olarak somutlaşmamıştır. Ayrıca, Hegel doğal kavramını, insanın ilkel ya da başlangıçtaki durumunu, yani, haksızlığın ve şiddetin, evcilleştirilmemiş doğal

⁵⁰ Hyppolite, Jean. **Marx ve Hegel Üzerine Çalışmalar**, 2. Baskı, çev. Doğan Barış Kılınç, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, (Marx ve Hegel Üzerine Çalışmalar), s.59.

⁵¹ Gülnur Acar Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013, (Sivil Toplum ve Ötesi), s. 184.

⁵² Savran, s. 185.

*güdülerin, insanlık dışı davranış ve duyguların hüküm sürdüğü durumu dile getirmek için de kullanır.*⁵³

Hegel *Tarih Felsefesi*'nin giriş bölümünde, doğa durumunu kendinden önce başka filozoflar tarafından (Hobbes, Locke, Rousseau) temellendirilen doğal özgürlük ile ilişkilendirerek tanımlamaktadır: “İnsanın doğal olarak özgür olduğu, ama aynı zamanda zorunlu olarak içine itildiği toplumda ve devlette bu doğal özgürlüğünü sınırlaması gerektiği görüşü”⁵⁴ Hegel’e göre, bu bir yanılgıdır. Devlet, özgürlüğün edimselleşmesidir. İnsan salt kendinde özgür olduğunda, yani kavramına uygun olarak özgürlüğünü gerçekleştiren bir varlık olarak düşünülürse, doğal olarak özgür diye tanımlanabilir.

Hegel, “...bir nesnenin doğası hiç kuşkusuz onun kavramına denk düşer”⁵⁵ diyerek insanın özünün de özgürlüğünü gerçekleştirmek olduğunu belirtir. Bu bakımdan doğa durumu insanın doğal haklara sahip olarak özgürlüğünün kısıtlamasız uygulanması ve bundan kısıtsız olarak yarar sağlamak olarak düşünüldüğünde bu bir varsayım olmaktan ileri götürülemez düşünce olur. Bundan dolayı, doğa durumunu tarihsel bir olgu olarak göstermek mümkün değildir.

Böyle bir doğa durumundaki özgürlük, Hegel’e göre, dolayimsız olanın ve doğal olanın idealleştirilmesini içerir: “Özgürlük, dolaysız ve doğal bir şey değil, ama daha çok ilkin ele geçirilmesi ve kazanılması gereken bir şeydir.”⁵⁶ Bu bağlamda Hegel, özgürlüğün bireyin yalnızca tikel iradesine bağlı olduğu biçimsel ve öznel anlamdaki bir özgürlük anlayışını da yadsır. Hegel, bireyin tikel iradesi doğrultusunda istediğini yapmak anlamında özgür olmadığını sınırsız serbestlik durumunun devlet ve toplum tarafından sınırlandırılmasının ise, özgürlüğün kısıtlanması olarak tanımlanamayacağını belirtir: “toplum ve devlet daha çok özgürlüğün onlarda edimselleştiği durumlardır.”⁵⁷

Bu bağlamda, John Keane, Hegel’in devlet kavramının doğa durumunun bir devamı veya tamamen bir yadsıması olmadığını belirtir. Keane’e göre:

İdeal devlet, sürekli bir savaş olan doğa durumunun radikal bir biçimde yadsınması olmadığı gibi, doğal toplumun koruyucusu ve tamamlayıcısı bir

⁵³ Savran, s. 177.

⁵⁴ Hegel, *Tarih Felsefesi*, s. 37.

⁵⁵ Hegel, s. 37.

⁵⁶ Hegel, s. 38.

⁵⁷ Hegel, s. 38.

*araç ya da doğal olarak verili, otomatik bir biçimde kendi kendini yöneten bir sivil toplumu idare etmeye yarayan basit bir mekanizma da değildir.*⁵⁸

Hegel devleti, daha çok sivil toplumun çatışan unsurlarını içine alan, muhafaza eden ve bunlardan daha yüksek bir düzeyde bir ahlaki varlığı sentezleyen yeni bir uğrak olarak kavramaktadır. Hegel felsefesinde doğal kavramı temel olarak iki anlama gelmektedir. Savran’a göre:

*Doğal hem öz, örtük olan kendinde olan hem de özel çıkarların, tutkunun, bireyselliğin, kavganın alanı anlamındaki doğallık söz konusudur. Bu iki anlam arasındaki ilişki ise şöyle açıklanabilir: Öz anlamındaki doğa kendini öyle bir biçimde dışsallaştırır ki, ilk görünüm, temel ilkenin yani özgürlüğün tam karşıtıdır. Bu görünüş biçimi, özsel ilkenin ya da örtük olanın edimselleşme sürecinde zorunlu bir adımdır.*⁵⁹

Bu bağlamda, özel çıkar ve yalın bireysellik tinin kendini nesnelleştirmesi bakımından tinin tezahürleridir ve tinin dolayım etkinliğinin bir aracıdır. O halde, Hegel felsefesinde doğallık ve doğa durumu kavramları, tinin kendini gerçekleştirmedeki temel etkinliği olan dolayım olmaksızın açıklanabilir değildir.

Doğa durumunu ise, tarihsellikten ve politik temelden tamamen soyutlanmış bir durum olarak tanımlayamayız. En temelde Hegel, kendinde bir doğallığın ya da tarihsellikten bağımsız bir doğa durumunun sadece bir düşünce, varsayım olduğunu belirtir. Tin, kendinde olduğunda nesnesini ve tüm potansiyel olanakları içinde barındırmaktadır fakat kendini dışsallaştırdığında ancak kendi kendinin hem öznesi hem de nesnesi olabilmektedir. “Tinin doğası ancak karşıtı yolu ile bilinebilir... Tinin özü, tözü özgürlüktür.”⁶⁰ O halde, tinin öz-bilinçli olabilmesi karşıtı⁶¹ yolu ile mümkündür. Tinin özgürlüğünü gerçekleştirmesi, öz-bilinçli olabilmesi doğayı değiştirebilmesiyle mümkündür.

Hegel felsefesinde toplumsal olana dair değerlendirme yapabilmek için *tanıma* kavramının karşılıklı iradelerin bir arada olmasının zorunlu koşulu olduğunu hatırlamak gerekir. Mülkiyet sahibi, hakların taşıyıcısı olan kişinin sözleşme yolu ile kendi mülkiyetinin başkaları tarafından onaylanması ile mülkiyet sahipliği kalıcı hale gelmektedir. *Hukuk Felsefesi*’nin “Soyut Hukuk” bölümünde Hegel, karşılıklı tanıma

⁵⁸ John Keane, “Despotizm ve Demokrasi”, **Sivil Toplum ve Devlet**, Der. John Keane, s. 71.

⁵⁹ Gülnur Acar Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi**, s. 194.

⁶⁰ Hegel, **Tarih Felsefesi**, s. 20.

⁶¹ *Karşıtı* kelimesi ile kastedilen tinin kendisini nesneleştirdiğinde kendinden başka olanı, nesneyi ya da diğer Beni oluşturmastır. Burada nesne özü kendinde taşır fakat özün farklı bir görünümüdür.

ve sözleşme ile kişisel iradenin kendini nesnel kılması ve farklı iradelerin özel mülkiyetleri ile birlikte oluşan toplumsallık formunu incelemektedir. Doğa durumu kavramını incelemekten önce böyle bir diyalektik geçişi tezin konusu bağlamında irdelemek gerekli görünmektedir.

Bu bağlamda, Savran da, Hegel felsefesinde tanınma olgusuna yol açanın doğa durumu olduğunu belirtmektedir:

*Tanınma olgusuna yol açan doğa durumu tarihsel olarak toplumsallığa öncel bir durum değil, sıradan bilincin, somut toplumsal bütünün çeşitli belirlenimlerini bir bütün olarak kavrayamadığı soyut bir düzeyidir... Bu kavram, tarihin temel ilkesinin, farklı tarihsel dönemlerde farklı görünüş biçimlerine bürünen özgül bir yönünü dile getirir.*⁶²

O halde doğa durumu, tinden bağımsız ve tarihselliğin olmadığı soyut bir betimsel bir durum değildir Hegel felsefesinde. Tinin kendini doğada dışsallaştırarak nesnelleştirmesi bakımından doğa, tinin öz-bilincine ulaşması sürecinde geçirdiği uğraklardan birisidir. Bu bakımından doğada içkin olarak tinsellik mevcuttur ama tinsel olan bilfiil olup henüz kendini tam olarak açığa çıkarmamıştır. Nesnel tin alanında yani tinin kendini dışsallaştırdığı alanda “Aile”, “Sivil Toplum” ve “Devlet” vardır.

Özetleyerek söyleyecek olursak, Hegel felsefesinde sivil toplum, doğa durumunun tam olarak bir soyutlaması ya da doğa durumunda olmayan hakların genişletildiği bir tür savaş durumundan barış durumuna geçildiği bir toplumsallık formu değildir. Tinin ya da idenin kendini edimselleştirme sürecinde geçirdiği uğraklardan birisidir ve dolayısı ile tine dâhil olan tinden olan anlamına da gelmektedir.

Hegel, aynı zamanda, kendi dönemine kadar olan sivil toplum ve siyasi toplumun (devlet) özdeş yapılar olarak temellendirilmesini eleştirir ve kendi felsefi kuramında sivil toplum ve devleti birbirinden ilk kez net bir biçimde ayırt eder. Pelczynski’e göre: ”gerçekten de Hegelle birlikte teorik bir kırılma ortaya çıkmakta ve devlet ve sivil toplum kavramları birbirinden ayrılmaktadır.”⁶³ Bununla birlikte,

⁶² Gülnur Acar Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi**, s. 197.

⁶³ Z. A. Pelczynski, “Dayanışma ve Polonya’da Sivil Toplumun Yeniden Doğuşu: 1976-81”, çev. Ahmet Çiğdem, **Sivil Toplum ve Devlet**, Der. John Kean, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 388.

Hegel'den önce Locke'un politik toplum ve sivil toplum ayrımı yaptığını belirtmek gerekir.⁶⁴ Locke ve Rousseau, doğa durumunu tarihsel olarak ele almaktadır.⁶⁵

Bu bakımdan Hegel'in sivil toplum kuramı, felsefe tarihinde kendinden sonraki filozofların kuramlarını da oldukça etkilemiştir. Hegel'e göre, sivil toplum, modern bir kavramdır. Sivil toplum, ne aile kurumundaki doğal bir temel olan sevgi üzerine kuruludur ne de siyasal toplum ya da devlet ile özgürlük idesinin tam olarak kendini gerçekleştirdiği bir alandır. Sivil toplum nesnel tinin ilk olarak edimselleştiği aile uğrağı ile devlet arasında kalan siyasal topluma geçmeden önceki diyalektik uğraktır.

Hegel'in sivil topluma dair değerlendirmesinden önce, Hobbes, Locke ve Rousseau'nun kuramlarındaki doğa durumu, özel mülkiyet ve sözleşme gibi kavramlarla sivil toplum ilişkisinin nasıl kurulduğunu anlayabilmek, kavramın geçirdiği anlam değişimleri ile birlikte Hegel felsefesi ile ilişkilendirebilmek açısından oldukça gerekli görünmektedir. Savran'a göre:

Hegel'in, Ampirist siyasal kuramın toplumsal sözleşme öğretisine ve bu öğretiyi sıkı sıkıya bağlantılı olan bireycilik ideolojisi ve eşitlik anlayışına yönelttiği eleştirinin temeli düşünürün doğa durumu eleştirisindedir. Hegel'e göre, devleti sözleşmeye dayandırmanın anlamı, onu bireysel iradelerin olumsuzluğuna terk etmektir. Sözleşme bireysellik ve tikel haklar alanına özgü bir kategoridir. Dolayısıyla da, bu kategori aracılığı ile bir tümele varma iddiası, bireyleri bir çokluk içinde bir araya getirmenin ötesine geçemez.⁶⁶

Bu bakımdan Hegel, sözleşme teorisi ile doğal hukuk geleneğinde siyasal topluma geçmeden önceki uğrak olarak temellendirilen doğa durumu anlayışına itiraz eder. Bu itiraz, hem sözü geçen diğer filozofların öğretileri için hem de ampirik gelenekteki toplumsal ve siyasal model için geçerlidir. Öte yandan, *Tinin Fenomenolojisi*'nin "Efendilik ve Kölelik"⁶⁷ bölümünde Hegel, öz-bilincin ilkin salt kendi için varlık olduğunu, başka her şeyin kendisinden dışlanması yolu ile kendine özdeş olduğunu, kendi-için varlığın bu dolaysız varlığının ise birey olduğunu belirtir.

⁶⁴ Locke, **İkinci İnceleme**, "Siyasal ya da Sivil Toplum Üzerine", 7. Bölüm içinde, sivil toplum ve politik toplum arasında ayrım yapmaktadır, ss. 69, 71, 72.

⁶⁵ Rousseau doğa durumu kavramını, **Toplum Sözleşmesi**'nde betimleyici bir durum olarak ele alırken, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**'nın 1. Bölümünde, çev. Rasih Nuri İleri, Say Yayınları, İstanbul, 2010, s. 93'te, tarihsel olarak doğa durumundan toplumsal duruma geçişi anlatmaktadır. Rousseau, burada insanın kendini ilerletme, geliştirme yetisinin olması ile diğer canlılardan ayrıldığını belirtir. Buradan hareketle insanın içinde bulunduğu durum ve koşullar değişmekte, doğa durumundan, toplum durumuna geçişi tarihsel olarak okuyabilmek de mümkündür.

⁶⁶ Gülnur Acar Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi**, s.148.

⁶⁷ Hegel, **Tinin GörüngüBilimi**, s.124.

Tam da burada, doğa durumu bağlamında, öz-bilincin tekil bir ben olarak içinde bulunduğu durum doğa durumu olarak yorumlanabilir. Burada öz-bilinç diğer benleri dışladığı için tekildir.⁶⁸ Yani, öz-bilincin kendini kurmasında diğerlerinin mutlak olarak dışarıda kaldığı kendini kurmada etkisinin olmadığı durumdur. Fakat belirtmek gerekir ki buradaki doğa durumu da tarih ve toplum dışı bir toplumsallık formu değildir. Başka türlü söyleyecek olursak doğa durumu, Hegel felsefesinde farklı birden çok anlama gelmekle birlikte son olarak tekil bireyin karşısında tekil bireyin olduğu, bireyin diğerinin gerçekliğine sahip olmadığı tarihsel bir durum olarak değerlendirilebilir.

1.2. THOMAS HOBBS, JOHN LOCKE, JEAN-JACQUES ROUSSEAU’NUN FELSEFESİNDEKİ TEMEL KAVRAMLARIN HEGEL FELSEFESİ İLE BİR DEĞERLENDİRMESİ

Hegel *Hukuk Felsefesi*’nin “Soyut Hukuk” bölümünde sözleşmecî geleneğin mülkiyet, sözleşme, doğa durumu gibi temel kavramlarının eleştirisini yapmakla birlikte, öznel hukuktan nesnel hukuka geçmenin neden gerekli olduğunu belirtmektedir. Soyut hukuk aşamasında bireyin iradesi ile genelin iradesinin uzlaşması gerçekleşmemektedir. Her bir bireyin özel mülkiyetini koruma ve gereksinimlerini gidermenin sürekliliğini sağlayabilmesi için başka bireylere ihtiyacı vardır.

Bireyler temel gereksinimleri doğrultusunda, kendi iradeleri ile gönüllü olarak bir araya gelerek sözleşme yapmaktadırlar. Hegel, sözleşmede belirleyici olanın bireysel ilgi ve gereksinimler olduğu gerekçesi ile toplumda ancak dışsal bir bağlılık sağlandığını belirtir. Hegel’e göre, genelin iradesi ile tikelin iradesinin uzlaşması, bir bütün oluşturması ile kurulan toplum ancak içsel bir nedensellik ile kurulmuş bir toplum olabilir.

Bu nedenle akla uygun olan özgürlükler toplumu, liberal ve sözleşmecî gelenekte belirleyici olan bireysellik ilkesine göre kurulmuş toplum değildir. Bu bağlamda belirtmek gerekir ki, Hegel, modern toplumun kazanımlarını reddetmez, bireyin hakları ve özgürlükleri, sözleşme, hukuksal yapılar ve ekonomik örgütlenme

⁶⁸ Burada kullanılan ‘tekil ben’ kavramı, bireyin atomize olması anlamında, tekil olanın evrensel ile bağlantısını yitirdiği anlamına gelmektedir.

toplumda korunması ve geliştirilmesi gerekli olan alanlar olmakla birlikte toplumun organik bir bütünlüğünün sağlanmasında yeterli değildir. Genelin iradesi ile tikelin iradesinin bütünleşmesini, toplumun ortak bir amaçla kurulmasını sağlayan nesnel ahlaklılık alanı, birey hukukundan sonra geçilmesi gereken diyalektik momenttir.

Sivil toplum kuramının temelinde bireysel çıkar, rekabet, özel mülkiyet, karşılıklı gereksinimler ile oluşan bağımlılık sistemi vardır. Bu nedenle Hegel'e göre sivil toplum, mülkiyet ilişkilerinin hukuka göre düzenlendiği, nesnel kurumlar ve bireylerin gönüllü oluşturduğu toplumsal yapıları içermekle birlikte, birey çıkarının belirleyici olduğu burjuva toplumdur.

Hegel, Hobbes, Locke ve Rousseau'nun kuramlarında geçen doğa durumu ve sivil toplum kavramlarını eleştirir. Sivil toplum ve politik toplum ayrımı yaparak, iki alanı birbiri ile diyalektik olarak ilişkilendirir. Sivil toplum aile ve devlet arasındaki diyalektik momenti oluşturur. Devletin oluşumu için zorunlu olan ama devletten de farklı olarak tanımlanan bir alandır.

Hobbes, Locke ve Rousseau'nun doğa durumundan sivil topluma geçişi nasıl temellendirdiklerini değerlendirebilmek için, toplum sözleşmesi ile birlikte, 'doğa durumundan sivil topluma geçiş nasıl mümkün olmaktadır?' sorusunun yanıtını aramak gerekir. Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'nden sivil toplum kuramının mülkiyet, sözleşme, özgürlük gibi kavramlarla olan ilişkisini ele almak esas amaçlanandır.

1.2.1. Thomas Hobbes'ta Doğa Durumu ve Sivil Toplum Kavramları

Hobbes, doğa durumu ve sivil toplum kavramalarını, temel eserleri olarak kabul edilen *Leviathan* ve *De Cive*'de detaylı olarak değerlendirir. Bu eserlerinde, sivil ve siyasal toplum kavramını aynı anlama gelecek şekilde kullanır. Hobbes, herkesin her şey üzerinde hakkının olması nedeniyle, doğa durumunu bir savaş durumu olarak tanımlar. Bununla birlikte, Hobbes'un siyaset kuramını insan doğası kavramı ile ilişkilendirdiğini düşünebiliriz.

İnsanın yaşamını sürdürmek için gerekli araçları elde etmede kendi çıkarına yönelik olarak davranması, doğası gereği kötü olduğu anlamına gelmemektedir. Hobbes *De Cive*'de, yurttaşlar arasındaki ilişkiyi, insan insanın Tanrı'sıdır şeklinde, devletler arasındakini ise, insanın diğer insanın kurdu olduğu ilişkisellik biçimi

olarak tanımlar.⁶⁹ Bu tanıma göre, yurttaşlar barışın ilkeleri olan adalet ve yardımlaşma bakımından Tanrı'ya benzerlik gösterir. Devletler arasındaki ilişkide ise, kötü insanların, iyi insanları, kendilerini korumaları adına vahşi ve düzenbaz olmaya zorlaması söz konusudur. Bu nedenle devletler arası ilişkide, insan insanın kurdudur.

Doğa durumundan sivil ya da siyasal topluma geçiş, akıl yasalarının bir zorunluluğu olarak, insanın yaşam hakkının korunması ve güvenliğinin sağlanması için zorunludur. En temel doğa yasası ise, insanın yaşamını, fiziksel bütünlüğünü koruyabilmesi için gerekli olan araçları elde etme özgürlüğüdür. Doğa yasaları, bu bağlamda, herkese eşit olarak verilmiş akıl yasalarıdır.⁷⁰

Doğa durumunda herkes eşit ve özgürdür, tam da bu herkesin her şey üzerinde hakkının olmasından kaynaklanan eşitlik durumu, iki farklı bireyin aynı anda aynı şeyi elde etmek istediği durumda, savaş durumunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Doğa durumunun, bir savaş durumu olarak tanımlanmasının temelinde, verili kaynaklara ulaşmak bakımından yaşanan rekabet ve kısıtlılık durumu vardır.

Hobbes, *Leviathan*'da, insanların doğuştan eşit olduklarını, bu eşitlik durumundan güvensizliğin doğduğunu ve bu güvensizlikten de savaş durumunun ortaya çıktığını belirtir.⁷¹ O halde, devletin veya sivil toplumun temelinde bireyin ve özel mülkiyetin güvenliğinin sağlanması ve barış durumunun sürekliliğinin sağlanması vardır. Doğa durumunda herkesin aynı şeyi ele geçirip mülkü kılmaya hakkı vardır, bu nedenle özel mülkiyet yoktur.

Hegel'in mülkiyet teorisinde, öznenin kendini gerçekleştirebilmesinin hem nedeni hem de sonucu olan bir mülkiyet tanımı vardır. Öznenin özgürlüğünü gerçekleştirebilmesinin zorunlu koşulu olarak mülkiyet vardır. Bununla birlikte Hegel, mülk edinmede iki koşulun zorunlu olduğunu belirtmiştir: İlk öznenin nesnede veya şeyde kendi iradesini nesnelleştirmesi, ikinci olarak da bu iradeyi tanıyan başka iradenin var olmasıdır.

⁶⁹ Thomas Hobbes, **Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri**, çev. Deniz Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 2007, (Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri), s. 2.

⁷⁰ Hobbes, s. 59.

⁷¹ Thomas Hobbes, **Leviathan**, 10. Baskı, çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, (Leviathan), ss. 99-100-101.

O halde, mülkiyetin toplumsal bir temeli olması ile birlikte, özel mülkiyet için hukuksal bir temelin olması zorunludur. Hegel, mülkiyeti temel olarak iki boyutlu ele almaktadır: İlkin, ontolojik olarak mülkiyetin kurulması, ikinci olarak ise, mülkiyetin tarihsel olarak değerlendirmesini içerir.

Hobbes, Hegel'den özel mülkiyetin başka bireyler tarafından tanınması ile sözleşme ile mülkiyet haklarının güvenceye alınması gerektiğine vurgu yapması bakımından önemlidir. Doğa durumundaki bir bireyin sivil toplumda her şey üzerindeki hakkından vazgeçmesi, kendinin kıldığı şeyin tanınması ve güvenliğinin sağlanması talebi sözleşmenin temelidir.

Başka bir deyişle, bireyin yaşamının ve mülkiyetinin sivil toplumda, hukuk ile güvence altına alınmasını içerir. Hegel, devletin amacının özel mülkiyeti korumak olmadığını, böyle olduğu durumda ise aracı bir devlet tasavvurunun ortaya çıktığına belirtir.

Devlet, etik tözün kendini gerçekleştirdiği son diyalektik moment olmaması bakımından özgürlüğün zorunlu koşuludur. Bu nedenle bir devletin üyesi olmak bireysel ve keyfi bir seçim değildir. Hegel'e göre: "devlet sivil toplum ile karıştırılırsa ve belirlenimi mülkiyetin ve kişisel özgürlüğün güvenliği ve koruması olarak koyulursa, o zaman genel olarak, bireylerin çıkarları, birleşmelerinin nihai ereği olur ve bundan devletin üyesi olmanın keyfi bir şey olduğu sonucu çıkar."⁷²

Hobbes *Leviathan*'ı 1651 yılında yayınlamıştır ve bu dönemde insanın doğa, evren ile olan ilişkisinin bir kutsala referansla değil ama insanın kendinden yola çıkılarak açıklanması bakımından Hobbes'un eserinin merkezinde insanın kendisi vardır. Hobbes, çağının bilimsel gelişmelerinden oldukça etkilenmiş bir filozoftur. Hobbes'un yaşadığı dönem, insanın evreni ve kendini anlama çabasında akıllı temel aldığı, kendinden üstün veya kutsal bir varlığa referansla değil ama akıl temelli yeni bir tasarım ile evreni ve kendini anlamlandırma çabası vardır. Bu yeni yöntem ise, matematik-geometrik yöntemdir.

Hobbes'a göre, modern dünyayı geçmişin barbarlığından ayıran her şey, neredeyse tamamen geometrinin hediyesidir.⁷³ Evrendeki değişimi ve dönüşümü açıklayabilmek için değişenin bilgisini veren ve insan aklına dayalı kalıcı bir yöntem aranmaktadır.

⁷² Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 279.

⁷³ Hobbes, **Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri**, s. 3.

Hegel'in "...her birey kendi zamanın bir çocuğudur"⁷⁴ tanımlamasından hareketle, Hobbes'u da bir Rönesans insanı olarak okuyabiliriz. Bununla birlikte, Rönesans, Ortaçağ'dan çıkış olarak düşünüldüğünde, genel olarak, doğa ve insan bilimlerinde ilerleme olarak ele alınsa da, ortaçağa özgü büyü ve animist anlayış etkisini sürdürmektedir. Bu konuda, Tülin Bumin şöyle söyler:

*Robert Lenoble'nin Doğa Düşüncesinin Tarihi başlıklı kitabında Rönesans ile ilgili şu iki temel savdan hareket etmektedir: 16.yy Rönesans'ı skolâstiğin ve Hristiyanlığa uyarlanmış Aristoteles fiziğinin terk edilmesi ile 17.yy matematiksel fiziğin bulunması arasında geçen iki yasa, iki logos arası dönemdir... Bu bağlamda günümüz bilimi açısından bakıldığında 16.yy Rönesansı hem kopuş anlamında bir ilerleme hem de bilim öncesi yasa öncesi, düşünceye kadar giden, animist ve vitalist yönde bir gerileme olarak tanımlanabilir.*⁷⁵

O halde, Rönesans döneminde bilimde, sanatta, felsefede aklın kendinin temel alınması bakımından bir ilerleme varken, bir yandan da Ortaçağ döneminden süregelen doğanın gizemli bir varlık olarak görülmesi söz konusudur. Bu anlamda, büyü ve aşkınsal varlıklar ile evreni açıklama çabası devam etmektedir. Rönesans dönemini bu ikili anlamdan hareketle düşünülebilir.

Rönesans dönemi ile birlikte bir yandan insanın kendi aklını temel alarak doğayı evreni açıklamaya çalışması bakımından aynı zamanda doğanın gizemden arındırılarak hareketin mekanik nedenselliklerle açıklanması söz konusudur. Burada, 'bilginin kesinliği nasıl elde edilebilir?' sorusundan hareketle, evrende var olan hareketi ve değişimi açıklamaya çalışan bir akıl tasavvuru vardır. Hobbes'a göre de her şeyin kökeninde hareket vardır ve var olan her şey maddi olana dayanır.

Aklın ise, "düşünme yeteneği, yani düşüncelerimizin işaretlenmesi ve ifade edilmesi için üzerinde anlaşılmış genel adların hesaplanmasından yani toplanması ve çıkarılmasından başka bir şey değildir."⁷⁶ O halde, buradan hareketle akıl yürütme eğer toplama ve çıkarma yapmaktan ibaretse, insan da aklına göre eyleyen bir varlık olduğundan eylemleri açıklanabilir ve ön görülebilir. Solmaz Zelyut'a göre: "Hobbes, insan eylemlerini davranışlarını motive eden sebepleri ortaya çıkarmak

⁷⁴ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 24.

⁷⁵ Tülin Bumin, **Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 12-13.

⁷⁶ Hobbes, **Leviathan**, s. 43.

istemektedir. Her yerde her zaman aynı olan nedenleri bilebilirsek geleceğe egemen olabiliriz.”⁷⁷

Bununla birlikte, geleceğe egemen olma düşüncesi, Hobbes için savaş durumunun bir daha yaşanmadığı, ölümsüz barış, durumun yaşanması olarak yorumlanabilir. Bernard Gert’e göre Hobbes’un, *De Corpore*, *De Homine* ve *De Cive* olmak üzere insan doğası, ahlak ve politika teorisine ilişkin temel olarak kabul edilen üç eseri vardır. İki kitaptan önce basılan *De Cive*’de (Yurttaşlık Felsefenin Temelleri), Hobbes İngiltere’de sivil savaşın yaşandığı dönemin etkisi ile birlikte evrensel kabulleri keşfettiğine inanmaktadır, burada sivil savaşın olmadığı, insanların barış ve uyum içinde birlikte yaşadığı bir toplum vardır.

Hobbes, bu durumu: “ölümsüz barış”⁷⁸ olarak tanımlamaktadır. O halde, insan yaşamını koruma isteği nedeni ile kendi bireysel çıkarına dönük davranan bir varlık olarak tanımlanmasına rağmen insanlar arasında rekabete ve çatışmaya sebep olan verili kaynaklara ulaşma sıkıntısının ortadan kaldırıldığı bir durumda, savaş durumuna bir daha dönmek üzere son verilebilir. Bunun olanakları politik topluma geçiş ile birlikte mevcuttur. Hobbes, ölümsüz barış durumunun *Leviathan* tarafından mı sağlanacağı ya da başka bir toplumsal oluşumu kurmanın mümkün olduğuna mı işaret etmek istemiştir bu nokta düşünmeye değerdir. Bu konu ile ilgili olarak *De Cive*’de şöyle söyler:

*İnsan edimlerinin, şekillerin büyüklüğünün bilinir olması gibi bilinebilir, ön-görülebilir olsaydı, hak ve adaletsizlik hakkındaki yanlış fikirlere dayanan hırs, aç-gözlülük etkisiz hale getirilebilir ve böylece insan ırkı öylesine bir iç huzura kavuşurdu ki, (nüfus artışı sonucu toprak için yapılan çatışmalar dışında) bir daha savaşmak zorunda kalmazdı.*⁷⁹

O halde, doğa durumunda yaşanan savaş durumundan barış durumuna geçildiğinde, bir devlet içinde yaşayan insanların verili kaynaklara ulaşmak ile ilgili temel probleminin çözülmüş olması ve bireyin kişisel çıkarının toplumun genel çıkarı ile ilişkilenmiş olması gerekmektedir.

Bu bağlamda, ‘Hobbes, insan doğasını nasıl tanımlamaktadır?’ sorusu akla gelmektedir. Hobbes’a göre insanda iki temel duyum vardır ve diğer duyumlar ve

⁷⁷ Solmaz Zelyut Hünler, **Dört Adalı: Hobbes, Locke, Berkley, Hume**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2003, (Dört Adalı), s. 6.

⁷⁸ Bernard Gert, **Hobbes**, Polity Press, USA, 2010, ss. 3-4.

⁷⁹ Hobbes, **Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri**, s. 3.

duygular bu iki temel duyumdan türemektedir: İştah veya arzu, sevgi ve nefret'tir. Hobbes'a göre insan çabası ona neden olan şeye doğru yöneldiğinde bu çabaya iştah veya arzu denir. Çaba bir şeyden kaçınmaya yönelik de olmaktadır. Bununla birlikte, Hobbes'a göre, insanlar bir şeyi arzu ettiklerinde, o şeye sevgi besledikleri, bir şeyden kaçındıklarında ise, o şeyden nefret ettikleri de söylenir.

Yani arzu ve sevgi aynı şeydir; şu farkla ki, arzu ile daima nesnenin yokluğunu ifade ederiz, sevgi ile ise, genellikle sevilen nesnenin var olduğu anlatılmak istenir. Aynı şekilde, istikrah⁸⁰ ile nesnenin yokluğu; nefret ile ise, nesnenin varlığı anlatılır.⁸¹

İnsan eylemlerinin yönlendiren arzu ve kaçınma iken, en temelde insan, bencil bir varlık olarak tanımlanır. İnsan yaşamını sürdürme içgüdüsüne bağlı olarak hareket etmektedir. Bu anlamda iyi olan buna hizmet edecek olan, kötü olan ise, bunu gerçekleştirmeye engel olan şey veya durumdur.

Zelyut'a göre, insanın yaşamını sürdürmesi, onun sürekli arzu duymasına, sürekli istemesine bağlıdır ve insan Hobbes'a göre insan, sürekli isteyen, arzulayan bir varlıktır. Ancak bu arzu veya isteğin hüsrana uğramama koşulu, yani, bir insanın arzu nesnesine ulaşma koşulu, güç sahibi olmasıdır.⁸²

O halde, insan en temel amacı olan yaşamını sürdürmek için iyi olana doğru yönelir ve bunu elde etmek ister. Güç ise, insanın varlığını sürdürmesini sağlayan en temel unsurdur. Her insan yaşamını sürdürmek bakımından kendi iyisini gerçekleştirmek istemektedir. Yani, yaşamını sürdürme içgüdüğü insanda güçlü olma isteği yaratmaktadır. Bu isteğin ardında da ölüm korkusu vardır.

Hobbes, *Leviathan*'ın 10. Bölümünde⁸³ farklı güç kavramları ile çalışmaktadır. Temel olarak, fiziksel güç, sosyal güç ve ahlaki güç arasında ayrım yaptığı söylenebilir. Doğa durumunda, insanın yaşamını sürdürmesi için fiziksel olarak güçlü olma isteği vardır. Sivil topluma ya da başka bir deyişle toplumsallık durumuna geçildiğinde ise, Hobbes, herkesin her şey üzerindeki hakkından vazgeçmesi gerektiğini ancak bu koşulla barış durumuna geçilebileceğini belirtmektedir.

⁸⁰ İstikrah ile kastedilen: "Çaba genellikle bir şeyden kaçınmak biçiminde olduğu zaman, genel olarak İstikrah adını alır.", Hobbes, *Leviathan*, s. 49.

⁸¹ Hobbes, *Leviathan*, s. 50.

⁸² Solmaz Zelyut Hünler, *Dört Adalı*, s. 19.

⁸³ Hobbes, *Leviathan*, s.s. 72-73

O halde sivil toplumda, insanların farklı fiziksel güçlerde olmaları nedeni ile aralarında var olan fiziksel eşitsizlik, sosyal ve ahlaki bir eşitlik ile ortadan kaldırılabılır. Hobbes, bu anlamda bireylerin fiziksel güçlerinin ortadan kaldırmadan toplumsal ve ahlaki olan ile uyumlu hale getirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Doğa durumunda, insanların rızası ile kurulmuş ortak kararlar haklarını devrettikleri bir hükümet söz konusu olmadığı için ahlaki bakımdan iyi ve kötü olan, hukuksal bakımdan adaletli veya adaletsiz olan ayrımı yoktur. Bu nedenle nesnel bir düzen temelde bireylerin yaşamını korumakla birlikte, toplumsal ve ahlaki güç ile bireyin uyumunu sağlamaktadır.

Hobbes, insanın diğer canlılardan farklı olarak geleceğini tasarlayan bir varlık olduğunu belirtir. “Gelecekte kaygı duymanın getirdiği bilme isteği... İnsanı şeylerin nedenlerini araştırmaya yöneltir: çünkü bu nedenleri bilmek, insanın, şimdiki zamanı avantajına uygun olarak daha iyi bir şekilde düzenlemesini sağlar.”⁸⁴ O halde, insan yaşamını korumak için iyi olanı elde etmeye yönelik bunu gerçekleştirirken de güce ihtiyacı olan geleceğini kendi tasarlayabilen bir varlıktır.

Doğa durumunda ise, Hobbes’a göre insanlar kendi çıkarlarının peşinde koşan bencil yaratıklardır. Bununla birlikte temel doğa yasaları her insan için geçerli olan aklın yasalarıdır.⁸⁵ Hobbes, tüm doğal ilkelerin insanın güvenliğini sağlayan ve koruyan ilkeler olarak aklın bir ürünü olduğunu belirtir. İlk üç doğa yasası ise şöyledir: İlk temel doğa yasası, herkesin barışı elde etme durumu olduğu ölçüde, barışı sağlamak için çalışması, onu sağlayamıyorsa, savaşın bütün yardım ve yararlarını araması gerekir. Hobbes’a göre bu kuralın ilk bölümü, birinci ve temel doğa yasasını içerir: barışı aramak ve izlemek. İkinci bölümü ise, doğal hakkın özetini verir: bütün yolları kullanarak kendimizi korumak.⁸⁶

Diğer doğa yasaları bu yasadaki türetilmiş olmakla birlikte, ikinci yasa, herkesin her şey üzerindeki hakkına son verilmesi ve bazı hakların devredilmesidir. “Zira herkesin her şey üzerindeki hakkı devam ettiği sürece savaş sürecektir. Bundan dolayı, her şey üzerindeki hakkından vazgeçmeyen birisi, barışa eş deyişle doğa yasalarına aykırı hareket eder.”⁸⁷ Üçüncü doğa yasası ise, adalettir. İnsanların barışı

⁸⁴ Hobbes, s. 86.

⁸⁵ Hobbes, Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri, s.59.

⁸⁶ Hobbes, **Leviathan**, s. 51.

⁸⁷ Hobbes, s. 35.

engelleyen haklarını sözleşme ile devlete devretmesinden sonra, sözleşmenin koşullarını yerine getirmeleri adalet olarak tanımlanır.

Bununla birlikte, Hobbes’a göre, insan doğasında üç temel kavga nedeni vardır: “Birincisi, rekabet; ikincisi, güvensizlik; üçüncüsü de şan ve şereftir.”⁸⁸ Buna göre, devlet olmadıkça herkes herkese karşı daima savaş halindedir. Bu bağlamda devlet, herkesin her şey üzerindeki hakkını devretmesi ve bireylerin karşılıklı olarak devrettikleri bu hakları tanımaları gerekmektedir.

Doğa durumu, bir eşitlik durumudur fakat verili kaynaklara ulaşmak bakımından eşit olmak, bir diğer insanla çatışmaya sebep olur. Bu nedenle doğa durumu devletin varlığını gerekli kılan, devlete ya da sivil topluma geçilmeden önceki savaş durumudur.

Peki, insanın barış durumuna geçmek istemesinin temelinde ne vardır? Hobbes, insanı barışa yöneltten duyguların: ölüm korkusu, rahat bir hayat için gerekli şeyleri elde etme arzusu ve de çalışarak onları elde etme umudu olduğunu belirtir.

Akıl ise, insanların barış ortamına geçmek için üzerinde anlaşılabilecekleri uygun ortamı sağlamaktadır. Yani, insanların çatışma ve rekabet halinde oldukları doğa durumundan çıkış insanın kendi aklı ile barış ortamını sağlayabilmesi ile mümkündür. Sivil toplumda ya da siyasal toplumda kişilerin yaşam hakkı, mülkiyet hakkı sözleşme ile güvence altına alınır.

Hobbes, devletin (siyasal toplum) kuruluş amacının bireysel güvenlik olduğunu belirtir. İnsanları hem yabancıların saldırısından hem de birbirlerine zarar vermelerinden korumak için herkesin kendi çalışması ve emeği ile geçinip barış ve refah içinde yaşayabilmesi için, tüm güç ve yetkileri tek iradeye teslim etmek gerekir. Bu tek egemen *Leviathan*, Latince *Civitas* olarak adlandırılan devlettir. Hobbes *Leviathan*’ı “ölümlü tanrı”⁸⁹ olarak tanımlamaktadır.

O halde, Hobbes’un insan doğası kavrayışından ve doğa durumu tanımlamasından hareketle, doğa durumu savaş durumu olduğu için insanın yaşamasına elverişli koşullar yoktur. Bu bakımdan insanların bir araya gelerek tüm haklarını egemene devrettikleri, barış durumuna geçilmelidir. Bunu sağlayacak olan yapının adı *Leviathan*’dır. Savaş durumundan barış durumuna geçiş sözleşme aracılığı ile olmaktadır. İnsan diğer canlılar arasında geleceğini düşünebilen,

⁸⁸ Hobbes, s. 101.

⁸⁹ Hobbes, s. 136.

planlayabilen, akıl yürütebilen tek canlı olması bakımından sözleşme ile insanlar en temelde yaşam hakkını güvence altına almaktadırlar.

Hegel, sözleşmenin dışsal bir bağlayıcı olduğunu ve de bu bakımdan devletin kuruluşunun temelinde sözleşme olamayacağını belirtmektedir. *Hukuk Felsefesi*'nde Rousseau'nun devletin birliğini bir sözleşmeye indirgediği gerekçesi ile eleştirir. Hegel'e göre sözleşme, "...bireylerin iradelerini, görüşlerini ve keyfi olarak verilen kesin onaylarını temel alır."⁹⁰

Sözleşmede, bireylerin tikel iradelerinin belirleyici olması nedeni ile genel irade ile dolayım sağlamadığı için toplumda bireyler arasında ancak dışsal bir birliktelik kurulabilmektedir. Sözleşme, pozitif hukuk, lonca vs. devletin kökeninde ne vardır? sorusuna yanıt değildir. Hegel'e göre bunlar, yalnızca devlet idesinin bir görünümüdür. Bu nedenle, devlet kavramının kendisinden hareketle devlet tanımlanmadığı için bilimsel bir açıklama olarak da değerlendirilemez.

Bu itiraz, Hobbes ve Locke'un siyasal toplumun veya devletin sözleşme ile temellendirmesi bakımından, her ikisi için de geçerlidir. Hobbes'ta sözleşme ile sivil topluma geçişte amaçlanan şey, yalnızca herkesin herkese karşı savaşına bir son vermek, barışı, güvenliği sağlamak değildir. Temel olarak, insanların fiziksel güçleri doğrultusunda oluşabilecek güçlünün güçsüz üzerindeki baskısına son vermek, haklı ve haksızı ayırt edebilecek bir adalet sistemi kurmaktır. Locke'ta ise, temel hak olan yaşam hakkı ve bu hakkın doğrudan bir sonucu olan mülkiyet hakkını koruma, sivil toplumun veya devletin temel nedenidir.

Hobbes doğa durumunda, adalet ve adaletsizlikten söz edilemeyeceğini belirtir. "Doğa durumunda herkesin her şey üzerinde hakkı vardır."⁹¹ Dolayısı ile hiçbir eylem adaletsiz olarak nitelendirilemez. Hobbes'a göre ortak bir gücün var olmadığı yerde yasanın, yasanın var olmadığı yerde ise, adaletten söz edemeyiz. Sözleşme, herkesin rızasına dayalı karşılıklı bir hak devri olması bakımından herkes için aynı ölçüde bağlayıcıdır. İnsanı adaletin, ahlakın, iyinin olduğu bir duruma taşıyacak olan sözleşmedir. Doğa durumunda bu kavramlardan söz edemeyiz.

O halde sonuç olarak şunu düşünebiliriz ki, devlet ahlakın, adaletin, güvenliğin garantörü olan bir devlettir. Sivil toplum aynı zamanda siyasal toplumdur ve buradan da hareketle, doğa durumunu sivil toplumun bir olumsuzlaması olarak da

⁹⁰ Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 281.

⁹¹ Hobbes, *Leviathan*, s. 113.

düşünülebilir. Hobbes'un kuramında, hukuka ilişkin kavramlar, yalnızca bir sözleşme bağlamında yani, sivil toplumda geçerlidirler. Hobbes' a göre adalet ve adaletsizlik ne bedeninin ne de zihnin yetileridir. Bu yetiler tek başına değil ama toplum içinde yaşayan insanlara ait niteliklerdir.

Sivil toplumda bireyler her şey üzerindeki haklarına son vererek temel bazı haklarını devlete devretmektedirler fakat hak devri yapıldıktan sonra devletin buyruklarına sadece yaşam hakkını tehdit eden bir karar alındığında itiraz edilebilir.

Devlet, bireyler arasındaki rekabete son vermektedir fakat toplum ve *Leviathan* arasında ortaya çıkan bir rekabet ve çatışma durumunda bu sorunu *Leviathan* çözebilecek midir? Bir başka şekilde sorarsak, ölümsüz barış durumunun kurulduğu başka bir toplumsal yapı söz konusu olabilir mi? Hobbes'un bunun mümkün olduğuna işaret ettiğini söyleyebiliriz. Sonuç olarak, *Leviathan*, ölümlü bir tanrı olarak tanımlanmaktadır. Hegel'in sözleşmecî geleneği temel noktalardaki eleştirisi ile birlikte, Hobbes felsefesini bu bağlamda düşünebilmek yeni bir bakış açısı sağlayabilir.

1.2.2. John Locke'ta Doğa Durumu ve Sivil Toplum Kavramları

John Locke Hegel'den önce, *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*'de⁹² sivil toplum ve siyasal toplum arasında bir ayrım yapmaktadır. Locke, bu ayrımı yapmış olmakla birlikte, bu iki kavramı zaman zaman birbirinin yerine kullanmaktadır. Locke, bazen de sivil toplum kavramını, politik toplum kavramını içeren bir şekilde daha geniş bir anlamda ele almaktadır.

İkinci İnceleme'de, (paragraf 84'te) siyasal toplumu açıkça aileden ve sivil toplumdan ayırt ettiğini belirtir. Buna göre siyasal toplum aile kurumundan ve aile içi düzenlemelerden farklı olmakla birlikte, bu toplumun temelinde özel mülkiyet vardır. Locke aynı bölümde, paragraf 87-88'de⁹³ ise, sivil toplum tanımlaması yapmaktadır.

Bu paragrafta ifade edildiği gibi, bir bütün içinde birleşmiş olanlar ve ortak yerleşik bir yasa ile aralarındaki uzlaşmazlıklar konusunda karar verebilecek ve saldırganları cezalandırabilecek bir başvuru makamına sahip olanlar, sivil toplumdadırlar. Ortak bir yargıcın veya başvuru makamının olmadığı yerde ise doğa

⁹² Locke, *İkinci İnceleme*, s. 69.

⁹³ Locke, *İkinci İnceleme*, 7. Bölüm: Siyasal ya da Sivil Toplum Üzerine, ss.71-72.

durumu vardır. Locke paragraf 89’da ise, yukarıdaki tanımdan hareketle “siyasal ya da sivil toplum”u⁹⁴ eş anlamda kullanmaktadır.

O halde, Locke’un sivil toplum ve siyasal toplum arasında ayırım yapmış olması nedeni ile Hegel’in sivil toplum değerlendirmesine temel hazırladığını düşünebiliriz. Hegel felsefesinde bu iki kavram ve alan arasında diyalektik dolayım ilişkisi vardır. Bu nedenle, sivil toplum ve siyasal toplum birbirlerinden farklıdır ama diyalektik dolayım ile bir bütünün farklı iki momentini oluşturmaktadır.

Hobbes gibi Locke da toplum durumuna geçişi temellendirmek için doğa durumu tanımlaması yapmaktadır. Solmaz Zelyut’a göre, “Locke, Hobbes gibi, politika teorisine doğa durumuna ilişkin bir ele alışla başlar.”⁹⁵ Yalnız, Hobbes’un “savaş durumu”⁹⁶ olarak tanımladığı doğa durumundan farklı olarak doğa durumu özgürlük ve eşitlik durumu olarak tanımlanmaktadır. Ancak Locke’a göre bu özgürlük durumu olmasına rağmen her istediğini yapabilme hakkının olduğu bir durum değildir. Locke, *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*’de şöyle söyler:

*Doğa durumunun bu herkesi yöneten ve herkesi bağlayan bir doğa yasası vardır. Bu yasanın kendisi olan akıl, sadece kendisine danışacak olan tüm insanlığa şunu öğretir: Herkes eşit ve bağımsız olduğundan, hiç kimse diğerinin yaşamına, sağlığına, özgürlüğüne ya da mal varlığına zarar vermemelidir.*⁹⁷

Açıktır ki, Locke’ta doğa durumunda herkese eşit olarak verilmiş akıl sayesinde insanlar özgürdürler ve bu doğal hakkı kullanarak her insan kendi varlığını sürdürmek için gerekli olanı yapmaktadır. Mülkiyet hakkı, tam da yaşamını koruma hakkının doğrudan sonucu olan bir haktır.

Hobbes’ta ise, mülkiyet edinim hakkı doğa durumunda vardır. Fakat herkesin her şey üzerinde mülk edinim hakkı olduğu için, birisinin mülk edindiği herhangi bir şeyi, tanıyan, bu mülk edinim hakkını onaylayan, başka bir birey yoktur. Mülkiyet,

⁹⁴ Locke, s. 73.

⁹⁵ Solmaz Zelyut Hünler, **Dört Adalı**, s. 60.

⁹⁶ Hobbes, doğa durumunda tüm bireylerin verili kaynaklara ulaşmada eşit ve özgür olduklarını belirtir. Hobbes’a göre: “İnsanlar doğuştan eşittirler... Eşitlikten ise güvensizlik doğar... Güvensizlikten ise savaş doğar.” Hobbes, **Leviathan**, ss. 99-100, Herkesin her şey üzerinde hakkının olduğu durumda bireyler arasında kaynaklara erişimde çatışma çıkması durumunda savaş durumu yaşanır. Locke’ta ise, doğa durumu eşitlik ve özgürlük durumu olmakla birlikte, herkesin yaşamını sürdürme amacı ile hakkı olana kendi karar verdiği bu nedenle herkesin kendi yargıcı olduğu durumda savaş durumu vardır. Bireyler arasında uzlaşmazlık ve çatışma durumu ortaya çıktığında ortak iradeyi temsil eden bağımsız bir karar merkezinin olmaması savaş durumunun nedenidir. Locke, **İkinci İnceleme**, s.17.

⁹⁷ Locke, **İkinci İnceleme**, s. 7.

bireyler arası karşılıklı tanıma ilişkisiyle kurulmadığı için hukuksal bir temeli yoktur. Hegel'e göre düşünüldüğünde, mülkiyet burada soyut hukuk aşamasındadır, nesnel hukuka geçilmemiştir.

Locke'un politik teorisinde, mülkiyet, emek kavramı ile ilişkilendirilerek tanımlanır. Emek, insanın tamamen kendi etkinliğidir. Mülkiyet de emek etkinliğinin bir sonucu olmasından emeğinin ürünü insanın kendine aittir. "Emek, emekçinin sorgulanamaz mülkiyeti olduğundan, bu kişi dışında hiç kimse, bir kere emeğini katmış olduğu şeye sahip olma hakkına sahip olamaz."⁹⁸

Bununla birlikte Locke, doğa yasasının hem yasamacılar hem de tüm insanlar için uyulması gereken sonsuz kural olduğunu düşünür. Temel doğa yasası, insanın varlığını sürdürmesidir. Bunun aksine olan hiçbir insani yaptırım iyi ya da geçerli olamaz.

'Doğa yasası herkes için nasıl bağlayıcı nitelik taşıyacaktır?' sorusu, Locke'u, Hobbes'un doğa durumu tanımlamasından ayıran önemli bir sorudur. Bu noktada Hobbes, insanların doğa durumuna yaptıkları anlaşmaya uymaları için bu anlaşmaya uymaya zorlayıcı bir güç olması gerektiğini belirtmektedir. Hobbes'a göre, bunu sağlayacak olan yasanın akılsallığı değildir, fakat ölüm korkusudur, insanların başkaları tarafından öldürülme korkusudur.

Locke, doğa durumu ve savaş durumu arasında bir ayırım yapmaktadır. Bu ayırım aynı zamanda insanların özgür eşit bireyler olarak yaşadıkları doğa durumundan neden çıkmaya ihtiyaç duyduğunu da açıklamaktadır. Bu soruların cevabını doğa durumu tanımlamasında bulmaktayız: "İnsanların yeryüzünde, aralarında yargıçlık yapacak otoriteye sahip olan bir üst olmaksızın, birlikte, akıllarına göre yaşadıkları durum tam anlamı ile doğa durumudur."⁹⁹ Yani, doğa durumu insanların anlaşmazlık ya da çatışma yaşadıkları durumlarda çözüm için başvuracak bağımsız bir mercinin olmaması durumudur.

Bu nedenle, özgürlük ve eşitlik durumu olarak tanımlansa bile otorite ile donatılmış ortak bir yargının yokluğu, insanları doğa durumuna sokmaktadır. Locke, insanlar arasında tartışma ve çatışma çıktığında, her insanın kendi lehine karar

⁹⁸ Locke, s. 27.

⁹⁹ Locke, s. 17.

vermeye yatkın olduğunu düşünür. Bu yüzden yazılı yasalara sahip olmak ve bu tartışmaları karara bağlayacak “bağımsız bir yargıç arzulanır bir şeydir.”¹⁰⁰

Savaş durumu ise, yardımına başvurulacak ortak bir üstün olmadığı, birinin diğerinin kişiliği üzerinde güç ya da açıklanmış bir güç planı uyguladığı yerde oluşan bir durumdur. O halde, bu savaş durumundan kaçınmak, Locke’a göre, insanların doğa durumunu terk etmelerinin ve bir topluma girmek istemelerinin önemli bir nedenidir. “Çünkü bir otoritenin bulunduğu; başvuru yolu ile kendisinden yardım alınabilen bir yeryüzü iktidarının olduğu yerde, savaş durumu sona erer ve uzlaşmazlıklar bu iktidar tarafından karara bağlanır.”¹⁰¹ Sonuç olarak, doğa durumundan çıkılıp ortak yargı gücünün bulunduğu, yasaların çatışmayı ve anlaşmazlıkları çözdüğü, doğal hakların özgürlük, yaşam, mülkiyet hakkının güvence altına alındığı siyasal bir toplumda ancak barış durumunda kalabilmek mümkündür.

Sivil toplum mülkiyeti koruma temelinde kurulacak ve mülkiyet hakkı, en temel hak olan yaşam hakkının doğrudan bir sonucudur. Ayrıca mülkiyet, yaşam, özgürlük, emek ile ilişkilendirildiği için kişinin rızası olmadıkça devredilebilir değildir. Doğa durumundan sivil topluma geçiş, herkesin rıza göstererek sözleşmeye katılımı ile gerçekleşmektedir. İnsanları sözleşme yapmaya yönlendiren şey, doğa durumunun sakıncalarını gidermek; yani söz konusu durumda, sahip oldukları haklardan, dolayısı ile mülkiyetlerinden haksızlığa maruz kalmaksızın yararlanabilme düşüncesidir.

Hemen burada, Hegel’in sivil toplum ve siyasal toplumu farklı tanımlayarak devleti, mülkiyeti korumanın aracı olan bir kurum olarak tasarlamadığını, devleti, hakların ve mülkiyetin koruyucusu olmakla birlikte kendinde amaç olarak tasarladığını belirtmek gerekir. Hegel’de mülkiyet kavramı bireyin kendini nesne dolayımı ile kurmasından hareketle özgürlüğünün zorunlu bir sonucudur. Sivil toplumun temelinde ise, mülkiyet vardır. Mülkiyet öznenin öz-bilinçli olması ve kendi özgürlüğünü gerçekleştirmesi bakımından ontolojik olarak zorunlu bir sonuçtur.

Locke’a göre ise, sivil toplum veya siyasal toplum mülkiyet üzerine temellenir, yani, sivil toplum kişilerin mülkiyeti ve mülkiyet haklarını korumak için vardır. Siyasal toplumun temelinde mülkiyeti korumak ilkesi olduğundan siyasal

¹⁰⁰ Solmaz Zelyut Hünler, **Dört Adalı**, s. 63.

¹⁰¹ Hünler, s. 19.

toplum aracıdır. Hegel’de ise, mülkiyet daha geniş bir anlamda ele alınarak, iki boyutlu olarak düşünülmüş bir kavramdır. İlk, kişinin kendini gerçekleştirmesi bakımından mülkiyetin ontolojik bir temeli vardır; ikinci olarak ise, mülkiyet, idenin mekânda ve zamanda kendini açıklaması ile tarihsel bir zeminde kurulur.

Hegel, tam da bu sebeplerden insanların belli haklar temelinde bir araya gelerek temel haklarının ve de özellikle mülkiyet hakkının koruyucusu olan aracı bir devlet tasarımına da karşı çıkmaktadır. Bu şekilde kurulan bir devlette, sözleşme, iradelerin çıkarlarına yönelik olduğu için birey temellidir. Yine bu sebeple, Hegel sözleşmeyi, hukukun henüz tam olarak edimselleşmediği soyut hukuk bölümünde incelemektedir. Aile, sivil toplum ve devlet nesnel tinin birer diyalektik uğrağı olmaları bakımından içsel (hareketin ilkesi kendinde bulunan) bir hareket ile kurulmaktadır.

Gülnur Savran, Locke’ta doğa durumunda, ahlaksal ödevleri de kapsayan bir hukuk sisteminin olduğuna işaret etmektedir: “Doğa durumundan sivil topluma geçiş, ek birtakım hak ve ödevlerin getirilmesinin ötesinde bir dönüşüm değildir: Ahlak öncesi bir durumun ahlaksal bir duruma dönüşmesi değildir söz konusu olan. Haklı ve haksızlık kavramları siyasal sözleşmeden önce de vardır.”¹⁰² Ancak Hobbes’a göre, sivil topluma dâhil olan her kişi doğa yasasına karşı yapılan saldırıları, kişisel yargılarına göre cezalandırma hakkını terk etmiştir. O halde, Locke’a göre, siyasal toplumun temel olarak şöyle bir anlamı vardır: “kişinin, doğa yasasını yürütme iktidarını terk etmesi ve bu iktidarı kamuya bırakması yolu ile belli bir sayıda insanın, bir toplum içinde birleştikleri her durumda siyasal ya da sivil toplum vardır ve sadece bu durumlarda siyasal ya da sivil toplum vardır.”¹⁰³ İnsanların bir devleti kurmak istemesinin temelinde ise, mülkiyetini koruma düşüncesi vardır.

Locke, bir toplumda çoğunluğun kendi rızası ile bir araya gelerek anlaşmaya varmayı siyasal bir toplumda birleşme olarak adlandırmaktadır. “Dolayısı ile herhangi bir siyasal toplumu başlatan ve fiilen kuran şey, bu tür bir toplumda birleşme ve bütünleşme konusunda bir çoğunluğu oluşturmaya muktedir belli sayıdaki özgür insanın onayından başka bir şey değildir.”¹⁰⁴ Hemen belirtmek gerekir

¹⁰² Gülnur Acar Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi**, s. 35.

¹⁰³ Locke, **İkinci İnceleme**, s. 73.

¹⁰⁴ Locke, s. 84.

ki, Locke felsefesinde hem politik kuramında hem de epistemolojisinde öne çıkan rıza kavramı önemlidir.

Rıza, bir toplumda kişilerin özgür olup olmaması ile doğrudan bağlantılıdır. Locke’a göre özgürlüğün olmadığı yerde ise zorlama vardır. O halde, bireysel iradelerin özgürlüklerini gerçekleştirerek kendi rızaları ile sözleşmeyi oluşturması, siyasal toplumun temelini de çoğunluğun onayına dayanması söz konusudur. Locke’a göre sivil toplumun veya hükümetin başlıca amacı, mülkiyeti korumaktır.

Sivil toplumun veya siyasal toplumun temelinde özel mülkiyet ve onun korunması olduğu için bireysellik belirleyici olmaktadır. Hegel, tam da bu nedenle sivil toplumda, çatışmaları, anlaşmazlıkları çözebilecek hukuksal kurumların ve de toplumsal örgütlerin mevcut olmasına rağmen, bireysellik ön planda olduğu için genelin çıkarı ile özelin çıkarının bütünleşmesinin sağlanamadığını belirtir. Bu sebeple genel olanın tam bir bütünlüğün sağlanacağı yapı, sivil toplumdan ayrı ve farklı olarak devlettir.

Locke’a göre özgürlük; düşünme, irade, istemenin olduğu yerde vardır. Ama her düşünme, irade ve istemenin olduğu yerde özgürlük yoktur. Özgürlük o halde, potansiyel olanın gerçekleştirilmesi anlamına da gelmektedir. *İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme*’de Locke, irade kavramını eyleme veya eylememe, tercih etme, gerçekleştirme gücü olarak tanımlamaktadır. Bu kitabın 21. paragrafında¹⁰⁵ Locke, iradenin bir güç, gücün eylemek, eylemenin de özgürlük olduğunu belirtir. Bununla birlikte eylemde gönüllülük esas olandır. Yani, rızaya dayanan isteyerek eylemek özgürlük kavramı ile doğrudan ilgilidir.

O halde, sivil toplumda olan bir birey hem özgürdür hem de başka bireyler ile birlikte “...eşit bir biçimde, yasamanın bir parçası olarak kendisinin yapmış olduğu yasalar karşısında özne haline geldi.”¹⁰⁶ Toparlayarak söyleyecek olursak, Locke, doğa durumunu Hobbes’tan farklı olarak özgürlük ve eşitlik olarak tanımlamaktadır. Hobbes ile aynı olarak ise, doğa durumu, siyasal ya da sivil topluma geçmeden önceki bir uğrak olarak tanımlanmaktadır.

¹⁰⁵ John Locke, *İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme*, İkinci Basım, çev. Vehbi Hacı Kadiroğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2004, s.184.

¹⁰⁶ Locke, *İkinci İnceleme*, s. 84.

Hegel ise, daha önce de belirtildiği gibi doğa durumu kavramını farklı anlamlarda kullanmaktadır. En temelde ise, tarihsellikten bağımsız sadece betimleyici bir doğa durumu kavramına itiraz etmektedir. Fakat Locke'un özel mülkiyet kavramını emek ile ilişkilendirerek insanın yaşam hakkı gibi vazgeçemeyeceği temel haklardan birisi olarak tanımlaması bakımından Hegel ile bu noktada benzer düşünceleri ifade ettiklerini düşünülebilir. "Emek emekçinin sorgulanamaz mülkiyeti" tanımlaması yapan Locke, mülkiyeti öznenin kendini nesnelleştirme sürecindeki ilk uğrak olarak tanımlayan Hegel'den farklı bir şey söylememektedir. Ama Sabine'e göre: "...Locke için olmuş olduğu kadarından daha fazla olarak mülkiyet, Hegel'in teorisine göre, devlet tarafından ya da toplum tarafından bile yaratılmamıştır. İnsan benliğinin vazgeçilmez bir koşuludur."¹⁰⁷

Bununla birlikte, Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'ndeki temel kaygısının genel olanın özel olan ile tam bir bütünlüğünü, uyumu sağlamak olduğunu göz önünde bulundurursak, sivil toplumda bireysellik ilkesinin belirleyici olması bakımından Locke'un belirttiği, bireysel iradelerin çıkarı doğrultusunda oluşturdukları bir sözleşme ile devletin kurulamayacağı da açıktır.

1.2.3. Jean-Jacques Rousseau'da Doğa Durumu ve Sivil Toplum Kavramları

Rousseau'nun tanımladığı doğa durumu ve sivil toplum kavramları Hobbes ve Locke'takinden belirgin bir farklılık göstermektedir. Rousseau'a göre, kendinden önceki doğa durumu tanımlaması yapan filozoflar tam anlamı ile bu durumu temellendirememiştir. Rousseau politik kuramında, doğa durumundan sivil topluma geçiş ile birlikte tikel olan ile tümel olanın ortak çıkarına dayanan bir siyasi oluşumun nasıl mümkün olabileceğini sorusunu temellendirmektedir. Bunu, şöyle ifade eder:

Toplumsal temellerini incelemiş olan filozoflar hep doğa haline kadar gitmek gereğini duymuş, ama hiçbiri oraya ulaşamamıştır... Sonunda hepsi de gereksinme, aç gözlülük, baskı, istek ve gururdan aralıksız söz ederken toplumda edinmiş oldukları fikirleri uygarlık öncesi doğal hale aktarmışlardır;

¹⁰⁷ George Sabine, *A History of Political Theory*, s. 659.

*vahşi insandan söz açmıştır fakat uygar insanı anlatmışlardır. Doğa halinin varlığından şüphe etmek çoğumuzun aklından bile geçmemiştir.*¹⁰⁸

Rousseau'ya göre doğa durumu, kanıtlanması olanaksız bir durumdur. “Doğa durumu artık var olmayan, belki de hiç var olmamış ve büyük bir olasılıkla hiçbir zaman da var olmayacak, ama şimdiki durumumuzla ilgili olarak doğru bir yargıya varabilmek için hakkında doğru kavramlara sahip olmamız gereken bir durumdur.”¹⁰⁹

O halde doğa durumu, toplum durumuna geçmek için betimleyici bir durum olduğu söylenebilir. Fakat buna ek olarak, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*'nda Rousseau'nun, doğa durumundaki insanın diğer canlılardan ayırt eden temel özelliğini, kendini geliştirme yetisi olarak belirlediğini unutmamak gerekir. O halde, buradan şu sonucu çıkarabiliriz: İnsan kendi yetilerini geliştiren bir varlık olarak tarihsel olarak ilerleyen bir toplumsal durum içinde yaşamaktadır.

Doğa durumu, toplumsal bir durum içinde olunmasına rağmen toplumsal ilişkinin olmadığı, hukuk ve ahlak gibi kavramsal ve sosyal yapıların mevcut olmadığı bir bağlamdır. Bununla birlikte, Rousseau'ya göre, doğa durumundaki insan, tikel ihtiyaçlarını karşılamak için ve kendine dönük yaşarken bütün olan ile ilgilenmez. Yasa bireyler arasında akılsal ve ortak iradeye dayalı bir birlik sağlamaktadır fakat bireyin bir yurttaş olabilmesi için yeterli değildir.

Konu ile ilgili olarak, Domenico Losurdo Rousseau'dan şöyle aktarır: “politika ve ahlakı ayrı ayrı ele almakta ısrar edenler asla ikisi hakkında da hiçbir şey anlamayacaktır.”¹¹⁰ O halde, yasa ile birlikte ahlak, toplumda bireyin genel olan ile bütünlüğünü sağlayacak olan, genel irade ile tikelin iradesinin iç içe geçmesi için gerekli olanıdır. Bu bağlamda, Rousseau'nun görüşü Hegel'in Sittlichkeit kuramına benzemektedir.

Öte yandan Rousseau, doğa durumunda özel mülkiyetin de olmadığını belirtir. Doğa durumunda özel mülkiyet hak değildir, insan elde ettiği her şey üzerinde hak sahibi olduğunu düşünür. Bu nedenle mülkiyet ancak sivil toplumda mümkün olmaktadır. “Yurttaşlık hakları arasında en kutsal olanın mülkiyet hakkı

¹⁰⁸ Jean-Jacques Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 11. Baskı, çev. Rasih Nuri İleri, Say Yayınları, İstanbul, 2010, (İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı), s. 88.

¹⁰⁹ Rousseau, s. 89.

¹¹⁰ Domenico Losurdo, “Ahlaki Gerilim ve Politikanın Önceliği”, çev. Doğan Barış Kılınç, *Alman İdealizmi II: Hegel*, ed. Güçlü Ateşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s. 476.

olduğu kesindir... Mülkiyet sivil toplumun gerçek temelidir.”¹¹¹ Bu bakımdan, Locke’un yaşam hakkının doğrudan bir sonucu olan mülkiyet hakkı anlayışından da farklıdır.

Doğal yaşam halinden toplum sözleşmesine geçiş Rousseau’ya göre insanda önemli iki değişiklik yapmaktadır: Davranışlarında içgüdülerinin yerine adaleti koyar. O halde doğa durumunda adalet de yoktur. Toplum düzeninde hak, isteklerin yerini alır o güne kadar yalnızca kendini düşünen insan aklına başvurmak zorunda kalır. İnsan toplum durumunda doğadan sağladığı birçok üstünlüğü yitirse de büyük yararlar elde eder.

Sivil toplum, doğa durumundaki topluluktan farklı olarak hukukun, yasanın, ahlakın olduğu bir toplumsal alandır. Rousseau’nun toplum sözleşmesi ile birlikte, sivil toplum devlet (siyasal toplum) arasındaki kopukluğu gidermeye çalıştığını düşünebiliriz.

Rousseau’dan sonra Hegel’in de ama daha kapsamlı bir kuram çerçevesinde ortaya koyduğu sivil toplum ile devlet arasındaki kopukluğu gidermeye çalıştığını görmekteyiz. Sivil toplumda hukuki yapıların olması ve genel olan ile özel olanın bütünlüğünün sağlanmaya çalışmış olması ve de toplumdaki ortak iradeyi bir arada tutacak olan ahlak ile sivil toplumun temellendirilmiş olması bakımından Rousseau’nun kuramı ile Hegel’in sivil toplum kuramı benzerlik göstermektedir. Ancak farklılığın olduğu en dikkate değer ve de Hegel’i Hobbes, Locke ve Rousseau’dan ayıran temel nokta, Hegel’in sivil toplum ve devleti birbiri ile diyalektik olarak ilişkili fakat birbirinden farklı alanlar olarak temellendirmesidir.

Hegel’in nesnel ahlaklılık alanında aile, sivil toplum ve devleti değerlendirmesi, tikel olan ile tümel olanın bütünlüğünü sağlama çabası fakat bunu yaparken birini diğerine indirgmeden her birini ayrı temellendirmesi bakımından felsefe tarihinde özgün bir yeri ve belirleyici etkisi olmuştur.

Rousseau’nun doğa durumu kavramının toplum durumunun bir olumsuzlaması veya toplum durumuna geçilmeden önceki çalışma varsayımı olması genel kabul görmüş bir düşüncedir. Rousseau’ya dair bu belirlenimi yapmak doğru

¹¹¹ Jean-Jacques Rousseau, **Siyasal Fragmanlar: Ekonomi Politik Üzerine Söylev**, Say Yayınları, İstanbul, 2008, s.263’ten aktaran, Gülnur Acar Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013, s.63.

görünmekle birlikte, Rousseau'nun doğa durumunu tarihsel olarak oluşmuş bir durum olarak yorumlamak da mümkündür.

Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*'nda, tarihsel olarak ortaya çıkan bir doğa durumu ve toplumsal durum tanımlaması yapmaktadır. Birinci bölüm, "insanın doğal hali"¹¹² tanımlaması ile başlamakta olup bölüm ilerledikçe, insanın diğer canlılar arasında kendini geliştirebilen bir varlık olması nedeni ile doğa durumundan toplum durumuna geçişinin nasıl mümkün olduğu açıklanmaktadır. Aynı bölümde Rousseau, "state of nature"¹¹³, doğa durumu, kavramını kullanmaktadır.

Bununla birlikte Rousseau'yu ilkel duruma dönmeyi isteyen romantik bir düşünür olarak okumak da doğru değildir. Bu geri-dönüş düşüncesi Rousseau için olanaklı ya da istenilen bir durum değildir: "Artık, doğanın tatlı sesi, bizim için, yanılmaz bir rehber değildir, ne de ondan edindiğimiz bağımsızlık arzu edilir bir durumdur."¹¹⁴

Rousseau, İnsanın ilk doğa durumundaki özgür ve eşit haline dönemeyeceğini belirterek toplum sözleşmesinin neden gerekli olduğu sorusuna cevap aramaktadır. Rousseau'ya göre toplum düzeni, bütün hakların temeli olan kutsal bir haktır. Fakat bununla birlikte hiç de doğadan gelme değildir. Sözleşmelere dayanmaktadır ve en temelde insan ürünüdür. Rousseau temel sözleşmenin doğal eşitliği ortadan kaldırmadığını, tam tersine doğanın insanlar arasında koyduğu maddi eşitsizlik yerine, manevi ve haklı bir eşitlik getirdiğini düşünür. O halde, insanlar arasında iki temel noktada eşitsizlik vardır:

- 1) Doğanın insanlar arasında koyduğu maddi eşitsizlik
- 2) Güç ve zekâ bakımından insanlar arasındaki eşitsizlik.¹¹⁵

Doğal ya da fiziksel eşitliğin kaynağı açıktır fakat "öteki bir çeşit uzlaşmaya dayandığı ve insanların onaması ile kurulmuş olduğu için buna manevi veya politik

¹¹² Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s. 93.

¹¹³ Rousseau, s. 96.

¹¹⁴ Jean-Jacques Rousseau, Roger D. Masters, Judith R. Masters, **On The Social Contrat: With Geneva Manuscript and Political Economy**, çev. Judith R. Masters, Yayıncı: Bedford/St. Martin's, 1978, s. 283'ten aktaran, Gülnur Acar Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013, s. 79.

¹¹⁵ Jean-Jacques Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, 4. Basım, çev. Vedat Günyol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, (Toplum Sözleşmesi), s.22.

eşitsizlik adı verilebilir.”¹¹⁶ İnsanların bu tür bir eşitsizliği gidermek için bir araya gelip herkesin rıza göstereceği toplumsal kuralları birlikte yapma iradesi toplum sözleşmesinin temelidir.

Toplum sözleşmesi ile geçilen sivil toplumda, insanlar arasındaki fiziksel ve zekâ bakımından var olan eşitsizlik hiyerarşik bir yapılanmaya dönüşmeden herkesin yasalara göre eşit olması sağlanır. İnsanların kendi yasalarını kendileri yapmaları, doğa düzeninin karşısına kendi toplum düzenlerini kurdukları anlamına gelir. Genel irade ise; doğru ve yanlış, haklı ve haksız, adil, yasal olanı belirleyen olması bakımından insanın aklının ve iradesinin bir ürünüdür. Özgürlüğün zorunlu koşulu; kendi eyleminin ilkesi kendinde bulunan bireyler ve toplumlardır.

Bu bağlamda, meşru bir otorite zora ve güce dayalı olamaz. Rousseau’ya göre meşru bir otorite güç değil hak üzerine temellenmelidir. Bu anlamda insan ancak haklı güce boyun eğmelidir. İnsanların iradi bir etkinliğine dayanan sözleşme, rızaya dayalı olarak toplumsal bir otoriteye duyulan ihtiyaçtan doğmaktadır.

Toplum sözleşmesi ile çözümlenmeye çalışılan ana sorun, toplumda bireyin hem özgür olarak kalması hem de bir araya gelen bireylerin her biri için sözleşmenin nasıl geçerli olacağıdır. Daha özet olarak söylersek, toplumda bireyin özgürlüğünün nasıl sağlanacağı sorusudur aslında. Rousseau yasanın kaynağının yurttaşların kendisi olduğunu belirtir.

O halde, yasalara uymakla bireyler, kendi koymuş oldukları kurallara uymaktadırlar. Eğer bireyler yasaya aykırı davranırsa o zaman kendi iradesine aykırı davranmış olur. Rousseau’a göre insanın toplum halinde elde ettiklerine, insanın kendi kendisinin efendisi yapan manevi özgürlüğüdür. “Çünkü salt isteklerin itkisine uymak kölelik, kendimiz için koyduğumuz yasalara boyun eğmekse özgürlüktür.”¹¹⁷ O halde, yasalara uymakla birey kendi koyduğu kurallara boyun eğmiştir yani rıza ile yasalara veya güce boyun eğmektedir. Ancak bu durumda bir toplum içinde birey özgür olarak vardır.

İnsanın doğa durumundaki özgürlüğünü sivil ya da siyasal topluma geçtikten sonra sürdürmesinin zorunlu koşulu haklı güce boyun eğmesi, kendi koyduğu kurallara uymasıdır. Fakat tam da burada, Rousseau genel iradeyi devletin belirleyici gücü olarak ortaya koyması bakımından herkes için yasaların ve siyasi bir devletin

¹¹⁶ Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, s. 87.

¹¹⁷ Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, s.19.

karşılıklı olarak ne kadar bağlayıcı olabileceği sorusu akla gelmektedir. Bunun cevabı, siyasi toplumun Rousseau tarafından ahlak ile ilişkilendirilerek kurulmasındadır.

Sabine'e göre, Rousseau'daki genel irade kavramı bir toplumun bütününi temsil eder. Şöyle ki genel iradede, bazı kimselerin söylediği gibi toplum üyelerinin özel çıkarı değil, ortak iyi vardır.¹¹⁸ Bu paragraftan hareketle şunu söyleyebiliriz: Rousseau'ya göre bireyin iradesi, genelin iradesi içinde ortadan kalkmaz, tam da tersine genelin iradesi ile dolayımlanan bir birey toplum içinde ancak özgür olabilir. Buradan hareketle Rousseau'nun Hegel'den önce genel irade ve tikel iradenin bu dolayımlı bütünlüğünü ifade etmiş olması oldukça önemlidir. O halde, toplum sözleşmesinin temelinde genel irade olması bakımından, bu genel irade yurttaşlar arasında hukuksal bir eşitliğin kurulması sağlayacak olan, aynı zamanda ahlaki olarak da toplumun bütünlüğünü kuracak olandır. Sabine bu konuyu şöyle ifade eder: "Rousseau'nun tüm argümanları, üyelerinin çağdaş ve bütün olduğu bir yurttaşlar toplumdur... Bu bir birleşme, ortaklıktır, toplumsal ve ahlaki bireylerin basitçe bir araya gelmesi değildir."¹¹⁹

Sözleşmeye katılan bireylerin aralarındaki güç ve zekâ bakımından eşitsizlik, ortak yaşam alanının kurulması ile birlikte, ahlaki ve meşru bir eşitlik ile giderilmiş olur. Rousseau'nun genel olan tikel olanın bütünlüğünün sözleşme ile kurulmuş siyasal bir toplumda araması ve bütünlüğün yasalar, sözleşme ile sağlamasına ek olarak ahlak ile de temellendirmek istemesi bakımından Hegel ile benzerlik taşıdığını düşünebiliriz. Faruk Yalvaç'a göre: "gerek Hegel, gerekse Rousseau insana uygarlığın gelişmesi ile kaybettiği ahlaki bütünlüğü vermek ve toplumu daha uyumlu ve karşılıklılık esasına dayanan bir temele oturtmak istemiştir."¹²⁰

Fakat Hegel'in biçimsel bir sözleşme ile kurulan siyasi yapıyı veya devleti eleştirdiği bilinmektedir. Çünkü en temelde sözleşmede, dışsal bir birliktelik kurulması bakımından bireysellik ilkesi belirleyici olmaktadır. Hegel'e göre, devleti sözleşmeye dayandırmanın anlamı, onu bireysel iradelerin olumsuzluğuna terk etmektir. "Sözleşme, bireysellik ve tikel haklar alanına özgü bir kategoridir. Dolayısı

¹¹⁸ George Sabine, **A History of Political Theory**, s. 586.

¹¹⁹ Sabine, s. 587.

¹²⁰ Faruk Yalvaç, **Hegel'in Uluslararası İlişkiler Kuramı: Dünya Tini, Devlet ve Savaş**, 2. Baskı, Phoenix Yayınları, Ankara, 2008, s.38.

ile de bu kategori aracılığıyla bir tümele varma iddiası, bireyleri bir çokluk biçiminde bir araya getirmenin ötesine geçemez.¹²¹

Hegel'in doğa durumundan siyasal topluma sözleşme ile geçildiğini belirten kuramlara temel olarak itirazı yukarıdaki gibidir. Siyasal topluma sözleşme ile geçilmesi olumsaldır ve bu bakımdan siyasal olan kendi kavramından hareketle tanımlanmış değildir. Bu noktada Hegel, doğa durumundaki tüm insanların eşit olduğu savına da itiraz etmektedir.

Savran'a göre: "İlkin Hegel'e göre, doğa durumunda insanlar eşit değildir ve sivil toplumdaki eşitsizlik tam da bu doğal eşitsizliğin üzerinde kurulmuştur."¹²² Yine Savran'a göre, bu eşitsizliği bastırılmasını istemek saçmadır, çünkü eşitliğin kendisi bir soyutlamadır. Bu eşitlik, insanın somut belirlenimlerinden soyutlanarak diğerleri ile eşit olduğu varsayımına dayanır. Bu sebepten Hegel felsefesinde sözleşme, eşitlik kavramları ancak hukukun nesnelleşmediği alanda soyut hukuk alanında incelenen kavramlar olabilir.

Hegel'e göre ussal olan, evrensel olanın tikeli içermesi tikel olanın da evrensel olanı içermesidir. Bununla birlikte bir devletin tarihsel kökenleri nedir sorusu sorulduğunda, Hegel'e göre, bunun cevabı, devlet idesinin görünen tikel biçimleri değildir:

*Genel olarak devletin ya da daha doğrusu her bir tikel devletin, bunun hak ve belirlenimlerinin tarihsel kökenleri nedir, ilkin ataerki ilişkilerden mi yoksa korkudan veya güvenden mi ya da loncadan vb. mi doğmuştur diye sorarsak... Ya da sözleşme, alışkanlık vb. şeyler olarak saptandığını araştırırsak tüm bunların devlet ideası ile hiçbir ilgileri yoktur, tüm bunlar yalnızca birer görüngüdür.*¹²³

Hegel, felsefi bir değerlendirmenin ancak kavramdan hareketle yapılabileceğini belirtir. Tam da bu noktada, Rousseau'nun genel iradeyi devleti oluşturan temel neden olarak belirlemesi bakımından problemli görünmektedir. *İrade* kavramı, düşünce etkinliği ile birlikte ortaya çıkan bir kavram olması bakımından Rousseau'nun bu kavrama yaptığı vurgu önemlidir. Fakat genel irade ile özel iradenin dolayimli bir bütünlüğünü Rousseau sağlayamamıştır. Bu nedenle

¹²¹ Gülnur Acar Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi**, s. 148.

¹²² Savran, s. 149.

¹²³ Hegel, **Tüze Felsefesi**, paragraf: 258, s. 280.

Rousseau, “devletteki birliğı bir sözleşmeye indirger ki, böylelikle onların isteklerini, görüşlerini ve keyfi olarak verilen kesin onaylarını temel alır...”¹²⁴

O halde, sonuç olarak şöyle düşünülebilir; olumsuzluğa dayanan bir sözleşmeyle kurulan devlet tanımlamasına Hegel’in itiraz etmesinin temel nedeni, evrensel irade ile tikel iradenin iç içe geçmiş bir bütünlüğünün sağlanamaması ve bu nedenle ussal olanın gerçekleşmemesidir. Doğa durumunda Hegel’e göre insanların verilmiş bir özgürlük ve dolayumsuz bir eşitlikle bir arada olmaları onların gerçekten özgür ve eşit oldukları anlamına gelmez.

Peki, neden özgür ve eşit değildirlir? Dolayumsuz bir özgürlük ve eşitlik ancak potansiyel olarak var olabilir Hegel’e göre, yani, kavramın kendini nesnelleştirmemiş bilkuvv ve halinde olması, kendini dışsallaştırdığı anlamına gelmez. O halde, özgürlük tarihsel olarak gerçekleşir, soyut bir eşitlik insanlar arasında sadece söylem olarak vardır, yani gerçekte bir karşılığı yoktur.

Rousseau, doğa durumunda insanın mutlak bir özgürlüğe sahip olduğunu belirtmektedir. Doğa durumunda insanın gereksinimleri sınırlıdır. İnsan düşünerek gereksinimlerini çoğaltan ve de bunları giderme yollarını üretebilen bir varlık olması bakımından eşitsizlik bundan sonra doğmaktadır. İnsan Rousseau’da doğa durumunda emek harcamaksızın gereksinimlerini giderebilmektedir.

Hegel’e göre, Rousseau’nun yaklaşımı “emekte içkin olan kurtuluş anını hiç göz önüne almaz.”¹²⁵ Fakat bu bağlamda Rousseau, emek kavramını, *Emile*’de¹²⁶ insanın eğitim sürecini anlatırken kullanmıştır. *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*’nda¹²⁷ ise, emek kavramı kullanılmamış olmakla birlikte, insanın doğa durumunda diğer canlılardan ayırt edici özeliğinin, kendini geliştirme yetisi olarak tanımlanması, el sanatlarını geliştirebilmesi, araçlar üretip doğayı dönüştürebilmesi emek etkinliğı olarak düşünülebilir. Bu bağlamda, Rousseau’nun doğa durumu tanımlaması ele alındığında, Hegel’in belirttiğı çıkarımdan ziyade, daha doğru bir çıkarım yapılabilir.

¹²⁴ Hegel, s. 281.

¹²⁵ G. W. F. Hegel, **Philosophy of Right**, İng. çev. S. W. Dyde, Batoche Books Kitchener, Canada, 2001,

(Philosophy of Right), paragraf: 194, s. 162.

¹²⁶ Jean-Jacques Rousseau, **Emile ya da Eğitim Üzerine**, 4. Baskı, çev. Yaşar Avunç, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, (Emile), ss. 243-349.

¹²⁷ Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, s.103.

Hegel'e göre, insan emeği dolayımı ile doğada dolaysızca verili olanı dönüştürdüğünde kendini nesnelleştirir, verili olana gömülü kalmaktan kurtulur ve ancak kendini böyle özgür kılabilir. Rousseau'ya göre de insanın verili olandan kurtulup özgürleşmesi ancak kendi etkinliği yolu ile mümkündür.

Rousseau'dan farklı olarak Hegel ayrıca, tinin etkin hale gelip kendini dışsallaştırması sürecini tinin emek etkinliği olarak tanımlamaktadır. Hegel'e göre tin, ilkin doğaya gömülü olarak vardır, tin henüz edimsel değildir yani kendinden başka olanın dolayımından geçmemiştir salt kendindedir ve de bu hali ile somutluk kazanmamıştır. Tin, kendini kültür dünyasında edimselleştirir burası nesnel tinin alanı olup sivil toplum aile ve devleti kapsamaktadır.

O halde, Hegel'de tinin kendini verili olandan kurtardığı ve de bu anlamda kendini özgürleştirdiği alan nesnel tinin alanıdır. Devlet ise, tikel ile tümel olanın tam bir bütünlüğünün sağlandığı alan öyleyse özgürlüğün tam olarak gerçekleştiği en üst momenti oluşturur.

John Keane'e göre, tüm doğal hukuk felsefesi geleneğinde *societas civilis* ifadesi, Hegelci-Marksist gelenekteki gibi devlet öncesi toplum anlamına gelmemektedir, aksine, Latince kullanımına göre sivil toplumla ve bundan dolayı da devletle eş anlamlıdır.

*Locke, sivil toplum ya da siyasal toplum terimlerini kayıtsızca kullanır; etat civil, Rousseau'da devlet anlamına gelir; ayrıca Fichte ile birlikte Hegel'e en yakın yazar olan Kant doğanın, insanı devlet kurmaya itmesine ilişkin karşı konulmaz eğiliminden söz ederken, doğanın insan türüyle ilgili bu üstün amacına bürgerliche Gesellschaft adını verir.*¹²⁸

Hegel ise, sivil toplumu bürgerliche Gesellschaft, yani burjuva toplumu olarak tanımlar. Devlet, burjuva toplumunun kapsanarak aşıldığı sivil toplumdan sonraki uğraktır. Burjuva toplumundan farklı olarak devlet, nesnel tindir. Sivil toplumda söz konusu olan mülkiyetin korunması ve garanti edilmesi, bireyin haklarının ve özgürlüklerinin sağlanmasıdır. Hegel'e göre burada yurttaşlık keyfi olarak vardır.

¹²⁸ John Keane, Kant'ın "Metaphysik der Sitten"de *bürgerlich Gesellschaft*'ı, *status civilis*'e yani, sözcüğün geleneksel anlamında, devlete karşılık gelen bir anlamda kullandığını belirtir. 1.Kant, **The Metaphysical Elements of Justice**, çev. J.Ladd, New York, 1964, s.75'ten aktaran John Keane, **Sivil toplum ve Devlet**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, s.97.

Hegel felsefesinde idenin bir açılımı olarak devlet ile burjuva (sivil) toplumu birbirinden ayrı alanlar olmaları ile birlikte, devletin bir diğer anlamı da tarihsel olarak ortaya çıkmış bir yapı olmasıdır. Devlet, Hegel felsefesinde kavram olarak sivil toplumdan önce gelirken tarihsel olarak sivil toplumdan sonra gelmektedir. Devlet, sivil toplumda tikel ve evrensel olanın bütünlüğünün sağlanmadığı için akılsal olanın gerçekleştiği yani, hem genel olanı hem de tikel olanı içinde barındırması bakımından bireyin özgürlüğünün sağlandığı aynı zamanda genelin özgür olduğu alandır. Fakat buradaki genel kavramına yapılan vurgu Rousseau'nun genel iradesinden farklı olarak tikel ve tümelin bütünlüğü anlamına gelmektedir. Rousseau'nun genel irade kavramında ise tikel iradelerin bireysel çıkarı üzerine iradelerin bir araya gelerek sözleşme oluşturmaya dayanmaktadır.

Hegel'de modern devletin, sözleşmecî geleneğin eleştirisini görmekte birlikte tarihsel okulun Adam Ferguson, David Hume, Adam Smith gibi düşünürlere göre temellendirilen devletin bir sentezini de görmekteyiz. Adam Ferguson *An Essay on the History of Civil Society*'de (Sivil Toplumun Tarihi Üzerine Bir Deneme) sözleşmecî gelenekteki doğa durumundan sivil topluma geçiş açıklamasına itiraz etmektedir.

Ferguson'a göre sivil toplum tarihsel olarak ortaya çıkmıştır. Doğa durumu olarak tanımlanan betimleyici bir durum yoktur. Ferguson sözü geçen eserinde, Rousseau'nun *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*'ndan yaptığı bir alıntıda, hayvanlardan bazılarının insanla büyük bir benzerliği taşıdığı, hayal gücünün bir önerisi olarak böyle bir doğa durumunun kabul edilemeyeceğini...¹²⁹ belirtir. Ferguson'un gerekçesi ise, diğer hayvanların benzerliğinden insanın doğasına dair hiçbir şey öğrenemeyeceğimizdir. Ferguson, insanın her zaman bir toplum içinde olduğunu belirtir. Montesquieu'nun belirttiği gibi insan bir toplum içinde doğar ve orada kalır.¹³⁰

Hegel ise, doğa durumunu temel olarak iki anlamda ele almıştır: Mantıksal ve ontolojik olarak. Mantıksal olarak, İdenin kendini açıklamamış henüz kendi içine gömülü olduğu durumda, doğa durumunda olduğunu, ontolojik olarak ise, idenin kendini ilk olarak dışsallaştırdığı ve kendine dışarıdan bakabildiği alan olarak

¹²⁹ Adam Ferguson, *An Essay on The History of Modern State*, Ed. Fania Oz-Salzberger, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s.11.

¹³⁰ Ferguson, s. 21.

doğanın var olduğunu belirtmiştir. Hegel aslında, sözleşmecî gelenekte tanımlanan doğa durumu kavramına itiraz etmiş fakat aynı zamanda bu kavramın tarihsel olarak ortaya çıktığını göstermeye çalışmıştır. Fania Öz-Salzberger'e göre, Hegel, sivil toplum ve devlet arasında yaptığı ayırımı Ferguson'un kuramından etkilenmiştir.

*Almanca burjuva toplumuna karşılık gelen, Ferguson'un yaşamı boyunca yeni bir anlam ve önem kazanmış sivil toplum kavramı arasında önemli bir ayırım vardır. Hegel'in sivil toplum ve devlet, özel ticari alan ve toplumsal olarak birbirini etkileyen bireyler alanı ve kamusal bir hükümetin alanı ve sivil geleneğin derinden yabancılaştığı yasalar alanı arasında yaptığı ayırım önemli bir noktadır. Hegel'in Ferguson'un çalışmasını okuduğu ve kullandığı gerçeği ve Ferguson'un denemesinin Almanca çevirisi, Alman akademi çevresinde etki yaratan burjuva toplumu kavramının oluşmasına yardımcı olmuş, kapsayıcı ide tarihinin eleştirilerinden birisidir.*¹³¹

Hegel, *Hukuk Felsefesi*'nde¹³² devleti, bireyin somut özgürlüğünün gerçekleşmiş hali olarak tanımlamaktadır. Modern devlette ise, bireyin özgürleşirken genel iradede (çıkardan) yabancılaştığını belirtir. Bu nedenle devlet, ailenin ve sivil toplumun bir sentezidir, özel çıkar ile genelin çıkarını birleştirendir. Sivil toplumdaki bireylerin özgürlüğü güvence altına alınabilir ve bireyin devlette, evrensel çıkar ile uzlaşımı sağlanabilir.

Hukuk idesinin tarihte, kendini açıklaması bakımından aileden, sivil topluma ve oradan da devlete uzanan tarihsel bir süreç vardır. Hegel, *Sittlichkeit* kuramında, kavram ve varlık arasındaki ayrımı gidermeye çalışarak kavrama tarihsellik kazandırmıştır, bu nokta oldukça önemlidir. Buradan hareketle, Hegel'in sivil toplum değerlendirmesine temel olması açısından *Hukuk Felsefesi*'nin "Soyut Hukuk" bölümünden sözleşme, mülkiyet, doğa durumu gibi kavramların bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır. Felsefe tarihinde Hobbes, Locke, Rousseau'nun felsefî kuramlarında sözü geçen kavramların mantıksal ve tarihsel bir değerlendirmesinin yapılması, Hegel'in sözleşme ile kurulan devlet tanımlamalarına ve de sivil toplum devlet özdeşliğine olan temel itirazlarını anlayabilmek ve kendi kuramı ile ilişkisini kurabilmek bakımından oldukça önemlidir.

¹³¹ Ferguson, s. 19.

¹³² Hegel, *Tüze Felsefesi*, paragraf: 260, s. 286.

İKİNCİ BÖLÜM

HEGEL FELSEFESİNDE SİVİL TOPLUM KURAMI

2. 1. SİVİL TOPLUM KURAMINA GİRİŞ

G. W. F. Hegel'in *Hukuk Felsefesi* 'nde sivil toplum kavramı aynı zamanda (bürgerliche Gesellschaft)¹³³ burjuva toplumu olarak tanımlanmaktadır.

Hegel, sivil toplum kavramının modern dönemde ortaya çıktığını ve sivil toplumda birey ve bireyin ihtiyaçlarının belirleyici olduğunu söyler. Fakat sivil toplum kuramına dair birey ve toplumu birlikte düşünmek, sivil toplumun bütünsel olarak düşünülmesi birey, toplum ve devlet arasındaki ilişkilerin açığa çıkarılması bakımından önemlidir. Hegel, en temelde birey ve bütün arasındaki parçalanmış yapının aşılmasının imkânlarının sivil toplumda mevcut olduğunu fakat buna rağmen sivil toplumda bütünlüğün sağlanmadığını belirtir.

Bu sebepten en başta belirtmek gerekir ki Hegel'in diyalektik felsefesinde sivil toplum kapsanarak aşılan bir diyalektik uğraktır. Bu bakımdan hem tinin kendini edimselleştirdiği kültür dünyası anlamına gelmektedir hem de mantıksal olarak tinin ereğini tam olarak gerçekleştirdiği alan devlet'ten bir önceki zorunlu diyalektik aşamadır.

Hegel, sivil toplumda belirleyici olan bireysellik ilkesi nedeni ile toplumda tikel-evrensel bütünlüğünün kurulamadığı, dağılmış aile üyelerinden oluşan bu parçalı toplum yapısını aşmayı denemektedir. Dönemin Almanya'sının tarihsel arka planındaki politik olarak parçalanmış bir devlet yapısının da olması Hegel'i etkileyen bir nokta olarak düşünebiliriz.

Akli olana uygun olan tam da tikel ve evrensel olanın iç içe geçmişliği ile mümkünse eğer ve Hegel felsefesinin merkezindeki kavram akıl ise, Hegel felsefesinde toplumsal, tarihsel, politik olanın akla göre düzenleneceği açıktır. Akıl, aynı zamanda bütün bu alanlar arasındaki bütünlüklü ilişkiyi kurandır. Bu sebeple

¹³³ Hegel, 'bürger' kavramını iki anlamda kullanmaktadır. Bunlardan birincisi, bir devletin yurttaşı olmak anlamına gelirken; ikincisi, burjuva bireyi anlamına gelir. Paragraf 183'te, sivil toplum bireylerin karşılıklı bağımlılık sistemi olarak tanımlanır. Tam da bu nedenle, sivil toplum aynı zamanda dışsal devlet veya gereksinim devleti anlamına gelmektedir. O halde, sivil toplumdaki bir birey aynı zamanda gereksinim devleti içinde yaşayan bir yurttaştır, yani, yukarıda tanımlandığı gibi, *bürger*dir. Hegel, *Tüze Felsefesi*, s.s. 222-223.

Hegel felsefe tarihindeki son sistem filozofu olarak isimlendirilmektedir. Terry Pinkard, Hegel'in düşüncesinin arka planına dair şöyle söyler:

Hegel'in 1820 tarihli Hukuk Felsefesinin İlkeleri adlı yapıtın arka planında, Napoleon'un çarpıcı düşüşünden sonra Almanya'nın durumu üzerine olan yoğun tartışmalar ve reformcular ile gericiler arasındaki çatışmalar bulunur... Özellikle, Württemberg günlerinden beri düşüncesinde büyük bir yer edinen 'evrenselcilik' ve 'tikelcilik' konuları Hukuk Felsefesi'ni şekillendirmiş ve çatısını oluşturmuştur.¹³⁴

Pinkard'a göre, bu eserin en göze çarpan özelliği, Sittlichkeit kuramıdır. Hegel felsefesinde birey ahlakından ayrı ve de farklı olarak nesnel ahlaklılık anlamına gelmektedir. Hegel bu alanda; "Aile", "Sivil Toplum" ve "Devlet" kavramlarının doğalarını incelemekle birlikte, kavramlar arasındaki diyalektik geçişin (kapsayarak aşmanın) nedenlerini ve nasıl mümkün olduğunu açıklamaktadır.

2.2. NESNEL AHLAKLILIK (SITTLICHKEIT)

Hegel'in diyalektik sistemine konu bağlamında değindikten sonra *Hukuk Felsefesi*'nin üçüncü bölümü olan Sittlichkeit'tan¹³⁵ söz etmek gerekmektedir. Sivil toplum, aile ve devlet arasında kalan diyalektik bir uğraktır. Herbert Marcuse'e göre, nesnel ahlaklılık alanı:

Törellik dizgesi, System der Sittlichkeit olarak bilinen bu taslak, Alman felsefesinde anlaşılması en güç çalışmalardan biridir. Törellik dizgesi, Tin felsefesinin tüm başka taslakları gibi insanın toplumdaki bilinçli, amaçlı etkinliklerinin bütünlüğü olarak anlaşılan 'kültür'ün gelişimi ile ilgilenir. Kültür bir tin alanıdır. Toplumsal ya da politik bir kurum, bir sanat yapısı, bir din ve bir felsefi dizge insanın kendi varlığının özsel bileşenleri olarak, onlarda yaşamayı sürdüren ussal bir öznenin ürünleri olarak var olur ve işler. Ürünler olarak nesnel bir alan oluştururlar; aynı zamanda insanlar tarafından yaratılmış olmakla, öznelirler. Öznenin ve nesnenin olanaklı birliğini temsil ederler.¹³⁶

¹³⁴ Terry Pinkard, **Hegel**, çev. Mehmet Barış Albayrak, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2012, s. 465.

¹³⁵ Almanca'da, sittlichkeit, moral ve etik kavramları farklı anlamlara gelmektedir. Sittlichkeit, ahlaklılık anlamına gelirken; Moral, ruh hali veya ruhsal durum anlamına gelmektedir. Etik kavramı ise, ahlak anlamına gelir. Türkçe'ye çeviride zaman zaman bu üç kavram birbirinin yerine kullanıldığı için anlam karmaşası yaşanabilmektedir. Hegel, moralität kavramını, birey ahlakı anlamında kullanarak farklı anlamları tek bir kavram altında birleştirmektedir.

¹³⁶ Herbert Marcuse, **Us ve Devrim**, s. 47.

Yukarıda Marcuse'nin işaret ettiği gibi, Sittlichkeit, kültürün gelişimi, bir başka deyişle nesnel etik tözün açılımı anlamına gelirken, Hegel *Tinin Fenomenolojisi*'nde, tinin özünü "törel edimsellik"¹³⁷ olarak tanımlamaktadır. Yani, tinin özü etik idenin kendini gerçekleştirmesidir.

Bu noktada, Hegel'in iki kavram arasında yaptığı ayrımı bakmak gerekir: Moralität (birey ahlakı) ve Sittlichkeit (nesnel ahlaklılık) olmak üzere. Hegel'in sisteminde ahlak kavramı öznel ödev ve yükümlülük ile ilgiliyken, törellik nesnel irade kavramı ile özgürlüğün edimsel biçimleri aile, sivil toplum ve devlet ile ilgilidir.

Ayrıca Sittlichkeit, bütünün düzenine uygun, bütünde bütün için yaşam; Moralität ise, tekili tekil olarak ilgilendiren etik davranışlar anlamında kullanılır. Almanca'da Moralite, Sitte ve Sittlichkeit kavramlarının kullanımına dair bir tartışma vardır. Bireyin psikolojik duygu durumlarına işaret eden moral kavramını günlük dilden alıp felsefî bir kavrama dönüştürerek sitte, birey ahlakı anlamında kullanan ilk kişi Leibniz'dir.¹³⁸

Hegel'e göre, "bu belirlenimler çeşitli tarihsel düzeylerde gelişmiş içsel ve dışsal duyunc (vicdan, törel bilinç) tarafından aklanan ahlaksal temelli törel belirlenimlerdir."¹³⁹ Almanca'da ahlakın kelime anlamı ise, yerleşmiş, belirlenmiş biçim, alışkanlık anlamına gelirken; Sittlichkeit kavramı, duyguların birliği ve ahlaksal ortaklığını dile getirmektedir. Bir başka deyişle, Moralität, kişinin bağımsızlığına ve inancına dayanan akılsal ve düşünsel ahlakıdır... Sittlichkeit ise, toplumsal geleneklere ve nesnel yasalara göre belirlenen ahlaki davranış biçimidir.¹⁴⁰ Bununla birlikte, Charles Taylor'a göre, Hegel'in Sittlichkeit kavramı şu anlama gelmektedir:

Onaylamak ve sürdürmek zorunda olduğumuz, ahlaki yükümlülüklerimizin ölçütünün olduğu bir toplumdan daha büyük bir yaşam alanına tekabül eder. Ahlak ölçütü, toplum ve onun kurumları ile birlikte içsel bir tanınmanın gerçekleştiği etik yaşamda önemlidir. Bunların olmadığı yerde, bunların merkezi öneminin çarpıtıldığı herhangi bir yerde, Hegel'in yabancılaşma olarak tanımladığı şeyi yaşarız. Hegel burada, Montesquieu ve onunla birlikte süren uzun bir geleneği takiben, hayat için gerekli olan Nesnel Etik Yaşam'ın

¹³⁷ Hegel, **Tinin GörüngüBilimi**, s. 439.

¹³⁸ Felix Meiner Verlag, **Wörterbuch der Philosophischen Begriffe**, çev. Doğan Göçmen, Ed. Armin Regenbogen, Philosophische Bibliothek, Hamburg, 1998, ss. 607-608.

¹³⁹ Herbert Marcuse, **Us ve Devrim**, s. 47.

¹⁴⁰ Faruk Yalvaç, **Hegel'in Uluslararası İlişkiler Kuramı**, s. 50.

*sürdürülmesi ve bunun belirlenimlerinin çeşitliliği olmaksızın özgür bir toplum olabileceğimize inanmaz.*¹⁴¹

Hukuk Felsefesi'nde törelliğin anlamı, var olan dünyaya ve öz bilincin doğasına doğru gelişmiş özgürlük kavramıdır. Yani, nesnel ahlak alanı aynı zamanda özgürlük alanıdır. Törellik, “özgürlük ideasıdır.”¹⁴² Tinin kendini nesnel ahlak alanında dışsallaştırması hem öznenin kendi ürünleri olması bakımından öznel olanı, hem de ürünlerin, öznenin içsel potansiyelini gerçek kılarak nesnelleştirmesi anlamında nesnel olanı içinde barındırmaktadır. Hegel, törelliğin bütününde hem nesnel hem de öznel uğraklar olduğunu ama ikisinin de törelliğin yalnızca biçimleri olduğunu belirtir. Özgürlüğün ise, kişinin ancak öznel özgürlüğü ile nesnel dış dünya arasında bir uyum olduğu zaman mümkün olduğunu söylemektedir.

Hegel sivil toplum kuramında tikel-evrensel arasındaki ilişki ile öznenin diğer özneler ile olan ilişkisinin nasıl kurulduğunu, toplumsal yapı ve kurumlar ile hukuksal kurumların sivil toplumda tikel irade ile tümel irade arasında nasıl bir diyalektik dolayım sağladığını incelemektedir.

Bu bağlamda, sivil toplum kuramı tam da tikel olanın, bireyin tekil ihtiyaçlarından hareketle, tümel olan ile bağlantısının kurulmaya, birey-toplum ikiliğinin aşılma, bireysellik ilkesinin belirleyici olması bakımından bu parçalanmış toplum yapısının aşılma çalışıldığı bir kuramdır. Sivil toplum, Hegel felsefesinde “çok yanlı bağımlılık sistemi, özel ve evrenselin bölündüğü yerdir, ama aynı zamanda bunların siyasal uzlaşma koşuludur.”¹⁴³

Hegel'e göre, nesnel ahlaklılık alanı yukarıda işaret edildiği gibi, özgürlük idesidir. Bununla birlikte, nesnel ahlak alanında özne hukuku diyalektik dolayım ilişkisi ile kapsanarak aşılmıştır. Peki, özne hukuku ne anlama gelmektedir? Bu alanda özne kendi tarafından belirlenmiş olmayı, kendi için bir yasa olmayı istemektedir.

O halde, bu alanda özne hangi eylemlerinin rasyonel ve iyi olduğuna kendi karar vermektedir. Yani, iyi olana karar verilmesi bireyin vicdanı tarafından belirlenmektedir. Tam da bu sebepten bireyin bilinci, eyleminin rasyonel ve iyi

¹⁴¹ Charles Taylor, **Hegel and Modern Society**, Cambridge University Press, Cambridge, 1979, s. 125.

¹⁴² Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 191.

¹⁴³ Jean-François Kervégan, **Hegel ve Hegelcilik**, çev. İsmail Yerguz, Dost Yayınları, Ankara, 2011, s. 104.

olmasını belirleyen olması bakımından tümel irade ile henüz uyum halinde değildir. Bu nedenle Hegel'e göre ahlak da bireysel olanla ilgili, yani nesnel ahlak ile dolayımınmamış anlamına gelmektedir.

Özne hukukunda ortaya konan yasa; vicdan yasası, bireyin kendi kararlarının ve eylemlerinin belirleyicisi olması bakımından önemli ama bireyin duygulanımları ile ilişkili olması bakımından tikel olan belirleyicidir. Bu durumda evrensel ve tikel irade arasında uyum yoktur, o halde akılsal olan değil ama bireyin duyguları belirleyicidir. Hegel, bu nedenle, öznel ahlakın evrensel ahlak gibi kavranılmasının doğru, ussal olmadığını belirterek bireyin bütünsel toplumsal yaşamı kurabilmesi için, bireysel ahlakın aşılması gerektiğini nesnel ahlakın kurulması gerektiğine işaret eder. Kervègan'a göre:

*Törel belirlenimler özgürlük kavramını oluşturdukları için onlarla salt birer iline olarak ilişkili olan bireylerin tözsellikleri ya da evrensel özleridirler. Bireyin olması ya da olmaması bireylerin yaşamlarını yöneten biricik kalıcı güç olarak nesnel törellik için birdir.*¹⁴⁴

Yani, törelliğin bütününde hem öznel hem de nesnel uğraklar bulunmaktadır. Ama her ikisi de onun yalnızca biçimleridirler. Bu bağlamda tin, bireysel ve evrenselin birliğidir. “Ahlaki töz, bir ailenin bir ulusun gerçek tinidir. Ahlaki bir düzenin özelliği, evrensel irade ile tikel iradeyi, bireysellik ve toplumsallığı, öznel bilinç ile toplumsal düzeni birleştirmesidir.”¹⁴⁵

Hegel, *Doğal Hukuk* üzerine denemesinde, sivil toplumu, olumsuzlama ve karşıtlığın belirlenmiş tikeller çokluğunun alanı olarak nitelendirir. *Hukuk Felsefesi*’nde ise, aileden sivil topluma geçiş etik idenin dolayımsızlıktan “kendi kendine yeterli nesnel gerçeklik alanına geçip tikellik kazandığı anı oluşturmaktadır.”¹⁴⁶ Buradan hareketle, nesnel ahlak alanının ilk uğrağını aile oluşturmaktadır.

¹⁴⁴ Kervègan, s. 104.

¹⁴⁵ Hegel, **Hukuk Felsefesinin Prensipleri**, paragraf: 155-156, s. 144.

¹⁴⁶ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 200.

2.2.1. Aile Kavramı

Hegel'e göre, dolaysız ya da doğal tin; ailedir. Ailedeki birlik duygu temellidir ve sevgi ailenin belirleyici ilkesidir. Bununla birlikte aile, özne-hukuku ve öznel ahlak durumlarının tek-yanlılığının ortadan kaldırıldığı ilk durumu temsil eder. Bu nedenle bu uğrak, ahlaksal iradenin nesnel hale geldiği ilk andır.

Soyut hukuk'ta, vicdan hukuku, bireye özgü olan, öznel hukuk anlamına gelmektedir. Buna karşın iyi, nesnel hukuk alanına girmektedir. *İyi*, iradenin nesnesi olduğu için yani öznenin eylemi aracılığı ile ortaya çıkması gereken şey olduğu için nesneldir. Nesnel ahlak alanında vicdana dair olan ile iyi iç içe geçerek öznel ve nesnel olanın bütünlüğü sağlanır. Hegel felsefesinde Sittlichkeit'ı oluşturan bu moral öznellik ile nesnelliğin özdeşliğidir.

Hegel'e göre genel olan, tikel olanın hem sınırı hem de ölçüsüdür. Bu bağlamda, nesnel ahlak (törellik), teklik ve genellik olmak üzere bu iki uçta kaynaşmış olandır. "Törelliğin bütününde hem nesnel hem de öznel uğraklar bulunur. Ama ikisi de onun yalnızca biçimleridir."¹⁴⁷ Bununla birlikte, öznel olanın ve de nesnel olanın bütünlüğü anlamında törel töz, özgürlük idesi olarak tanımlanır. Ayrıca Hegel, *Tarih Felsefesi*'nde¹⁴⁸ dünya tarihini, özgürlük bilincinin ilerlemesi olarak tanımlamaktadır. O halde bilincin, öz-bilince doğru ilerlemesi, özgürlüğü gerçekleştirmek anlamına gelmektedir.

Hegel *Hukuk Felsefesi*'nde bilincin öz-bilince evrilip özgürlüğe doğru olan ilerlemesini "Soyut Hukuk", "Ahlak" ve "Nesnel Ahlaklılık" olmak üzere üç uğrakta ele almaktadır. O halde, aile nesnel ahlak alanındaki ilk diyalektik uğrak olması bakımından sivil toplum ve devletin temelini oluşturmaktadır.

Aile'de nesnel tin henüz dolaylımsız olduğu için kendini dışsallaştıramamıştır bu bakımdan sivil toplumda bireylerin kurumlar ve toplumsal sınıfların dolaylımsız geçerek nesnelleşmektedir. Bununla birlikte, Marcuse'nin dediği gibi, *Hukuk Felsefesi*'nin anlaşılması en zor ve önemli bölümü nesnel ahlak kuramıdır.¹⁴⁹ Bu iddiayı Hegel'in sözleri ile şöyle temellendirebiliriz: "oysa törellik ödevdir, tözsel

¹⁴⁷ Hegel, **Tüze Felsefesi**, paragraf 144'ün ek'inden, s. 191.

¹⁴⁸ Hegel, **Tarih Felsefesi**, s. 21.

¹⁴⁹ Herbert Marcuse, **Us ve Devrim**, s. 47.

haktır, haklı olarak belirtildiği gibi ‘ikinci doğa’dır, çünkü insanın ilk doğası onun dolaysız, hayvansal varlığıdır.”¹⁵⁰

İnsanın ikinci doğası, öznel ahlak ile nesnel ahlakın bütünlüğünün sağlandığı kültür alanıdır. Hegel’e göre aile, nesnel gerçekliği içinde öznel tinin bir ifadesidir. Bu bağlamda toplumsallaşmanın ilk uğrağı olan aile, dolayimsız birliktir. Hegel aileyi üç evrede tanımlamaktadır:

- a) Evlilik olarak dolayimsız kavramın şeklinde,
- b) Dışsal varlığında, ailenin mülkiyet ve eşyalarında, bunlar için kaygıda,
- c) Çocukların yetiştirilmesinde ve ailenin çözülmesinde.¹⁵¹

Evlilik, erkek ve kadını birbirlerine hem ahlaksal hem de yasal olarak bağlamaktadır. Buna göre Hegel için evlilik aklın ve tümel iradenin zorunlu bir nesnelleşmesidir. Bu nedenle evlilik özünde ahlaki bir bağ, mutlak bir amaçtır. Hegel’in bir toplumun kuruluşunun bireyin ilgisi ve çıkarı temelinde sözleşmeye dayanarak kurulamayacağını belirtmesi gibi ailenin de sözleşme ile kurulamayacağını düşünür.

Evlilik duygu temelli kurulmuş bir kurum olsa bile nesnel tinin diyalektik açılımında bir uğrak olması bakımından akılsal olandır. Bu nedenle evlilik hem rasyonel hem de nesnel bir kurum olduğu için evliliği sembolize eden tören, aynı zamanda ahlaksal olanın simgesidir. ”Evlilik özsel olarak törel bir ilişkidir... sevgideki geçici, kararsız ve salt öznel yan kaybolur.”¹⁵² Evlilik ile oluşturulan bir aile bir bütün olarak bendir ve aynen bir kişinin sahip olması gereken haklara sahiptir. Yani aile, bir kişi olarak mülkiyete sahip olmak zorundadır. Shlomo Avineri’ye göre: “Mülkiyet, Hegel’e göre insanın tanınma mücadelesindeki bir uğraktır/andır. Bu yalın fiziksel ihtiyaçlardan kaynaklanmaz ve bu yüzden insani varoluştaki önemi Hegel felsefesinde her zaman akılda tutulması gerekendir.”¹⁵³

Buradan hareketle, Hegel’e göre mülkiyet bireyin iradesinin ve de ailedeki etik tözün bir cisimleşmesidir.¹⁵⁴ Öznenin mülkiyet ile olan ilişkisi, mülkiyet ile nesnede kendini gerçekleştirmesi ve onu kendinin kılması ile nesnenin bilgisini edinerek ontolojik olarak hem kendini hem de kendinden başka olanı, nesneyi kurması söz konusudur.

¹⁵⁰ Marcuse, s. 36.

¹⁵¹ Hegel, **Hukuk Felsefesinin Prensipleri**, s. 146.

¹⁵² Hegel, **Tüze Felsefesi**, paragraf:161 ek’ten, s. 202.

¹⁵³ Shlomo Avineri, **Hegel’s Theory of The Modern State**, s. 89.

¹⁵⁴ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 79.

O halde mülkiyet, öznenin özgürlüğünü gerçekleştirmesinin sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bir önceki bölümde Locke'un mülkiyet kavramı ile Hegel'in mülkiyet kavramı arasındaki farka değinilmiştir. Bu bağlamda mülkiyetin, Locke'ta sivil toplumun nedeni olarak temellendirildiğini Hegel'de de sivil toplumun temelinde mülkiyet olduğunu görmüştük. Fakat Hegel'de öznenin özgürlüğünün zorunlu koşulu olarak ve öznelerin karşılıklı olarak birbirlerini tanıması dolayımı ile mülkiyetin ontolojik bir temelini olduğunu, idenin mekânda ve zamanda kendini gerçekleştirmesi bakımından ise mülkiyeti tarihsel olarak temellendirildiğini akılda tutmak gerekir.

Hukuk Felsefesi'nde, (paragraf 46'da)¹⁵⁵ mülkiyet, öznenin mülkiyette kendi iradesine bakması, kendine kendini nesne kılması ve öz-bilinçli olmasının ön koşulu olarak temellendirilir. Aile, Hegel tarafından tek kişi, evlenen kişilerin bir bütünleşmesi olarak düşünüldüğü için mülkiyet ailenin onda cisimleştiği baba tarafından yönetilir fakat mülkün kullanımı aileye aittir.

Ailenin ilk iki anı, evlilik ve mülkiyet iken, üçüncü anı, ailenin çözülüşüdür. Çocuklar anne ile babanın birlikteliğindeki öznelliğin nesnelleşmesidir. Ancak çocuklar birer birey olmaları bakımından kendi özgürlüklerini gerçekleştirme hakkına sahiptirler. "Çocuklar potansiyel olarak özgür varlıklardır."¹⁵⁶ Çocuğun eğitimi dolayısı ile toplumsallaşması ailede başlamaktadır.

Çocuklar özgür birer birey olmaları bakımından kendi yaşamlarını kurma hakkına ve topluma girmek, kendileri ile ilgili ahlaksal ve maddi düzeydeki gereksinimlerini gidermek için aileyi terk etme veya aileden ayrılma hakkına sahiptirler. Yani, bir ailenin üyesi olan bir çocuk, kendi mülkiyetini kullanma hakkı ve evlilik yolu ile yeni aileler kurma hakkı ile birlikte, kendini özgür ve bağımsız bir kişi haline getirir. Bu süreçte eski aile yıkılırken aynı zamanda çocuklar tarafından kurulan yeni aile ile birlikte ailenin devamı sağlanmaktadır.

Hegel'e göre ailenin esas çözülüşü ise, aileyi duygu birliği üzerine kurmuş olan anne ve babanın ölmesi ile gerçekleşir. Bu eski aileyi dağıtan sebep olmakla birlikte, bireylerin birer bağımsız kişiler olarak topluma dağılmalarına da neden olmaktadır. Ailede kişiler bir bakıma bağımsızlıklarından vazgeçmek zorundadırlar

¹⁵⁵ Hegel, ss. 78-79.

¹⁵⁶ Hegel, s. 153.

çünkü ailede birey için aile bireyden daha yüksek bir amaçtır. Hegel'e göre, aile, sivil toplumun temelini oluşturur:

Aile devlette doruklanan us düzeni için 'doğal' bir temeldir, ama aynı zamanda ancak çözüldüğü ölçüde böyledir. Aile 'dışsal olgusallığını' mülkiyette bulur, ama mülkiyet o denli de aileyi yok eder. Çocuklar büyür ve kendi mülkiyet-iyesi ailelerini kurarlar. 'Doğal' aile birimi böylece rekabetçi mülk-iyeleri kümelerinden oluşan bir çokluğa dağılır ki, bunlar özsel olarak kendi tikel çıkarlarının peşindedir. Bu kümeler sahneye tüm törellik yitmiş ve olumsuzlanmış olduğu zaman gelen sivil toplumun girişini hazırlar.¹⁵⁷

Ailenin dağılması ile birlikte bireyler kendi bağımsız statülerini kazanmaktadır. Ve birbirlerinden bağımsız ancak dışsal ilişkilerle birbirlerine bağlanmış bireyler çokluğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda herkes birbirini kendi amacına ulaşmak için bir araç olarak ele almaya yönelmektedir. Ancak Hegel'e göre bağlılığın esas temeli budur. Birey, kendi amacı için bir araç olmaksızın, amacına ulaşmamaktadır. Sonuç olarak herkesin herkes üzerinde mutlak bir bağımlılığı ortaya çıkmaktadır. İşte bireylerin birbirleri ile karşılıklı bağımlılığı durumunun olduğu bu toplum, sivil toplumdur.

Hegel *Hukuk Felsefesi*'nde, (paragraf 181'de)¹⁵⁸ doğal tin olan aileden sivil topluma geçişi ve sivil toplumun nasıl oluştuğunu açıklar. Sivil toplum, ailelerin dağılması ile birlikte aile üyelerinin bağımsız ve birbirinden kopuk olduğu bir toplum olarak tanımlanır.

Bu paragraf aileden, sivil topluma ve oradan da ulus-devlete uzanan hem mantıksal hem de tarihsel bir diyalektik ilerlemenin yönünü belirtmesi ve de sivil toplumun dağılmış aile bireylerinden oluşan bir toplum yapısı olarak tanımlanması bakımından oldukça önemlidir. Aile üyeleri arasındaki doğal birliğin bozulması üzerine (daha önce nedenleri belirtilmiştir) törel ögenin kendini açığladığı dünya, yani sivil toplum alanı oluşmaktadır.

Hegel, ahlaklılık idesinin aile uğrağında tikellik biçiminde görüldüğünü fakat evrensel olanın mevcut olmasına rağmen henüz nesnelleşmediği için potansiyel olarak bulunduğunu belirtir. Ian Fraser'a göre: "aileye yönelik 'doğal dürtü', 'doğal

¹⁵⁷ Herbert Marcuse, *Us ve Devrim*, s. 139.

¹⁵⁸ Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 220.

ihtiyaçların' ortaklaşa giderilmesi ile sonuçlanır. Çocuğun gelişimiyle ailenin çözülmesi ve ihtiyacın yarattığı birbirine bağlılık, sivil topluma yol açar.”¹⁵⁹

O halde toparlayarak söyleyecek olursak, dağılan aile üyelerinin başka bir toplumsallık formunda, tikel irade, istek ve ihtiyaçlarının başkalarının istekleri ve ihtiyaçları ile dolayımınarak kendi doyumunu gerçekleştirdiği sivil toplumda, lonca ile dağılan aile üyeleri için “ikinci bir aile”¹⁶⁰ oluşturulmaktadır. Çünkü burada, tikel iradenin evrensel olan ile bütünlüğünün sağlanabilmesi için gerekli olanaklar mevcuttur. (Lonca, Polis vs.)

2.2.2. Sivil Toplum

Hegel, *Hukuk Felsefesi*'nde sivil toplumu, tarihsel süreçte oluşan modern bir toplum olarak, bir başka deyişle, burjuva toplumu olarak tanımlar. ”Hegel'in ‘sivil’ ve ‘burjuva’ toplumlarını özdeşleştirmesi sadece Alman dilinin bir rastlantısından ibaret değildir. Onun ‘bürgerliche Gesellschaft’ terimi ile ifade ettiği fenomen tarihsel açıdan belli bir sosyal formdur.”¹⁶¹ Sivil toplum bir yandan tarihsel olarak oluşan bir toplum yapısı iken, Hegel felsefesinde bir anlamı daha vardır. İlk anlamı, etik tözün, aile uğrağında doğal tin olarak yani dolayımınmamış olarak bulunurken sivil toplumda dolayımınlar ile kendini dışsallaştırması söz konusudur. İkinci anlamında ise, sivil toplum mantıksal idenin kendini nesnel tin olarak dışsallaştırması anlamında aileyi de kapsayan diyalektik uğraktır. Sivil toplum;

*Öte yandan dağınık aile kümelerinin ya da bir efendinin gücü yolu ile ya da bağlayıcı gereksinimler ve bunların doyumlarının karşılıklı etkileşimi tarafından oluşturulan ve özgür irade temelinde bireylerin birleşme yolu ile bir araya toplanmasıdır.*¹⁶²

Ailenin dağılması ile ortaya çıkan bireyler çokluğunda herkes birbirini kendi amacına ulaşmak için bir araç olarak ele almaya yönelmektedir. Yani sivil toplumda

¹⁵⁹ Ian Fraser, **Hegel ve Marks İhtiyaç Kavramı**, çev. Beyza Sumer Aydaş, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010, (Hegel ve Marks İhtiyaç Kavramı), s. 98.

¹⁶⁰ Hegel, **Hukuk Felsefesinin Prensipleri**, paragraf: 252, s. 196. ve paragraf: 238'de, s. 190'da, bireyi sivil toplumun çocuğu olarak tanımlarken, paragraf: 239'da, s.90'da, sivil toplumun, evrensel aile karakteri taşıdığını belirtir.

¹⁶¹ Ayşenur Akpınar Gönenç, **Sivil toplum: Düşünsel Temelleri ve Türkiye Perspektifi**, Altıtaç Yayınları, Ankara, 2001, s.21.

¹⁶² Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 221.

her biri kendi amaçları peşinde koşan kişilerin karşılıklı bağımlılığı vardır. Peki, sivil toplum nasıl bir yapıya sahiptir? diye soralım;

a) Sivil toplum aile ve devlet arasında kalan toplumsal alan, aile ve devlet arasındaki farktır.

b) Sivil toplum modern bir kavramdır.

c) Sivil toplum, burjuva toplumdur (bürgerliche Gesellschaft), sivil toplumda her üye kendi ereğidir, “Onun için başka herkes, hiçbir şeydir.”¹⁶³

Yukarıdaki son madde Hegel’in sivil toplum kuramının temelini oluşturur. Sivil toplumda her bir üye, kendi ereğini ve doyumunu gerçekleştirmek için başkalarını araç olarak kullanmaktadır. Bununla birlikte, başkaları kendi amaçları için araçsal hale getiren tikel erek başkaları ile girdiği dolayimli ilişki olmaksızın evrensel olana ulaşamamaktadır. Başka bir ifade ile kendini tam olarak gerçekleştiremez. Burada dolayım hem bireyler arasında hem de birey ile kendi gereksinimleri arasında olmaktadır. Bu nedenle bu dolayımlılık ilişkisi aynı zamanda bir bağımlılık sistemidir. Hegel *Hukuk Felsefesi*’nde, (paragraf 184’te) sivil toplumu şöyle açıklanmaktadır:

*Sivil toplumda tikellik ve evrensellik birbirlerine zıt konumlanmış olarak görünseler bile, yine de karşılıklı olarak bağımlı ve koşulludurlar. Birisi, ötekini karşısına alırken aynı zamanda böyle biri ötekini kendi koşulu olarak almaktadır.*¹⁶⁴

O halde, Hegel’in sivil toplumundaki bireylerin karşılıklı olarak hem birbirlerini yadsıdıklarını hem de maddi ve toplumsal ihtiyaçları dolayısı ile birbirlerine bağımlı olduklarını söyleyebiliriz. Hegel’in sivil toplumu burjuva toplumu olarak isimlendirmesinin sebebi de öznelere karşılıklı olarak, yansısal bir ilişki ile birbirlerini kuramamasıdır. Öz-bilinçli özne olabilmenin zorunlu koşulu ise, karşısında olan başka bir öz-bilinçli öznenin dolayımından geçmek ve onun tarafından tanınmaktır.

Bu bağlamda, Hegel’in sivil toplumunda neden özgürlük tam olarak gerçekleştirilemez ve devlet neden zorunlu olarak sivil toplumdan sonra gelen bir kurum ve tarihsel bir diyalektik uğraktır, gibi sorular sorulabilir. Öznelere birbirlerine ayna olamadığı, bireysel ilgi ve çıkarın belirleyici olduğu bir toplum

¹⁶³ Hegel, s. 222.

¹⁶⁴ Hegel, *Tüze Felsefesi*, paragraf 184 ek’ten, s. 223.

olması nedeni ile sivil toplum gereksinimler sistemi dolayımı ile karşılıklı bağımlılık toplumu olarak tanımlanır. Bu nedenle, özgürlükler toplumu değildir. Devlet ise, genelin iyisi ile bireyin iyisinin uyumlu hale geldiği, bireylerin ve bir bütün olarak toplumun özgürleştiği alan olarak tanımlanır. Hemen belirtmek gerekir ki, buradaki sivil toplum kuramı aynı zamanda modern burjuva toplumu ve devlet eleştirisini içerir. Sivil toplum “...dış devlet, ihtiyaçların devleti”¹⁶⁵ olarak da isimlendirilir. Bu bağlamda etik töz, sivil toplumda saklı bir iç-zorunluluk olarak varken, devlette kendini gerçekleştirdiği için devlet, birey ve toplum için bir özgürlük alanı olarak tanımlanır.

Sivil toplumda hem evrensel hem de tikel olan ancak birbirleri yolu ile birbirleri için vardır ve birbirlerine dönüşürler. Eğer birey ereklerini gerçekleştirirse, evrenseli de geliştirmiş olur ve bu da bireyin kendi ereğini geliştirir.

Genel olarak söylenebilir ki, sivil toplum içinde tikelliği barındırır fakat tümel olan da aynı şekilde sivil toplumda mevcuttur. Hegel’e göre ise en temelde tikel olanın evrensel olana doğru yönelmesi evrensel olanı amaç edinmesi önemlidir. Sabine’e göre, Hegel’in sivil toplumla ilgili düşünceleri, yakından bildiği Alman toplumunun yapısını meydana getiren lonca ve korporasyonların, zümre ve sınıfların, dernek ve toplulukların dikkatli ve hatta geliştirilmiş bir çözümlemesini içermektedir.¹⁶⁶ Sivil toplumda, birey kendi refahını ararken ve ihtiyaçlarını giderirken aynı zamanda bilincinde olmaksızın toplumun refahını da sağlamaktadır. Birey emeği ile şeyi, nesneyi dönüştürürken aynı zamanda başkaları için de üretmiş olmaktadır.

Hegel bir yandan, kendi için tikelliğin yani, evrensel ile dolayımınmayan tikelliğin rastlantısal iradelerin ve öznel keyfiliğinin tüm sivil topluma yayıldığında, tikel olanın hem kendini hem de tözsel olanı yok ettiğini belirtir.

Öte yandan, sivil toplumda öznel keyfiliğin bir sona ulaşmaksızın sürekli uyarıldığı ve baştan sona dışsal olumsuzluğa ve isteğe bağımlı olduğu gibi aynı zamanda evrenselliğin gücü tarafından kısıtlı olduğu için zorunlu gereksinimlerin olduğu gibi olumsal gereksinimlerin doyumu da olumsaldır. Bu nedenle bu

¹⁶⁵ Hegel, **Hukuk Felsefesinin Prensipleri**, s. 160.

¹⁶⁶ George Sabine, **A History of Political Theory**, s. 49.

karşıtlıklar ve bunların karışıklıkları içinde sivil toplum bir sefahat ve sefillik ve her ikisinde de ortak fiziksel ve ahlaki çürüme gösterisi sergiler.¹⁶⁷ Savran'a göre ise:

*Sivil toplumda hüküm süren ilke tikellik ilkesidir ve burada birey yalnızca kendi özel amacına yöneliktir. Tikelliğin bu egemenliği sivil toplumun çözülmesi ve dağılması demektir ki zaten bu alanın sefaleti de burada yatar. Burada bireyin kendiliğinden eylemi evrenselliği içermez; bu alanda evrensellik gizli kalmaya mahkûm, soyut bir sonuçtur sadece.*¹⁶⁸

Bireyler, bu devletin sınırları içerisinde kendi çıkarları olan özel kişilerdir. Hegel felsefesinde sivil toplumu oluşturan unsurlar nelerdir o halde? *Hukuk Felsefesi*'nde, (paragraf 188'de)¹⁶⁹ sivil toplumun uğrakları tanımlanmaktadır:

- a) Bireyin tikel gereksinimleri ve emeği
- b) Bireyin ihtiyaçları ve emeği dolayımı ile diğerlerinin ihtiyaçlarının doyumunun sağlanması, gereksinimler sistemi
- c) Hukuksal kurumların varlığı ile özel mülkiyetin ve birey haklarının korunması Polis, Lonca (Korporasyonlar) gibi kurumlar ve örgütlü birliklerle bireylerin tikel çıkarının genele doğru evrilmesi ile birlikte oluşan diyalektik dolayımlı bir bütünlük.

Bununla birlikte, Shlomo Avineri, Karl Marx, Norbert Waszek, Noberto Bobbio, George Sabine, Tülin Bumin gibi Hegel felsefesi üzerine derin ve detaylı değerlendirmelerde bulunan filozofların sivil toplum bağlamında Hegel'in İskoç Aydınlanması'ndan özel olarak da Adam Smith'in iktisat teorisinden etkilendiğini belirtmektedirler. Hegel sivil toplumu, sivil toplumdaki birisi için başka her şey hiçbir şeydir, diye tanımlamaktadır. Burada bireyin eylemlerini tekil çıkarı belirlerken, diğer bireyler onun için amacına ulaşması için aracı olmaktadır. O halde sivil toplum, hem birbirlerini yadsıyan bireylerin olduğu toplum hem de bireyin kendi gereksinimleri ve başkalarının gereksinimleri ile birlikte dolayımlı olduğu bir bağımlılık sistemidir.

Bu bağlamda Adam Smith'in birey-birey ilişkisini yansısal düşünmesi toplumu gereksinimler sistemi olarak tanımlaması bakımından ve görünmez el metaforu ile Hegel'in sivil toplumdaki bireylerin kendi tekil amaçlarını gerçekleştirirken aynı zamanda bilincinde olmadan başkalarının da amacını gerçekleştirmesi bakımından

¹⁶⁷ Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 185.

¹⁶⁸ Gülnur Acar Savran, *Sivil Toplum ve Ötesi*, s. 201.

¹⁶⁹ Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 228.

oldukça etkilendiğini söyleyebiliriz. Faruk Yalvaç'ın aşağıda belirttiği gibi, Hegel felsefesinde görünmez el metaforu şöyle özetlenebilir:

*Gereksinimler sisteminde, yeni ihtiyaçlar doğdukça, üretim süreçlerinin bunları karşılama zorunluluğu da ortaya çıkar. Bu da iş-bölümünün artmasına, yeni bağımlılık biçimlerinin ortaya çıkmasına ve ihtiyaçların karşılanmasında yeni ilişkilerin doğmasına neden olur. İnsanlar birbirlerine bağımlı oldukları zaman özne kendi çıkarı peşinde koşma diğer herkesin ihtiyaçlarının karşılanmasında bir katkıya dönüşür.*¹⁷⁰

Bireyin kendi ihtiyaçlarını giderirken başka bireylerin ihtiyaçlarının doyumu için de çalışmış olması Adam Smith'in görünmez el teorisinin de Hegel'in usun hilesi olarak adlandırdığı teorinin temelinde de bu ihtiyaçları dolayımı ile amacını gerçekleştirmek isteyen bireyin amaçlamadığı ama evrensel amaçları da gerçekleştirmesi vardır. Bununla birlikte, Hegel bu konuda *Tarih Felsefesi*'nde şöyle söyler:

*Bireyin tutkusunun tikel çıkarı evrenselin etkinleşmesinden ayrılamazdır; çünkü evrensel olan tikel ve belirli olandan ve onun olumsuzlamasından doğar. Birbirleri ile çatışanlar tikellerdir. Karşıtlıkta ve kavgada kendini tehlikeye atan evrensel ide değildir; o kendini saldırıya uğramamış ve zarar görmemiş olarak tutar. Buna usun hilesi denilebilir.*¹⁷¹

Tikel olanlar birbirleri çatışma halindeyken evrensel olanın birer görünümü olmaları bakımından evrensel olanın ereğini gerçekleştirmesinin bir aracı olmaktadır. Hegel aynı zamanda burada, modern toplumda birbirlerini yadsıyarak yaşayan bireylerin bilincinde olmadan birbirlerine ihtiyaçları dolayımı ile bağımlı olduğunun eleştirisini de yapmaktadır.

“Usun hilesi burada da faaliyettedir: Kişilerin bencil çıkarları evrenselin ortaya çıkmasında bir araçtır.”¹⁷² Burjuva toplumunda, emeği ile çalışarak üretim etkinliğini gerçekleştirenler zamanla üretim fazlasının oluşmasını sağlarlar. Zamanla emeğin yerine makinelerin geçmesi ile birlikte biriken ürün fazlasına sahip olanlar giderek zenginleşirken, üretim etkinliğini gerçekleştirenler giderek yoksullaşmaktadır.

¹⁷⁰ G. W. F. Hegel, **Phenomenology of Spirit**, çev. A. V. Miller, Oxford: Clarendon Press, 1977, s. 257-61'den aktaran Faruk Yalvaç, **Hegel'in Uluslararası İlişkiler Kuramı: Dünya Tini, Devlet ve Savaş**, Phoenix Yayınları, Ankara, 2008, s. 61.

¹⁷¹ Hegel, **Tarih Felsefesi**, s. 31-32.

¹⁷² Hegel, s. 31-32.

Sivil toplumdaki bu eşitsizlik, görünmeden işleyen piyasa güçlerinin kapitalist sistemde işlemesi ile aynı şeydir. Yani Hegel'in belirttiği gibi sivil toplum modern dönemde ortaya çıkmıştır ve ekonomik süreçlerle, üretim etkinlikleri ile modern toplumun yaşadığı sorunların bir eleştirisi aynı zamanda.

Devletin varlığını zorunlu kılan koşul, bu çelişkili toplum yapısının aşılaraq herkesin herkesi amaç edindiği toplum yapısına geçebilmektir. Böyle bir yansıl ilişki ile kurulan toplumsallık yapısı Adam Smith tarafından ayna teorisi ile açıklanır. Smith'in bu teorisi, Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'nden de bildiğimiz, tanıma ve tanınma kavramları üzerine kuruludur. Bu konu ile ilgili olarak Doğan Göçmen'nin dediğine göre:

*Tanıtma kuramı, Yeni Çağ ve Modernlikte Adam Smith tarafından 1759 yılında yayınlanan The Theory of Moral Sentiments (Ahlaksal Duygular Kuramı) adlı eserinde ilk olarak sistematik olarak geliştirilen kuramdır. Smith, tanıtma ilkesini açıkça yararlılık ilkesine karşı geliştirmiştir ve bu ilkeyi 'kendimizi başkalarının gördüğü gibi görmek olarak tanımlamıştır... Smith, karşılıklı tanımayı ve tanınmayı bir karşılıklı yansıtma (mutual mirroring) sistemi olarak işliyor. Smith'e göre kendimizi başkalarında görmemiz ve başkalarının kendilerini bizde görmeleri ve tanımaları temel bir bireysel ve toplumsal gereksinimdir.*¹⁷³

Smith, başkası tarafından tanınmayı bir gereksinim olarak ortaya koymuştur. Hegel'in akılsal olan bir toplumun birbirini karşılıklı olarak tanıyan öznel ile kurulacağını söylemesinin temelinde bu düşünce vardır.

Hegel'in *Tinin Fenomenolojisi*'nde¹⁷⁴ köle-efendi diyalektiğinde, öznenin öz-bilinçli olabilmesi için başkası tarafından tanınmasının zorunlu olduğunu belirtir. Efendi burada, tanınma mücadelesinde galip gelen iken köle tam da bu yenilgiyi kabul etmek zorunda kalan olarak tanımlanır. Fakat çalışan ve de üreten köle olduğu için köle, emeği dolayımı ile değişimi sağlayandır. Efendinin durumu ise artık durağanlaşmıştır ve kendini karşısında tanıyacak başka bir eşiti olmadığı için kölenin öz-bilicini kazanıp özgürleşmesi zorunludur o halde.

Smith'in, kendimizi başkasında görerek tanırız, cümlesi Hegel felsefesinde öznenin öz-bilinçli olmasının koşulu olarak başkasının dolayımından geçerek hem kendine dair bilgi edinmesini hem de başka bir öznenin bilgisini edinmesi ile

¹⁷³ Doğan Göçmen "Hegel ve Aydınlanmacılık, Tinin Fenomenolojisi Üzerine Bir Deneme, **Modern Felsefe: Tarihsel Anlamı, Güncel Mirası, Adam Smith, Hegel ve Marx**, Vivo Yayınevi, İstanbul, 2015, ss. 186-187.

¹⁷⁴ Hegel, **Tinin Görüngü Bilimi**, s. 122.

mümkündür. O halde, karşılıklı tanıma ve tanınma olmaksızın öznenin kendini ve de kendinden başka olanı diğerini kurabilmesi mümkün değildir. “Zira Hegel’e göre, bütün etkinliklerimizin temeli ve amacı, toplumsal ilişkilerde karşılıklı tanıma ilişkileri yaratmaktır.”¹⁷⁵

Sivil toplum bağlamında bu ilkenin nasıl işlediğini düşünürsek, sivil toplumdaki bireylerin gereksinimleri doğrultusunda bireysel çıkarları genelin çıkarına oranla belirleyici olandır. Ama özel mülkiyet bağlamında bireylerin karşılıklı olarak birbirlerini tanıması, hem özel mülkiyetin güvenliğinin sağlanması ile ilgili, hem de bireysel iradenin kendini nesnelleştirdiği ilk ve önemli bir uğrak olması bakımından özgür bir bireyin başka özgür bireyler tarafından tanınması gerekmektedir.

Peki, hemen soralım sivil toplumdaki bireyler karşılıklı olarak birbirlerini kuran özneler olabilir mi? Her bir tikel iradenin evrensel irade ile dolayımli bir ilişkisi olmaksızın kendini nesnelleştirebilmesi mümkün değildir. Mülkiyet ilişkisi bağlamında, sözleşme ile bireylerin iradelerinde dışsal bir birliktelik kurulabilmektedir. Fakat Hegel felsefesinde bu uğrak, soyut hukuk bölümünde ele alınır.

Nesnel tin alanı ise, hukuk ile ahlakın bütünlüğünün sağlanmaya çalışılması bakımından bireyin kendini başkasında tanıdığı toplum yapısı ancak bu alanda mümkün görünmektedir. Sivil toplumda bunun gerçekleşmesini sağlayan olanaklar mevcut olmakla birlikte, çözülemeyen problemler ve bireysellik ilkesinin belirleyici olması bakımından hukuk ile ahlakın tam olarak bütünleşmesi mümkün değildir. Nesnel ahlak ve hukukun birbiri ile uyumlu olduğu alan, devlettir. Bu nedenle, akli olanın gerçekleşmesi ve özgür bir toplumun var olmasının da zorunlu koşuludur.

Jean L. Cohen, Andrew Arato’ya göre, Hegel’in ihtiyaçlar sistemi düzeyindeki entegrasyon modeli, Adam Smith’in kendi kendini düzenleyen piyasayı, öz-çıkâr ile kamusal yararı bağlayan görünmez bir el olarak tanımlamasından yola çıkar. Fakat modern piyasa ekonomisinin gerektirdiği devasa ekonomik büyüme süreci tüm tezi etkilese de savları ekonomik olmaktan çok sosyolojiktir. Bu bağlamda üç entegrasyon düzeyi görür: ihtiyaçlar, iş ve zümreler. Bu üç entegrasyon

¹⁷⁵ Doğan Göçmen “Hegel ve Aydınlanmacılık, Tinin Fenomenolojisi Üzerine Bir Deneme, **Modern Felsefe: Tarihsel Anlamı, Güncel Mirası, Adam Smith, Hegel ve Marx**, Vivo Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 187.

modeli sivil toplumda aynı zamanda tikel irade ile evrensel irade arasında dolayım sağlamaktadır.¹⁷⁶ Norbert Waszek'e göre, Hegel'in sivil toplumda ihtiyaçlar sistemini karşılıklı bağımlılık durumunun oluşması olarak tanımlamasının Adam Smith'ten ve de İskoçlardan etkilendiğini göstermektedir.

*Hegel'e göre, tarihsel olarak tanımlanmış modern dünyanın bir başarısı olarak sivil toplum, kurumsallaşmış bir soyutlamanın karakteristik bir özelliği olan kişisel çıkarı tekabül etmektedir... İkinci olarak, kişisel çıkarına rağmen Hegel'in bireyi yalnız değildir. Fakat aslında, kendi amaçları ve istekleri yolu ile başka bireyler ile ilişkilidir... Böylece tam bir bağımlılık sistemi oluşturulur. Bunu Hegel'in ortaya koyduğu ya da İskoçların bu formülasyonu kullanması gibi. Hegel, İskoçların bireylerin kişisel çıkarının bir bağımlılık sistemi olduğu öncülünü paylaştı.*¹⁷⁷

Smith'e göre, insanların birbirine ayna olamadığı toplumda benlerin öz-bilincinin olması, dolayısı ile kendilerine ben diyebilmeleri mümkün değildir. Kısaca Smith'e göre ben, kendini ancak başkalarının aynasından bakarak kurabilmektedir. Peki, ama ben kendini diğerlerinin onu gördüğü gibi nasıl görür, kendine diğerlerinin aynasından nasıl bakar? İşte bu temel soru ve özneler-arası dolayım ilişkisi Hegel'in diyalektik felsefesinin özel olarak da sivil toplum kuramının temelini oluşturmaktadır.

Yukarıdaki soruların cevabını hem Smith hem de Hegel aramaktadır. Ben'in diğeri olmaksızın kendini kuramaması özne-özne, özne-toplum, tikel-tümel ilişkisini bir bütün olarak düşünebilmemizi sağlamaktadır. Smith'in bu sorulara verdiği yanıt, durum, sempati, tarafsızlık gibi üç kavram ile ilişkilidir. Göçmen'e göre:

*Smith'in durum teorisinin en temel unsurları aile yaşamı, iş ve eğitim hayatı, 'büyük insanlık' toplumdur. İnsanların değer yargılarının kaynağı ben değil, diğer benlerdir. Bizim güzellik ve çirkinliğe dair ilk fikrimiz, diğerlerinin biçim ve görünüşünden çıkarsanarak oluşur, yoksa kendimizinkinden değil.*¹⁷⁸

Bununla birlikte, sempati kavramı ise karşılıklı tanımayı içermektedir. Özetleyerek söyleyecek olursak, Smith'e göre toplumsal ilişkilerin doğasında benin kendini ve diğerini kurması bakımından karşılıklı sempati, tanınma ve tarafsızlık şarttır ve böylece kazanma ve kaybetme yahut da çıkar kaygısına kapılmadan

¹⁷⁶ Jean L. Cohen ve Andrew Arato, "Kavramsal Tarihçe ve Kuramsal Sentez", çev. Ulaş Bayraktar, **Sivil Toplum ve Siyasal Teori**, Ed. A. Argun Akdoğan, Efil Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 90.

¹⁷⁷ Norbert Waszek, **The Scottish Enlightenment and Hegel's Account of Civil Society**, Kluwer Academic Publishers, USA, 1988, s. 147.

¹⁷⁸ Doğan Göçmen, "Özne Felsefesinde İki Dönüm Noktası", **Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi**, Sayı: 3, 2008, s. 66.

herkesin herkesi amaç edinmesi mümkündür.¹⁷⁹ Çünkü toplumsal ilişkilerin doğası, benin kurulması için aynı zamanda diğer benlerin kurulması kısacası tüm benlerin birbirlerini karşılıklı olarak ve dış dünyalarını da ortak kurmalarını gerektirmektedir.

Hegel'in sivil toplumdaki ben açısından başka herkesi hiç bir şey olarak tanımladığını hatırlarsak, Smith'in söz ettiği toplumsallık durumunun sivil toplumda birbirini yadsıyan bireyler olması nedeni ile kurulamayacağı açıktır. Özneler-arası yansısallık ilişkisi Hegel felsefesinde tikel ile evrenselin birbirlerinin dolayımı ile iç içe geçmesi mümkündür.

2.2.2.1. Gereksinimler Sistemi

Hegel, insanın gereksinimlerini ve ihtiyaçlarını çoğaltabilen ve buna uygun tasarımlarla araçlar üretme kapasitesine sahip olabilen bir canlı olması bakımından, ihtiyaçları dolayımı ile çevresine olan bağımlılığın diğer canlılardan farklı olduğunu belirtir. Somut gereksinimlerin çoğaltılması, ayrıştırılması ve değişik yollarla tikelleşerek daha sonra soyut gereksinimlerin oluşturulması insana özgüdür. İhtiyaçlar sisteminin genel olarak üç belirleyici etkenden oluştuğu düşünülebilir; ilki karşılıklı bağımlılıktır. Karşılıklı bağımlılık durumunda insan sadece kendi için çalıştığı durumda bile tümel için çalışmaktadır. Burjuva toplumunda bir birey, kendi çıkarını gerçekleştirse bile, kendini topluma uydurmak için, bilincinde olmadan genelin çıkarını da gerçekleştirir.

Kendimi başkalarına göre yönlendirmek zorunda olmam burada evrensellik biçimini ortaya çıkarır. Doyum araçlarını başkalarından elde ederim ve buna göre onların görüşlerini kabul etmem gerekir. Ama aynı zamanda başkalarının doyumları için araçlar üretmem gerekir. Öyleyse her birimiz bir başkasının eline oynar ve böylece bir araya bağlanırsınız. Tikel her şey bu ölçüde toplumsal bir şey olur; giyinme türünde, yemek saatlerinde belli bir uyulaşım yatar ki kabul edilmesi gerekir¹⁸⁰

Özetleyerek söyleyecek olursak, sivil toplum gereksinimler aracılığı dolayımlanmış bağımlılıklar sistemidir. Gereksinimler sistemindeki ikinci önemli etken, emek, iştir. Emek, insanın doğada verilmiş olarak ona sunulan maddeleri kendi amacına uygun bir şekilde kendi aracılığı ile biçimlendirdiği araçlar ile bireyin

¹⁷⁹ Göçmen, s. 73.

¹⁸⁰ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 191.

içsel potansiyelini açığa çıkarması ile ilgili bir kavramdır. İş ve emek kavramının sivil toplumdaki karşılıklı bağımlılık etkeni ile birlikte ele alınması iş-bölümü kavramını da ortaya çıkarmaktadır. Bireyin kendi ihtiyaçları için üretirken herkes için de üretmiş olması zenginliğin ve zamanla da sefaletin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Hegel *Hukuk Felsefesi*'nde (paragraf 194'te)¹⁸¹, doğal ve tinsel gereksinimler arasında bir ayrım yapar ve ancak bu iki gereksinimin bütünleştiği yerde toplumsal gereksinimlerin olduğunu belirtir. Bu toplumsal uğrakta aynı zamanda özgürleşme anı vardır. Çünkü insan gereksiniminin tikel, dışsal ve katı zorunluluğunu içsel ve emeği ile geçirdiği süreçte evrensel olan ile ilgilenmektedir.

Hegel, doğal gereksinimler ve bunların dolaysız giderilmelerinin yalnızca doğaya batmış tinsellik ve böylelikle yabanılık ve özgürsüzlük durumu olduğunu ve özgürlüğün yalnızca tinselin kendi içine yansımada, doğal olandan ayrımında ve tinsel olanın doğal olanda yansımada bulunduğunu belirtir. Emek'te ortaya çıkan özgürleşme anı önemlidir o halde. Hegel burada, doğa durumunda, insanların gereksinimlerini sağlamada özgürlük içinde olduğu düşüncesine itiraz eder. Bu ifade, Rousseau'nun doğa durumu tanımlamasının eleştirisi olarak okunabilir ve Hegel'e göre gereksinimlerin dolaysız doyumlarının sağlandığı bu doğa durumu tasavvurunda "...emekte yatan özgürleşme anı"¹⁸² dikkate alınmaz.

İnsana gereksinimlerini giderme aracı kazandıran şey insan teri ve insan emeğidir.¹⁸³ Bununla birlikte, gereksinimlerin çoğalması ve farklılaşması iki yönlü bir süreç olarak tanımlanabilir:

*İnsan gereksinimlerindeki bu gelişme bir ilerlemeyi barındırmasına karşın, bir soyutlaşmayı da beraberinde getirir. Gereksinimler sayıca çoğalıp bölündükçe somutlukları azalır. Başka bir deyişle gereksinimlerdeki evrenselleşme zorunlu olarak soyutlukla el ele gitmektedir.*¹⁸⁴

Hegel, bireyin emeğinin iş bölümü yolu ile daha yalın hale geldiğinden ve böylelikle soyut emeğinde ustalığının artarken üretimin de arttığını belirtir. Hegel'e göre, bu aynı zamanda ustalığın ve araçların bu şekilde soyutlanışının insanların arta kalan gereksinimlerinin doyumu için aralarındaki bağımlılık ve değişimi bütünsel bir

¹⁸¹ Hegel, s. 232.

¹⁸² Hegel, s. 232.

¹⁸³ Hegel, *Philosophy of Right*, s. 163.

¹⁸⁴ Gülnur Acar Savran, *Sivil Toplum ve Ötesi*, s. 202.

zorunluluğa çevirmektedir. Dahası, üretimin soyutlanması emeği her zaman mekanikleştirir ve böylelikle sonunda insanın emekten çekilmesi ve onun yerine makinelerin geçirilmesi olanağını sağlar.¹⁸⁵

Gereksinimler sistemindeki karşılıklı bağımlılıkta belirleyici olan, emek yerine makinelerin geçmesi ve amacın kâr'a dayandığı nicel ilişkiler olmaktadır. Somut gereksinimler ve ürünler ya da bireyler ve onların somut gereksinimlerinden bağımsız olan toplumsal ürün arasındaki bu soyut nicel ilişki birey üzerinde “yabancı bir gücün”¹⁸⁶ egemenliğine yol açar.

O halde, sonuç olarak düşünülebilir ki, sivil toplumda bireyin emeği ve üretimi ile birlikte hem bir refah ve zenginlik ortamı hem de bireyin emeğinin ve ürününün kendine yabancılaşması ile alınıp satılabilen bir meta haline gelmesi ve buna bağlı olarak bireyin hem kendine hem de topluma yabancılaşması söz konusudur.

Hegel'in sivil toplumu, bir sefalet toplumu olarak nitelendirmesinin nedeni, bireysel çıkar çatışmaları ve ahlaki yozlaşma ile birlikte aynı zamanda üretici güçleri elinde bulunduran kitlenin zenginleşmesine rağmen emeğinin karşılığını alamayan ve de emeğini satmak zorunda kalan grubun fakirleşmesidir.

Sivil toplumda böylesine bir tikelliğin hâkimiyeti söz konusudur, fakat toplumsal sınıfların ve kurumların aracılığı ile bireylerin tümel olanın bilincini edinebilmesi mümkündür. Ama bireyin sivil toplumda bunu tam olarak gerçekleştirebilmesi mümkün değildir, çünkü belirleyici olan tikel çıkar ve ihtiyaçtır. Ancak devlet, tümel ve tikel olanın birlikteliğini sağlayacak organik bütündür. “...yalnızca devlet içinde öznel irade ile nesnel düzen birleşmekte ve özgürlük tam anlamı ile gerçekleşmektedir.”¹⁸⁷ Bununla birlikte, Avineriye göre, devlet rasyonel özgürlüğe dayalıdır, sivil toplumda birisi kendi amacını diğerlerinin amacını yok sayarak gerçekleştirirken, öyle bir şekilde örgütlenmiştir ki diğerleri ile bağlantılı olarak kendi özgürlüğünü gerçekleştirmemi mümkün kılar.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 235.

¹⁸⁶ Gülnur Acar Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi**, s. 203.

¹⁸⁷ Shlomo Avineri, **Modern State**, s. 178.

¹⁸⁸ Avineri, s. 179.

2.2.2.2. Toplumsal Sınıflar ve İş Bölümü

Hegel'e göre gereksinimler sisteminde, insanların farklı talep türleri vardır ve bu farklı talep türleri kendilerini ek talepler sistemi içinde gruplarlar. Her talep grubunun doyumu için gerekli şeyleri üretmeye yönelik iş-bölümü çerçevesinde bir sınıf oluştururlar. Toplumun sınıflara bölünmesi, mülkiyete dayalı ihtiyaçlar sistemi içindedir ve bu bakımdan mantıksal bir zorunluluk da taşımaktadır. Hegel, sivil toplumda evrensel mirastan pay almanın tür ve yollarının bireylerin tikelliklerine kaldığını ama tikelleşmenin evrensel olmasının da zorunlu olduğunu belirtir.

Eğer devletin temeli aile ise, sınıflar ikinci temeldir. Bu ise özel kişilerin bencil olmalarına karşı başkalarına dönmek zorunda olmaları olgusundan ötürü çok önemlidir. Öyleyse bencilliğin kendini devlete, evrensele bağlanmasını sağlayan kök burada yatar. Devlet ki kaygısı bu bağın dayanıklı ve sağlam bir bağ olması gerekir.¹⁸⁹

Bu sınıflar Hegel tarafından kavramına göre, üçe ayrılmaktadır: tözsel ya da dolaysız sınıf, düşünen ya da biçimsel sınıf ve evrensel sınıf olmak üzere.

Bir kişinin hali hazırda sahip olduğu varlıklar ve bu tür varlıkları elde etmek konusundaki kendi yeteneklerinin ve becerilerinin düzeyi nedeniyle eşitsizlikler ortaya çıkar. Bu durumdan ortaya çıkan tikellik, Hegel'in 'zümreler' olarak söz ettiği 'tikel ihtiyaçlar sistemlerinin' gelişmesine yol açar.¹⁹⁰

Buna göre, toplumsal sınıflar tikel bireyler ve evrensel devlet arasında aracı konumdadır.

Tözsel sınıf, tarımla uğraşan sınıftır. Bu sınıf doğa ile yalın, doğrudan ilişki içinde olan bu nedenle bağlılık ve güven ruhu içinde yaşamaktadır. Hegel bu sınıfta tözsel, duygusal yatkinliğin aile ve güven ilişkilerine dayalı bir törellik olduğunu belirtir. Bu sınıfın özsel niteliğinin bağlılık ve tikelliğin kendisinde örtük olarak bulunduğu, farklılaşmamış tümellik durumudur. Hegel felsefesinde eğer tümel olan dışsallaşmamışsa ve kendinden farklı çokluklar oluşturmuyorsa kendi ile özdeşse o zaman dolaylıdır ve tam da bu nedenle tümel olanın dolaylıdan geçerek kendini görünür kılması gerekmektedir.

Hegel'in ikinci sınıf olarak düşünen ya da biçimsel sınıf olarak tanımladığı sınıf, endüstri veya ticaret sınıfıdır. Bu sınıf, dolaysızca kendine doğa tarafından

¹⁸⁹ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 236.

¹⁹⁰ Ian Fraser, **Hegel ve Marks İhtiyaç Kavramı**, s. 103.

sunulmuş olan ile yetinmemekte ihtiyaçlarını karşılamak için anlağını kullanarak doğal maddeleri kendi doyumu yönünde şekillendirmektedir. Bu nedenle bu sınıfın özelliği üretim yaparak ve de bunu doğaya bağımlı kalmayarak gerçekleştirmesi bakımından tarım sınıfından daha özgürdürler. Ian Fraser’a göre:

*“Hegel birinci çiftçi zümrenin, ikinci ticaret ve sanayi zümresinden boyun eğmeye daha meyilli olduğunu düşünür. İkinci zümredeki bireyler, kendilerine güvenmek ve ham maddeleri olduğu kabul etmek yerine aracılık etmek zorundadırlar.”*¹⁹¹

Hegel’e göre, ikinci zümredeki insanların doğayı dönüştürme özelliğine sahip olmaları bakımından “...emeğine, düşünceye ve anlağa ve o denli de başkalarının gereksinim ve emekleri ile dolaylılık üzerine bağımlıdır.”¹⁹² O halde akıl, burada henüz anlık aşamasında yani bütünsel değil ama tekil gereksinimler ile ilişkili olarak vardır.

Hegel tekil gereksinimlerin daha somut olarak ve bireylerin istemleri üzerine emek olarak zanaatkarlar sınıfına; tekil gereksinimler için daha soylu toplu emek kitlesi olarak fabrikatörler sınıfına gönderme yapar. Tekil ürünlerin birbirlerine karşı bir evrensel değiş- tokuş aracılığı ile tüm metaların soyut değerlerini edimselleştiren para yolu ile değiş-tokuş işi olarak ise, ticaret sınıfına gönderme yapmaktadır.

Toplumdaki diğer sınıf, evrensel sınıftır. Toplumsal durumun evrensel çıkarlarını işi olarak alır; buna göre gereksinimleri için doğrudan emekten ya da özel mülk yolu ile ya da etkinliği için ondan istemde bulunan devletin yaptığı ödeme yolu ile uzak tutulmalıdır. Böylece özel çıkarı doyumunu evrensel için emeğinde bulmaktadır. Evrensel sınıf, amacı ve çalışması bakımından toplum ve devlete ait tümel çıkarlara sahip olan yönetici ve idareci sınıftır. Hegel’e göre, bu sınıfı oluşturan insanların özelliği, tikel olan ile tümel olanı birleştirebilmeleri, aklın anlık aşamasından, aklın bir bütün olarak kullanabildiği aşamaya geçebilmeleridir.

Bir başka deyişle, tikel olanda evrenseli görebilmeleridir. Ama hemen belirtmek gerekir ki, toplumsal sınıflar arasındaki ayrım mutlak bir ayrım değildir. “Hegel, her ne kadar bir zümreye mensup olmak doğuma bağlı olabilse de esas belirleyicinin ‘öznel fikir ve tikel keyfi irade’ olduğunu ileri sürer.”¹⁹³ Hegel,

¹⁹¹ Fraser, s. 104.

¹⁹² Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 238.

¹⁹³ Ian Fraser, **Hegel ve Marks İhtiyaç Kavramı**, s. 104.

insanların doğuştan belli bir sınıfa ait olduğu görüşüne karşı çıkmakla birlikte soya dayalı yönetici anlayışını da kabul etmemektedir. Burada önemli olan bireyin özgür seçimidir ve onun ait olduğu sınıfın işlevini yerine getirebilme yeteneğidir.

Hukuk Felsefesi (paragraf 206)¹⁹⁴ Hegel felsefesinde sivil toplumun doğasını anlayabilmek açısından oldukça önemli görünmektedir: “Nesnel düzen tarafından onunla uyum içinde tutulan ve aynı zamanda hakları korunan öznel tikellik sivil toplumun tüm canlılığın ve düşünsel etkinliğin gelişiminin değer ve onurunun ilkesi yapılıdır.”¹⁹⁵

Sivil toplumda ve devlette aklın zorunluluğu yolu ile bulunanın aynı zamanda irade yolu ile dolaylı kılınması olgusunun tanınması ve hakkı başlıca genel tasarımda özgürlük denilen şeyin daha tam belirlenimi olmaktadır.

Sivil toplumun tüm canlılığının düşünsel gelişiminin ilkesi öznel tikelliktir fakat önemli olan öznel tikelliğin korunurken nesnellikle uyum içinde tutulabilmesidir. Sivil toplumda birey kendi çıkarı doğrultusunda davranmaya yatkın olması bakımından belirleyici ilke tikellik ilkesi olmaktadır, tam da bu sebeple tikel çıkar ile bütünün çıkarı uzlaşmaz ve toplum parçalanmış bir yapıdadır. Hegel bütünlüğün ancak devlet ile sağlanabileceğini belirtmektedir.

Bu bağlamda, ‘Hegel sivil toplum ve devlet arasındaki ilişkiyi nasıl tanımlamaktadır?’ sorusu akla gelebilir. Sivil toplum ve devlet, Hegel felsefesinde birbirlerine karşı konumlandırılacak iki alan değildir, fakat birbirlerinden farklı iki alandır. En temelde ise, aile, sivil toplum ve devlet arasındaki diyalektik ilişki dikkate alınarak düşünülmelidir. Mantıksal idenin birer açılımı olması bakımından devlet sivil toplumu da içeren ama sivil toplumdan farklı olan nesnel tin alanındaki mantıksal idenin son ve nihai uğrağıdır.

Sivil toplumda bir sınıfa ait olmak, bireyin tümel ile dolayimli bir ilişkiye girmiş olması bakımından, bireyin bütünün bilgisini edinebilmesini ve farkında olmasa da tümelin çıkarını da gerçekleştirmesini sağlamaktadır. Birey kendi etkinliği, çalışması ve emeği yolu ile sivil toplumun bir üyesi olabilmektedir. Birey bir sınıfa ait olmakla evrensel olan ile dolayimli bir ilişkiye girerek ve de ancak böylelikle kendi düşüncesinde ve başkalarının düşüncesinde tanınmaktadır. “İnsanın bir şey olması gerektiği anlatımı ile belli bir sınıfa ait olması gerektiğini anlarız,

¹⁹⁴ Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 240.

¹⁹⁵ Hegel, s. 240.

çünkü bu bir şey onun o zaman tözsel bir şey olması demek olacaktır. Sınıfsız bir insan salt özel bir kişidir. Edimsel evrensellikte durmaz”¹⁹⁶

Hegel, bir insanın, bir sınıfın bir üyesi olduğunda kendinden vazgeçtiği ve kendini kısıtladığı şeklinde düşüncenin ancak yanlış bir tasarım olacağını belirtir. Yanlıştır çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi evrensel olan ile dolayimli ilişkiye girebilmek ve bireyin hem kendi bütünselliğinin hem de başkasının bilincine varması bakımından temeldir. Özneler-arası yansısız ilişki ve karşılıklı tanıma ve tanınmanın sivil toplumda mümkün olması için en temelde, benin diğeri dolayımı ile kendini kurması gerekmektedir.

Hegel, sivil topluma özgü gereksinimlerin, emeğin ve zenginliğin soyut niteliğini eleştirmektedir. Savran, bu konuyu, şöyle açıklamaktadır:

*Hukuk Felsefesi'nin son biçiminde Hegel'in sınıflara ilişkin tahlili üç sınıfa kapsamaktadır. Ama düşünür yine de burjuvaziyi sivil toplumun 'has' sınıfı olarak özel bir konuma yerleştirmektedir... Öyleyse bu sınıfa yönelttiği eleştirileri sivil toplumun işleyişini hedef alan eleştiriler olarak almak yanlış olmaz.*¹⁹⁷

Yine Savran'a göre, egemenlik sivil toplumda bir başka biçimde ortaya çıkmaktadır, bu kez söz konusu olan, piyasanın ve paranın bireyler üzerindeki egemenliğidir. Sonuç olarak, burjuvazinin özelliği bir yandan bireysellikten yoksun evrenselliği bağrında taşımak iken, diğeri yandan piyasa baskısı altındaki özgür olmayan tikelliği: bu sınıfın üyeleri aynı zamanda hem yurttaşlar, hem de piyasanın zorunluluğunun denetimi altındaki burjuvalardır.¹⁹⁸ Buna göre, sivil toplumdaki bir birey, hem bir sınıfın üyesi olmak bakımından tümel olan ile dolayımlanan bir birey aynı zamanda kendi tekil çıkarını gerçekleştirmeye eğilimli olması bakımından bir burjuvadır.

Bununla birlikte sivil toplum temel kurumları, yapıları ve nesnel ahlaklılık alanı olması bakımından devletin kültürel temelini oluşturmaktadır. Bu bakımından bireyler aynı zamanda devletin potansiyel olarak yurttaşı olmaktadır. Hegel sivil toplum-devlet ikiliğini aşmanın koşulu olarak tikel ile tümelin bütünleşmesinin ancak devlette mümkün olduğuna işaret etmektedir. Hyppolite'e göre: “Burjuva veya sivil

¹⁹⁶ Hegel, **Tüze Felsefesi**, paragraf: 207, ek'ten, s. 241.

¹⁹⁷ Gülnur Acar Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi**, s. 208.

¹⁹⁸ Savran, s. 209.

toplum ile politik yaşam arasındaki karşıtlığın Hegelcilikte uzun bir geçmişi bulunur. O, Hegel'in üstesinden gelmeyi arzuladığı bir düalizmin ifadesidir.”¹⁹⁹

Bununla birlikte Hegel, sivil toplumda bireyler için özel mülkiyetin korunması gerektiğini önemle vurgular. Çünkü mülk edinmenin yollarından biri, kişinin emeği yolu ile dönüştürdüğü nesneyi kendinin kılmasıdır. Hegel'in mülkiyet derken kastettiği anlamda benin kendini nesnede nesnelleştirmesi bakımından özgürlüğün varlıkta nesnelleşmesi olarak açıklanabilir.

Hegel *Hukuk Felsefesi*'nde özel mülkiyeti temellendirdiği bölümde, sivil toplumun temelini bireysel çıkara ve özel mülkiyete dayandığını belirtir. Hegel'e göre: “sivil toplumun tüm örgüt ve kurumları mülkiyetin korunması içindir ve bu toplumun özgürlüğü yalnızca ‘mülkiyet hakkı’ anlamına gelir.”²⁰⁰

Hegel'e göre, burada bundan böyle hakkın salt kendinde değil, geçerli edimselliği içinde hukuk uygulaması yolu ile mülkiyetin korunması olarak bulunur. Yani, sivil toplumda lonca, polis gibi kurumlar ile bireyin hakları ve özel mülkiyet korunmaya çalışılır fakat sivil toplumdaki belirleyici ilke bireysellik olması bakımından hukuk uygulamasının olması zorunludur.

Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'nin temelinde bireyin emeği, hakları, gereksinimleri, sözleşme, mülkiyet ilişkileri vardır. Fakat hukuk, sadece bu kavramlar ve kavramlar arası diyalektik ilişkiden oluşmaz. Aile, sivil toplum ve devlet nesnel tinin bir açılımı olması bakımından kültür ve törellik alanlarıdır. Yani hukuku, bu kavramlardan ve dolayıcılardan bağımsız olarak düşünemeyiz.

O halde, nesnel tinin son uğrağı olan devlet, yukarıda sözü geçen kavramları ve kurumları içermekle birlikte ahlaki bir yapıdadır, çünkü tek başına hukuk kuralları tikel ve tümel olanın içsel bir bütünlüğü sağlayamaz. Bu sebeple, sivil toplumda hukuki kurumların varlığına rağmen tam birlik gerçekleşmediği için devlet, sonraki mantıksal olarak zorunlu diyalektik uğrak olarak görünmektedir. “...Böylece yalnızca devlet içinde subjektif irade ile objektif düzen birleşmekte ve özgürlük tam anlamı ile gerçekleşmektedir.”²⁰¹

¹⁹⁹ Jean Hyppolite, **Marx ve Hegel Üzerine Çalışmalar**, 2. Baskı, çev. Doğan Barış Kılınç, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, s. 152.

²⁰⁰ Herbert Marcuse, **Us ve Devrim**, s. 140

²⁰¹ Shlomo Avineri, **Modern State**, s. 178.

Bununla birlikte, Hegel, mülkiyeti özgürlüğün ilk nesnellik kazanmış anı olarak tanımlamaktadır. Ama Hegel aynı zamanda bunu “zayıf bir gerçeklik”²⁰² olarak tanımlamaktadır. Fraser’a göre, irade burada öylesine mevcut ve gelişmemiş durumdadır ki bu sahip olabileceği tek var oluş biçimidir.²⁰³ Ancak mülkiyet bireyin iradesinin nesnelleşmesinin ilk anı olması bakımından özgürleşmenin de ilk anıdır.

O halde, doğal ihtiyaçların zorunluluğundan insanın kurtulmasının koşulu da mülkiyetin-emek ile ilişkisindeki özgürleşme anında saklıdır. Fakat hemen belirtmek gerekir ki, mülkiyet başka bir amacın aracı olarak kullanıldığında yani kendinde amaç olmadığında bireyin emeği dolayımı ile özgürleştiği an değil ama emeğinin nesnesine yabancılaştığı durum ortaya çıkmaktadır.

Buradan hareketle, Hegel felsefesinde devlet, sözleşmecî gelenekten farklı olarak, bireyin çıkarının ve özel mülkiyetinin korunmasındaki bir araç değildir. Avineri’nin de belirttiği gibi:

*...Hiçbir koşul altında devlet mülkiyetin bir savunması ve korunması için bir araç olarak düşünülmemelidir. Fakat Hegel, bu paragrafta bir adım daha ilerler, Hegel temel olarak doğru kabul edilen önermeden ayrılmaz; o, bunun devletin rasyonel bir davranışı olduğunu iddia eder. Devletin doğası özel mülkiyeti korumaktan daha ziyade gerektiğinde ona el koymaktır.*²⁰⁴

Devlet, tümel ve tikel iradenin bütünlüğünü sağlaması bakımından kendinde amaçtır, eğer mülkiyeti korumayı temel amacı olarak belirlerse, araçsallaşmış olacaktır. Hegel’e göre, bunun doğrudan bir sonucu olarak, özel mülkiyet devletin dağılmasına neden olabileceği için devlet kendinde amaç olarak kalmalıdır. Bu noktayı şu bağlamla birlikte düşündüğümüzde daha anlaşılır olmaktadır: Hegel felsefesinde devlet, bireyin haklarının korunduğu ve tümel irade ile nesnel iradenin birliğinin sağlandığı bir alan ve yapı olması bakımından özgürlüğün zorunlu koşuludur.

Hegel, mülk edinmeyi emek ve kendinin kılma ile ilişkilendirmiştir, fakat Avineri’nin de vurguladığı gibi bu devletin özsel amacı değildir. *Hukuk Felsefesi*’nin ekler bölümünde Hegel, yaylaların, su kaynaklarının özelleştirilemeyeceğini, çünkü herkesin faydasına olacak şekilde kullanılması gerektiğini belirtir. Bu noktada özel

²⁰² Ian Fraser, **Hegel ve Marks İhtiyaç Kavramı**, s. 87

²⁰³ Fraser, s. 87.

²⁰⁴ Shlomo Avineri, **Modern State**, s. 85.

mülkiyet devlet tarafından yok sayılmamaktadır ama devletin özsel amacı özel mülkiyeti korumak değildir.

O halde, Hegel felsefesinde sivil toplumdan devlete diyalektik bir geçiş olmaktadır, özel mülkiyet bağlamında ise devlet, özel mülkiyeti koruyan bir kurum fakat korunmasındaki aracı bir kurum da değildir. Buradan hareketle biçimsel bir sözleşme ile devletin kurulamayacağı açıktır. Çünkü sözleşme bireylerin tikel iradelerine bağlı olması bakımından olumsuzdur ve de her zaman olumsuzlanmaya açıktır. Allen Wood’a göre:

*Sivil toplumun bireyler için işlevi, yalnızca onların olumsal isteklerini tatmin etmek olmayıp, kişi ve özne olarak bireylerin soyut-ben imgelerine/bilinçlerine gerçeklik kazandırmaktır. Bir başka deyişle, sivil toplumda yaşamının asıl önemi yalnızca arzuların tatminini sağlaması değil, aynı zamanda kendini gerçekleştirmek/edimselleştirmektir.*²⁰⁵

Sivil toplumun tüm kurumları ile birlikte hem hukuki hem ahlaki ve kültürel olanı içermesi bakımından birinci bölümde; Hobbes, Locke ve Rousseau’nun sivil toplum veya siyasal toplum kuramından daha geniş ve farklı bir anlamı vardır.

Dieter Henrich’e göre de, “Hegel’in ayırt edici katkısı, insanın ahlaki yaşamındaki kurumların rolünün analizidir.”²⁰⁶ Bununla birlikte Hegel, hukukun evrensel olması gerektiğini belirtir. Bu bağlamda *Hukuk Felsefesi*’nin, “Soyut Hukuk” bölümünde, hakkın mülkiyet, sözleşme gibi kavramlarla ilişkisini incelemekle birlikte, birey temel alındığı için hukukta evrenselleşme gerçekleşmemektedir. Bu nedenle sivil toplumdaki kurumlar hem hukukun evrenselleşmesini sağlamaktadır hem de dağınık aile üyelerinden oluşan bu toplumda bir grubun ve sınıfın üyesi olarak bireyin kolektif bir bilinç edinmesini sağlamaktadır.

Birey yalnızca kolektif olanın değil, ama aynı zamanda kendine dair olanın da bilgisini edinir, başka bireylerle olan ilişkisinde kendini tanımaktadır. Bu bağlam oldukça önemlidir. Çünkü sivil toplum yalnızca bireyin tikel çıkarının belirleyici olduğu bir burjuva toplumu değildir. Bireyin çıkarının genel olanın çıkarı ile bireyin başka bireylerle temas ettiği hem ahlaksal hem hukuksal en temelde tam da hayatın içinde olan gerçek bir toplumdur.

²⁰⁵ Allen W. Wood, “Hegel ve Marksizm”, **Alman İdealizmi II: Hegel**, Ed. Güçlü Ateşoğlu, s. 423.

²⁰⁶ Dieter Henrich, **Between Kant and Hegel, Lectures on German Idealism**, Ed. David S. Pacini, Harvard University Press, London, 2008, s. 303.

*Hegel, olgusal olanla ilgilenir. Olgusallık mevcut kurumlardaki usçuluğun ortaya çıkarılmasıdır. Hegel, Hukuk Felsefesinin Prensipleri'nde amacının devletin ne olması gerektiğini değil, mevcut kurumlardaki akli ortaya koymak istediğini belirtmiştir.*²⁰⁷

Buradan hareketle Hegel'in sivil toplum değerlendirmesi hem modern burjuva toplumu eleştirisidir (Hegel olgusal olandan, verili olandan hareketle bunu yapmaktadır) hem de bu toplumda tüm sefahat ve sefillikten, ahlaki yozlaşmadan kurtulabilmenin olanaklarını değerlendirmektedir.

Jean Hyppolite, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*'ne yazdığı önsözde şöyle demektedir:

*Hegel System der Sittichkeit'da nesnel ahlak dünyasını hem sonsuzluğu hem de pozitif gerçekliği içinde tını cisimlendiren bir tabiat olarak objektifleşmiş ama aynı zamanda kendi kendisinin bilincine ermiş bir tını olarak anlatır. En yüksek devlet olan bu sosyal gruplar, aile, sivil toplum, devlet, içinde hukuk bir realite halini alır ve örf ve adetler, yasalar tarafından şekillendirilen bireysel süjeler, sübjektif özellikle hukuki evrenselliği özlerinde birleştirirler... Böylece yasallık ve ahlaklılık uzlaştırılmış olur.*²⁰⁸

O halde özetleyerek söyleyecek olursak, Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'ndeki temel amacının tikel irade ile evrensel irade arasında bir bütünlük sağlamaktır (bu diyalektik bir bütünlüktür). Bunu gerçekleştirebilmenin koşulu ise, pozitif hukuk ile birlikte ahlakın uzlaştırılması yani, Hyppolite'in de belirttiği gibi, yasallık ve nesnel ahlakın uyumluluğunu sağlamaktır. Sivil toplumda bu olanaklar mevcuttur, fakat bu olanakların tam olarak gerçekleşmesi ancak devlet ile mümkündür.

O halde, Hegel'in sivil toplum kuramının felsefe tarihinde ayırt edici ve belirleyici yeri tam da sivil toplumun modern toplumun açmazları ile birlikte değerlendirilmesi ve bu açmazları aşmak bakımından imkânları içinde barındırmasıdır. Bu anlamda ne dar anlamda sivil toplum siyasal toplumla özdeşir ne de siyasal toplumdan soyutlanabilir, ondan tamamen bağımsız bir alandır.

Sivil toplum siyasal toplumla diyalektik olarak ilişkilidir ve de ondan farklı bir alandır. "Hegel'de hakların hukuk olarak kurumsallaşması hem devlet eylemine hem de özerk kültürel süreçlere gerek duyar."²⁰⁹ Bu bağlamda;

²⁰⁷ Faruk Yalvaç, *Hegel'in Uluslar Arası İlişkiler Kuramı*, s. 79.

²⁰⁸ Hegel, *Hukuk Felsefesinin Temel Prensipleri*, s. 17.

²⁰⁹ Jean L. Cohen ve Andrew Arato, "Kavramsal Tarihçe ve Kuramsal Sentez", *Sivil Toplum ve Siyasal Teori*, Ed. A. Argun Akdoğan, , Çev. Ulaş Bayraktar, s. 93.

*Hegel, ne bir pozitif hukukçu, ne doğal hukuk kuramcısı ne de hatta tarihçidir. Hegel için evrensel haklar kültürel gelişim içinde ortaya çıksalar ve sivil toplum içinde evrensel biçimde tanınırsalar dahi tarihsel olarak sınırlı bir geçerlilikten fazlasına sahiptir.*²¹⁰

Hegel felsefesinde hukukun evrensel olması, *Hukuk Felsefesi*'nin Girişi'nde de belirttiği gibi, hukukun bilimsel olması, hak idesinin nesnelleşmesine bağlıdır.²¹¹ Bu da hakların ancak hukuk yolu ile nesnelleştirilmesi, aynı zamanda nesnel ahlakla uyumlu olması ile mümkündür.

Bu bağlamda, idenin kendini açıklaması, akılsal olanın gerçekleşmesi, aynı zamanda özgürlüktür. Hak idesi, özgürlüğün hem kavram olarak hem de somut (nesnel) olarak bilinmesidir. Bilimsel bir hukuk bu anlama gelmektedir. Sivil toplum, *Hukuk Felsefesi*'nde neden önemli bir yere sahiptir? Hak idesinin, kendini nesnelleştirdiği uğraklardan birisi olması bakımından, hak kavramının nesnelleştiği alandır. Bu bakımdan hukuki kurumları, yapıları ve gönüllü birlikleri ile sivil toplum modern ve gerçek bir toplumdur. Bu nedenle önemli bir yere sahiptir. Hegel felsefesinde sivil toplumun, oldukça kapsamlı bir anlamı vardır.

2.2.2.3. Polis ve Lonca (Korporasyon)

Sivil toplumun diğer önemli unsurlarını polis ve lonca oluşturmaktadır. Polis ve Lonca'nın sivil toplumdaki varlığı neden gereklidir? Bu soruyu, Sabine'nin Hegel'in sivil toplum kuramına dair dikkat çektiği bir düşüncesi ile cevaplamaya çalışalım:

*Hegel'in sivil toplum açıklaması bir gerçeğe dikkat çekmiştir, hatta loncaların, polisin, mülkiyetin ve sınıfların, dernekler ve özel toplulukların Hegel'in aşına olduğu Alman toplum yapısının ayrıntılı bir analizidir. Bunlar ya da bazı eşdeğerleri, insanla vazgeçilmez bir biçimde ilişkilidir. Bunlar olmaksızın insanlar yalnızca şekilsiz bir yığın olacaklardır ve birey atomik bir birey olacaktır, çünkü bu bireyselliğine dayanak olan kurumsal bağlar ve ekonomik bağlamdır.*²¹²

Bu paragrafta, Sabine'e göre, sivil toplumdaki kurumların ve özel toplulukların, hukuki kurumların kültürel oluşumların Alman toplum yapısında var

²¹⁰ Cohen, Jean. L ve Andrew Arato, s. 93.

²¹¹ Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 27.

²¹² George Sabine, *A History Of Political Theory*, s. 659.

olması nedeni ile Hegel tarafından hem eleştirisi yapılmaktadır hem de bireysel irade ile genel irade arasında dolayimli bir bütünlük oluşturulmak istenmektedir.

Hegel'e göre, sivil toplumda evrensellik salt zorunluluktur. Gereksinimlerle olan ilişkisinde hak, yalnızca sahip olduğumuzun korunması ile ilgilidir. Hak olarak hak için refah, dışsal bir şeydir. Yine de, bu refah gereksinimler sisteminde, özsel bir belirlenimdir. Hegel'e göre, sivil toplumda tikellik ile iç içe geçtiğim için bu bağlantıda tikel refahımın da artmasını isteme hakkım vardır. Benim refahımın, tikelliğimin dikkate alınması gerekmektedir. Bu polis ve lonca yolu ile olur.²¹³ Bireyin refahını ve mülkiyet hakkını her türlü ihlalden korumak polis kurumunun görevidir.

Marcuse'e göre, Hegel, sivil topluma dair en keskin ve belirleyici tartışmayı polisi anlatırken yapmaktadır. "Polis'in bütünüün çıkarını temsil etmesi gerekir... Polis'in görevi daha çok olumsuz bir görev, hukukun evrensel koşullarının işlemediği olumsal alanda 'kişi ve mülkiyet güvenliğini gözetme görevidir.'²¹⁴ Polis, Hegel'e göre, bireyin kendi amacını gerçekleştirirken evrensel olan ile de dolayimli olarak evrensel olanında gerçekleşmesini sağlayan bir etmendir. Polis'te iki şey birden sağlanmaya çalışılmaktadır: ilki, bireyin ihtiyaçlarını giderme hakkının korunması, ikincisi ise, kamunun zorunlu olan görevlerin yerine getirilmesini bekleme hakkıdır. Hegel her iki ihtiyacın da giderilmesi gerektiğini belirtir.²¹⁵

Hegel'e göre, bireyin refah hakkına yönelen rastgele ve gelişigüzel engellerin ortadan kaldırılması gerekir ve bu refah hakkının negatif yönüdür. Pozitif yönü ise, bireyin refah hakkının, gerçekleşmesi ve kurumlaşması hakkıdır. Bu da loncaların (meslek birlikleri) oluşmasını sağlamaktadır. Hegel'e göre: "lonca devletin sivil toplumda yerleşmiş ikinci kökünü, törel kökünü oluşturur."²¹⁶ Buna göre lonca, sivil toplumda bireylerin gereksinim ve doyumlarının sağlanması ile soyut tüzel evrenselliği birleştirir, bu öyle bir birleşmedir ki tikel refah hak olarak burada bulunur ve edimselleşir.

Lonca'da toplumun tümel çıkarı değil, bir kurumda tesis edilmesi ve nesnel hale getirilmesi gereken bireyin refahı ön plandadır. Loncalar daha çok ticaret

²¹³ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 262.

²¹⁴ Herbert Marcuse, **Us ve Devrim**, s. 43.

²¹⁵ Hegel, **Tüze Felsefesi**, paragraf: 236 ek'ten, s. 266.

²¹⁶ Hegel, s. 276.

sınıfında ortaya çıkmaktadır. Kurumun amacı, kendine bağlı bireyi tikelliğinden çıkarıp tümelle ilişki kurmasını sağlamaktır.

Polis kurumu ile birlikte bireyin refahının sağlanması, özel mülkiyetinin korunması ve devamlılığın sağlanması amaç edinilmiştir. Fakat burada söz konusu olan evrensellik ortak çıkara dayanmakla birlikte, tikel çıkar belirleyici olmaktadır. Başka bir deyişle, burada amaçlanan evrensellik bireysel çıkarların toplamından kaynaklanır ve böyle olduğu için de bireyler arasındaki ilişki dışsal olmaktadır. O halde toparlayarak söyleyecek olursak, “Aile” ve “Lonca” sivil toplumun farklı ve iki önemli ahlaki (törel) ayağını oluşturur. Savran’a göre:

*Hegel’in kamu otoritesini ya da polis tahlilini tamamladığı noktada tam anlamı ile dolayımlanmış somut bir bütüne ulaşılmamış olunmasına karşı yine de bu yönde büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Buna rağmen sivil toplumdaki ilerlemeyi durduran önemli bir sorun vardır: yoksullar yığını sorunu.*²¹⁷

Hegel, sivil toplumda üretim yapıldığı için zamanla ihtiyaçtan fazla birikim olduğunu belirtir. Tam da bu sebepten toplumda zenginlik artarken diğer yandan üretim etkinliğinin etkin öznesi olan bireyler ihtiyaçlarını karşılarken aynı zamanda başka bireylerin ihtiyacı olanı da üretmiş olmaktadır.

Bu bağlamda üretim araçlarını elinde bulunduranlar ile etkinliği gerçekleştirenler arasında eşitsizlik ortaya çıkmaktadır. Hegel sivil toplumu zenginlik ve sefahat aynı zamanda sefilik toplumu olarak tanımlamıştır. Bir yanda üretim etkinliğine gerçekleştiren olmasına rağmen fakirleşen sınıf başka bir deyişle yoksullar yığını bir yanda da üretim araçları ile üretim fazlasından doğan kârı sahiplenilen sınıf vardır. Hegel’e göre sivil toplumda:

*Bir yandan insanların ilişkilerinin onların gereksinimleri ve bunları karşılayacak araçları hazırlama ve dağıtma yolları tarafından evrenselleştirilmesi yoluyla zenginlik birikimi artarken, çünkü bu çifte evrensellikten büyük kazançlar elde edilir. Öte yandan, tikel emeğin tekilleşmesi ve sınırlanması bu emeğe bağlı sınıfın bağımlılık ve yoksulluğunda sonuçlanır ki, bu da kendi payına daha ileri özgürlükleri ve özellikle sivil toplumun entelektüel kazanımlarını duyumsama ve onlardan yararlanma yeteneksizliğine yol açar.*²¹⁸

O halde, oluşan yoksullar sınıfı bağımlı bir sınıf olmakla birlikte sivil toplumda yaşamaktadır, fakat sivil toplumun imkânlarını değerlendiremediği için bu

²¹⁷ Gülnur Acar Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi**, s. 214.

²¹⁸ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 269.

topluma dâhil değildirler. Bu yoksullar sınıfı ne meslek birlikleri içinde ne de toplumsal sınıflar içinde yer almaktadır. Karl Marx, Hegel'in sivil toplumundaki yoksullar yığını "sivil toplum içinde sivil topluma ait olmayan sınıf" ²¹⁹ olarak tanımlamaktadır.

Bununla birlikte, *Hukuk Felsefesi*'nde, (paragraf 244'te) Hegel, "Yoksulluğa bir çarenin nasıl bulunacağı yolundaki soru, modern toplumu karıştıran ve rahatsız eden başlıca sorunlardan biridir." ²²⁰ demektedir. Yani, Hegel sivil toplumda ortaya çıkan bu durumun oldukça farkındadır. Fakat bununla birlikte Hegel, yoksulluk probleminin sivil toplumda çözölemeyeceğini belirtir.

Hegel sivil toplumu, dağılan aile üyeleri için 'ikinci bir aile' olarak tanımlarken, sivil toplumun bireyleri doyurabilmesi gerektiğini nasıl aile çocuğun belli bir yaşına kadar bir takım ihtiyaçlarını karşılamak zorundaysa, sivil toplumun da üyesi olan bireyleri doyurmakla görevli olduğunu belirtir. Sivil toplumun böyle bir görevi olmasına rağmen, sivil toplumdaki yoksullar yığını veya ayaktakımı olanaklardan faydalanamaz. Sivil toplum artan üretim etkinliğine rağmen, yoksulluk problemini ve ahlaki yozlaşmayı kendi içsel hareketi ile çözemez.

Hegel, sivil toplumda ortaya çıkan sefaletin yoksullar yığını tarafından ortadan kaldırılabileceğini düşünmez, çünkü toplumdaki eğitim, hukuk, sağlık gibi haklardan yoksundurlar. Kendilerini geliştirme imkânları ortadan kalkmaktadır. Bu durumda sivil toplumdaki her bir birey burjuva toplumunun bir parçasıdır ama devletin fiili olarak yurttaşı değildir, potansiyel olarak yurttaşdır.

Devlet nesnel ahlak ile evrensel hukuk yasalarının bütünlüğünün sağlandığı alan olması bakımından aynı zamanda o ulusun tinidir. O halde, yoksullar yığının ne sivil toplumda ne de devlette bir yeri yoktur. Ama bu mutlak olarak hep böyle kalmak zorunda değildir. Hegel yoksulluğun doğrudan ayaktakımının oluşmasına neden olmadığını belirtir. Buna göre, "Ayaktakımı ancak belli bir eğilim zenginlere karşı, topluma, hükümete karşı bir iç-öfke yolu ile kendini yoksullukla bağlayınca belirlenir." ²²¹

²¹⁹ Karl Marx'ın (1818-1883) ve Friedrich Engels'in (1821-1895) Yazıları, Berlin, 1961-1966, Cilt:3 s. 191'den aktaran: Allen Wood, "Hegel ve Marksizim", Çev: Bora Erdağı ve Mehmet Evren Dinçer, *Alman İdealizmi II: Hegel*, Ed. Güçlü Ateşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s. 404.

²²⁰ Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 270.

²²¹ Hegel, s. 270.

Buna karşın sivil toplumda ortaya çıkan aşırı zenginlik ve yoksulluk problemi sivil toplumda çözülebilir değildir. Fakat bu problemler nedeni ile sivil toplumdaki bireyler zorunlu geçim araçlarını aramaya itilmektedir. Bunun çözümün yolu ise deniz ticareti yaparak sivil topluma sıkışıp kalmadan geçim araçlarını sağlayabilmektir. Sivil toplumun sorunları nedeni ile kolonileştirme²²² ortaya çıkmaktadır.

Bu noktada Hegel'e yöneltilen birkaç eleştirel soruya daha yer vermek gerekir. Bunlardan birincisi, yoksullar yığını problemini sivil toplumda çözmek mümkün değilse ve bunu çözebilecek olan kurum devletse, bu nokta devletin sivil topluma dışsal bir müdahalesi olarak düşünülebilir mi? ikincisi, eğer devletin sivil topluma böyle dışsal bir müdahalesi söz konusu ise, sivil toplum-devlet arasındaki kopukluk gerçekten aşılmış olmakta mıdır?

Her iki soruyu da yanıtlamaya çalışırsak, Hegel, meslek polis ve loncalar gibi kurumlarla sivil toplum ve devlet arasında aracı kurumlar olduğunu belirtmektedir. Bu kurumların sivil toplumdaki varlığı ile amaçlanan tikel iradelerin tümel olana yönelmesi ve bununla birlikte genel iradenin de gerçekleştirilmesidir.

Meslek birlikleri ve toplumsal bir sınıfın üyesi olarak bireyler kolektif bir bilinç edinmektedirler. Hegel, bireylerin bu farkındalığı kazanması bakımından bu noktanın oldukça önemli olduğunu düşünmektedir. Savran bu konuda şöyle demekte: "Meslek birliği hem öz-bilinç açısından hem de tanınma (recognition) açısından ileri bir adımdır."²²³ Bu bağlamda, meslek birlikleri hem bireyin öz-bilicine ulaşması hem de tanınma açısından hukuk felsefesindeki önemli bir konudur. O halde şöyle düşünebiliriz, bireyin öz-bilinci başka bireyler ile olan dolayıcılık ilişkisinden hareketle, hem başkaları tarafından tanınan hem de başka bireyleri tanıyan birey vardır. Bununla birlikte, Pelczynski'ye göre, sivil toplumun organları ve onların işleyiş metotları (örneğin, 'stande', 'sınıf meclislerinin çalışmalarını basın yolu ile kamusal tartışma alanlarının yaratılıp etkin bir kamuoyu oluşturulması vb.) bireylere siyasetin etik temellerini oluşturma yetkisi kazandırır.²²⁴

²²² Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 272.

²²³ Gülnur Acar Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi**, s.221

²²⁴ Z. A. Pelczynski, "The Hegelian Conception Of The State", **Hegel's Political Philosophy Problems and Perspectives**, Ed. Z. A. Pelczynski, Cambridge, 1971, s. 17'den aktaran: Ayşenur Akpınar Gönenç, **Sivil Toplumun Düşünsel Temelleri ve Türkiye Perspektifi**, AltKitap, 2001, s. 25.

Peki, eğer tikel-tümel arasında dolayımlılık ilişkisini sivil toplumda kurmak mümkünse devlet neden gereklidir? Sivil toplumdaki bir bireyin her ne kadar tümel olan ile dolayimli bir ilişkiye girmesi mümkünse de bireysel çıkarını gerçekleştirmeye eğilimli olması bakımından tikel ve evrensel arasında tam bir bütünleşme gerçekleşmemektedir. Hukukun, yasaların, mahkemelerin varlığı önemlidir fakat sivil toplumdaki ahlaki yozlaşma bu yolla çözülebilir değildir. O halde devlet, evrensel hukuk yasaları ile nesnel ahlakın uyumunun sağlandığı alan olduğu için gereklidir ve de özgürlük ancak bu iç içe geçmişlikle mümkündür.

Bununla birlikte, Hegel'in sivil toplum kavramına ve tümel ve tikel irade arasında kurulan dolayimler mantığına en güçlü ve bilinen itiraz, Marx'tan gelmektedir. Marx'a göre, Hegel sivil toplum ve devlet arasındaki kopukluğu gidermemiştir tam tersine toplumu sınıflara ayırarak düşünmesi ile ayrımları mutlaklaştırmıştır. Bu nedenle sivil toplumdaki korporasyon ve polis gibi sivil toplum ve devlet arasındaki dolayımı sağlayan kurumların yapısı ve işlevi eleştirilmektedir. Aslında Hegel açısından düşündüğümüzde, sivil toplumda lonca ve polis gibi kurumlarla tümel olanın ereği ile tikel olanın çıkarının uyumu sağlanmaya çalışılmıştır fakat en temelde sivil toplumda tikellik hâkim olduğu için iradelerin bütünleşmesi gerçekleşmemektedir. Bu devletin varlığını zorunlu kılan koşuldur.

“...Devletin havada kalmaması için usun yasasının ve tikel özgürlüğün iç içe geçmeleri ve benim tikel ereğimin evrensel ile özdeş olması gerekmektedir.”²²⁵ Sivil toplumdaki toplumsal sınıflar ve kurumlar ile iradelerin bütünselliği sağlanmaya çalışılır fakat toplumda var olan karmaşa ve çelişkiler sivil toplumun iç-dinamiği ile çözülememektedir.

O halde, yukarıda sorulan bu karmaşaların ve çelişkilerin çözümünden hareketle devletin sivil topluma dışsal müdahalesi zorunlu mudur? sorusuna tekrar dönersek, devlet Hegel'e göre sivil topluma dıştan müdahale etmiş olamaz. Çünkü diyalektik mantık gereği devlet, sivil toplumu içermekle birlikte, sivil toplumdan daha örgütlü kurumsal bir yapıdır.

Kapsayarak aşma ilkesi gereğince de sivil toplumda eksik kalan tarafların ve çözülemeyen problemlerin çözüleceği alan devlettir. Yani, Hegel diyalektiğine göre sivil toplum, dışsal ihtiyaçların bir devleti olarak tanımlanırken, devlet aile ve sivil

²²⁵ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 293.

toplumun bir devamı ama her ikisini de içeren fakat her ikisinden farklı bir alandır. Fakat sivil toplum ile devlet arasındaki dolayım organlarının dönüştürücü olmadığı eleştirisi gerçekçi ve yerinde bir eleştiridir.

Hukuk Felsefesi, (paragraf 260'ta) Hegel, modern toplum ve devlet eleştirisi yaparken devletin neden olması gerektiğine de cevap verir. Hegel'e göre, birey hem özgürlüğünü gerçekleştirmeli hem de genel çıkardan, genel olandan uzaklaşmadan bunu yapmalıdır. Modern devlet böyle bir gerilim ile karşı karşıyadır.²²⁶

Bu nedenle devlet, Hegel felsefesinde aile ve sivil toplumun bir sentezidir. Devlet hem kişisel ilgi ve çıkarı hem de evrensel olanı gerçekleştirmesi bakımından somut özgürlüğün edimselliği olarak tanımlanır. Bu bağlamda, devlet tikel çıkarı yok saymamaktadır ya da genelin çıkarının içinde tikelin çıkarı erimemektedir.

Hukuk Felsefesi'nde, (paragraf 261'de), tikel çıkarın gerçekte bir yana atılmaması ya da hiçbir biçimde bütünü ile bastırılmaması gerekir; tersine tikel çıkarın evrensel ile uyum içine getirilmesi gerekir ve bu yolla kendine olduğu gibi evrenselin de saklanması gerektiği belirtilmiştir.²²⁷

Devlet'te her şey evrenselliğin ve tikelliğin birliği üzerine dayanmaktadır. Hegel'e göre bu anlamda devlet, özgürlük kavramının örgütlenişinden başka bir şey değildir. Bireysel iradelerin belirlenimleri devlet yolu ile nesnel anlatımlarını kazanırlar ve ilk kez onun yolu ile gerçekliklerine ve edimselliklerine kavuşurlar. O halde devlet, tikel ereğe ve refaha ulaşmanın tek yolu olarak görünmektedir.

2.2.3. Devlet Kavramı

Hegel felsefesinde sivil toplumdan sonraki diyalektik uğrak devlettir. Son bölümde, Hegel'in sivil toplum tanımlamasına eleştirilere yer verilecek olmakla birlikte devlet kavramına sivil toplum bağlamındaki yerine ve sivil toplumla olan ilişkisine yer vermek gerekli görünmektedir. Sivil toplumda ortaya çıkan problemlerin çözümleneceği ve eksikliklerin tamamlanacağı diyalektik uğrak devlet olduğu için sivil toplumun kapsanarak aşılmasını içermektedir.

²²⁶ Hegel, s. 286.

²²⁷ Hegel, s. 291.

*Hukuk Felsefesi'*nde nesnel tin alanının üçüncü ve son uğrağı devlet'tir. Hegel, aile ve sivil toplumun, devlet idesinin kendini ikiye bölerek nesnelleştirdiğı uğraklar olarak tanımlar. Sabine'e göre:

*Hegel'in devlet teorisi, devlet ve sivil toplum arasında olduğunu öne sürdüğü gibi, varlık ilişkisinin özgün doğasına bağlıdır. Bu ilişki ilkin karşıt kutupların birliğı ve karşılıklı bağımlılığıdır. Devlet, Hegel'in ortaya koyduğu gibi, bireysel faydaya yönelik pragmatik bir kurum değildir. Ortak alanda kamu hizmetlerinin sağlanması işi, yasaların uygulanması, polis görevlerinin yerine getirilmesi endüstriyel ve ekonomik çıkarların ayarlanması tüm bu görevler sivil topluma aittir.*²²⁸

Devlet ihtiyaçlar arttığında onları düzenleyebilir, fakat sivil toplum bunu kendi kendine yapamadığı için devlete gereksinim duyar. Sivil toplum akıllı üretim ve ahlaki değerler açısından devlete bağımlıdır. Bununla birlikte, devlet de ahlaki amaçlarını yerine getirmek için sivil topluma bağımlıdır. Devlet ve sivil toplum karşılıklı olarak birbirlerine bağımlı olmakla birlikte, diyalektik aşamada farklı iki uğraktır.

Bununla birlikte bir önceki bölümde ortaya konulduğu gibi "Aile" ve "Lonca" devletin farklı iki ahlaki kaynağını oluşturmaktadır. Hegel dolaysız tin olarak, aile ve sivil toplum olmak üzere kendine ikiye bölen devlet tinin onların gerçek zemini olduğunu belirtir. Buna göre, "devlete doğru olan bu gelişim, salt böyle bir gelişim devlet kavramının bilimsel tanıtıdır."²²⁹

Hegel, paragraf 257'de²³⁰ kurum olarak devlet ile burjuva, sivil toplum arasında ayırım yapmaktadır. Burjuva toplumunda karşılıklı olarak birbirini yadsıyan bireyler vardır, bireyler arasındaki ilişki ise rekabet ve yok etmek üzerinedir. Sivil toplumdaki bireyler birbirlerine gereksinimleri dolayımı ile bağımlıdırlar. Devlet bundan farklı olarak nesnel tindir. Hegel, tarihte her halkın bir kavrayış biçimi olduğunu belirtir. Bu kendini kavrayış biçiminin dışsallaşmasını ise nesnel tin olarak isimlendirebiliriz. O halde, devlet hem tikel olanı hem de genel olanı içinde barındırmaktadır. Bununla birlikte, Hegel, *Tarih Felsefesi'*nde şöyle söyler: "...Gerçek bir devlet, gerçek bir hükümet ancak toplumsal koşullarda bir ayrımlaşma

²²⁸ George Sabine, **A History Of Political Theory**, s.658.

²²⁹ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 278.

²³⁰ Hegel, s. 279.

başladığı, zenginlik ve fakirlik çok büyüdüğü, büyük bir kitle artık gereksinimlerini alışageldiği biçimde doyuramaz olduğu zaman ortaya çıkar.”²³¹

Buradan hareketle, sivil toplumda oluşan aşırı zenginlik durumuna rağmen bireylerin gereksinimlerini karşılamada kaynak sıkıntısı yaşaması nedeni ile tinsel ve bireysel özgürlüğün iç içe geçtiği, kaynak sıkıntısının daha örgütlü bir kurum yani devlet tarafından bireyleri doyurmak için yeni yollar aranması gerektiği sonucunu çıkarabiliriz.

Hegel, bunun yönteminin deniz ticareti yolu ile başka bölgelere kurulacak koloniler olduğuna işaret etmektedir. Bu nokta, oldukça tartışmalı olmakla birlikte, kolonileştirmeyi bir ulusun başka bir ulus üzerindeki baskın egemenliği veya bir ulusun başka bir ulusu köleleştirmesi olarak tanımlamamaktadır. Hegel, deniz ticareti yolu ile başka uluslar ile büyük bir iletişim ortamının kurulabileceğini belirtir. “Böylece bu büyük iletişim ortamı yolu ile uzak ülkeler alış-veriş ilişkileri içine getirilir, sözleşmelere götüren hukuksal ilişkiler kurulur.”²³²

Hegel’e göre bu ticaret ilişkilerinde insanlar birbirlerini sosyalleştirir ve bu aynı zamanda ticaret ilişkilerinin bir eğitim sürecidir. Hatta ırmaklar ve denizler modern dönemde sınırlar olarak kabul edilse bile, Hegel’e göre insanları birbirine bağlamaktadır. Hegel, bu bağıntı ile birlikte sivil toplumun kolonileştirmeye doğru yönelmek zorunda kaldığını belirtir.

O halde buna göre kolonileştirme, sivil toplumda yaşayan bireylerin gereksinimlerini karşılayamaması nedeni ile deniz ticareti yolu ile başka uluslar ile hukuksal bir düzlemde ilişkileneceği sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bunun olumlu sonucu olarak, sivil toplumun ihtiyaçları karşılanırken, polis kurumu aracılığı ile de deniz ticaretinin güvenliği ve hukuki zemini korunur, böylece yeni bir geçim aracı ortaya konmuş olmaktadır. Olumsuz olarak düşünülebilecek yanı ise, insanlar arasında böylesine kurulmuş bir ilişkiselliğin nasıl olup da bir toplumun başka bir toplum üzerindeki egemenliğine dönüşmeyeceği ve ortaya çıkabilecek çatışma durumunda, savaş durumunun nasıl çözülebileceği sorularıdır.

Hegel, sivil toplumda ortaya çıkan yoksullar yığını problemini, modern toplumu karıştıran ve rahatsız eden başlıca sorunlardan biri olarak

²³¹ G.W. F. Hegel, **Tarih Felsefesi**, 2. Baskı, Çev: Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 2010, s. 106’ dan aktaran: Nejat Bozkurt, **Hegel**, 4. Baskı, Say Yayınları, Ankara, 2011, s. 144.

²³² Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 272.

tanımlamaktadır.²³³ Sivil toplumda çözölemeyen ikinci önemli ve büyük problemin de kolonileştirme olduğunu söyleyebiliriz.

Bununla birlikte Hegel, *Hukuk Felsefesi*'nde, (paragraf 248'in ekinde), sivil toplumda yapılan üretimin tüketimden fazla olduğunda gereksinimlerinin doyumunu emeği yolu ile karşılayamayan bir kesim doğduğunu belirtir. Dikkat çekici bir saptama yapmaktadır ki, o da, dağınık kolonileştirme ile kolonistlerin kendi ölkeleri ile olan bağının koptuğu, devlet tarafından bilinçli ve uygun yollarla yapılan kolonileştirme ile beraber iki şekilde koloni kurulduğudur.

Buraya kadar, Hegel, tarihsel olarak ortaya çıkan kolonileştirme biçimlerini eleştirirken, günümüze yakın zamanlarda ortaya çıkan kolonileşmeyi, şöyle tanımlanır:

*...Koloniler anavatanda yaşayanların yararlandıkları türde haklardan yararlanamaz olmuş ve İngiliz, İspanyol kolonilerinin tarihinin gösterdiği gibi bu durum savaşların patlak vermesine yol açmış ve sonunda bağımsızlığa götürmüştür.*²³⁴

Hegel'e göre kolonilerin kurtuluşu, kendini kolonileştiren ana devlete karşı en büyük üstünlüktür. Tıpkı kölelerin özgür bırakılmalarının efendi için en büyük üstünlük olması gibi.

O halde bu paragrafı özetleyecek olursak, Hegel'e göre, rastgele ya da belirlenmiş herhangi bir yerin kolonileştirmeyi yapan ulusta yaşayan insanların sahip oldukları haklar, kolonileştirilen bölgedeki insanlara tanınmadığında koloniler ile savaş durumu ortaya çıkmaktadır her iki bölgede de yaşayan insanlar hakları bakımından eşit olmalılar. Eğer eşitsizlik yaşanır savaş durumu ortaya çıkarsa kolonilerin özgürleşmesi de kolonileştirmeyi yapan ulusa karşı özgürlüğünü elde etmesi haktır.

Buradan hareketle, kolonileştirme, zorunlu olarak bir halkın başka bir halkı sömürgeleştirme anlamına gelmemekle birlikte, hakların ihlal edildiği savaş durumunda kolonileştirilen ulusun özgürleşmesi hakkı vardır. O halde, olduğu durum mutlak olarak devam etmek zorunda değildir.

Yine de bu paragrafa son cümle olarak, baştaki sorduğumuz soruyu daha genişleterek ele alırsak; insanlar arası bu şekilde tanımlanan bir ilişkiselliğin hangi

²³³ Hegel, **Tüze Felsefesi**, paragraf: 244 ek'ten, s.270.

²³⁴ Hegel, s. 273.

önlemler ya da kurallar ile bir ulusun başka bir ulus üzerinde tahakküm kurmasını engelleyeceği sorusunun cevabını tam olarak verebilmiş değildir Hegel. Fakat sivil toplumda çözülemeyecek bir problem olmasından hareketle, sonraki diyalektik uğrak olan devlette çözülebileceği yorumunu yapabiliriz. Polis, sivil toplumun çıkarlarının ve güvenliğin korunmasından sorumludur aynı zamanda dış düzen ve örgüt²³⁵ olarak da sorumlu olduğu gibi. Fakat unutmamak gerekir ki sivil toplumdaki bu örgütlülük, en temelde tikel çıkar ile evrensel olanın bütünleşmesi açısından yeterli değildir.

Hegel felsefesinde iki boyutlu olarak düşünülmüş bir devlet tasarımı olduğunu söyleyebiliriz. Birinci boyutu, tarihsel olarak kurumları, örgütleri vs. ile ortaya çıkan devlet; İkinci boyutu ise, mantıksal ide olarak devlettir.²³⁶ Buna göre, devlet mantıksal olarak sivil toplumdan önce gelirken, devlet idesinin kendini dışsallaştırması aile ve sivil toplumu oluşturmaktadır, tarihsel olarak sivil toplumdan sonra gelmektedir. Devlet sivil toplumda bireylere ayrılmaktadır. Devletin ide olarak kendini gerçekleştirdikten sonra sivil toplumdaki bölünmüşlüğü (tikel-evrensel irade arasındaki) birleştirmiş olması ile birlikte daha geniş bir anlamı ve ontolojik karşılığı olmaktadır.

Hegel *Hukuk Felsefesi*'nde, (paragraf 270'te)²³⁷ devletin ereğinin genel çıkarı gerçekleştirmek olduğunu belirtir. Genel çıkar ise, ancak tikelin çıkarı ile birlikte vardır ve bireyin çıkarı ancak genelin çıkarı ile dolayımlanmış bir şekilde düşünülebilir. Bu bakımdan devlet, tözsel olandır. Marcuse, devletin temel görevinin genel çıkar ile özel çıkarı uyumlu hale getirmesi olduğunu belirtir.

*Gene de böyle bir istem devlet ve toplumun özdeşleşmelerini ön gerektirir. Çünkü bireyin gereksinim ve çıkarları toplumda var olur ve ortam refahın istemleri tarafından ne denli değişime uğratılsa da bireysel yaşamı yöneten toplumsal süreçler içinde doğar ve onlara bağlı kalır.*²³⁸

Bununla birlikte Hegel, devleti kendi kavramının farklarına ayrılmaksızın kendini gerçekleştiremeyeceğini belirtir. Burada güçler ayrılığını vurgulamaktadır. Devletin somutlaşması, nesnelleşmesi için güçlerine ayrılması gerekmektedir.

²³⁵ Hegel, s. 273.

²³⁶ Hegel felsefesinde, tarihsel olarak devletin de iki boyutu olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi, toplumu yöneten ve idare eden kurumsal devlet; ikincisi ise, commonwealth, ortak varlık anlamında bir toplumun kültürel olarak bütünlüğünü ifade eder.

²³⁷ Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 296.

²³⁸ Herbert Marcuse, *Us ve Devrim*, s. 145.

Devletin kendini dışsallaştırması ile tikel olanın genel olan içinde kavranmasının mümkün hale geldiğini belirtir.

Sivil toplum, devlet ilişkisi bağlamında, devletin aileden sonra ikinci ahlaki unsuru olarak korporasyonların tikelin çıkarı ile genelin çıkarını bütünleştirmek görevi vardır.

Korporasyon tını bu anlamda devlet tinine doğru ilerlemektedir. Tam da bu bağlamda sivil toplumda ikili bir çatışma olduğundan söz edebiliriz. Bunlardan birincisi, tikel çıkar bağlamında birey- birey çatışması, ikincisi ise, devlet-toplum çatışmasıdır. Hegel korporasyonların devlet karşısında sivil toplumu koruma görevlerinin olduğunu belirtir. Korporasyonların varlığı ile monarkın keyfi davranması sınırlandırılmış olur. Bürokrasinin doğru işlemediği durumlarda monarkın karşısında meslek örgütleri vardır.

Bu bağlamda devlet, korporasyonların çıkarını ve örgütlü bütünlüğünü koruyarak devamlılığını sağlar. Burjuva toplumu tikel çıkarların alanı iken, hükümet genel çıkarın alanını temsil etmektedir. Halkın korporasyonlar ile güçlü bir örgütlülüğünün olması güçlü bir devletin olmasını da sağlamaktadır. Bu bağlamda korporasyonlar devlet ile sivil toplum arasında dolayımı sağlıyor olmak ile birlikte güçlü bir devlet olmanın ön koşulunu da oluşturmaktadır aynı zamanda. Bu bağlamda devlet, tarihsel olarak ortaya çıkan halkın gücü anlamına da gelmektedir.

Hegel, devletin tının bir belirlenimi olması bakımından devleti, aile ve sivil toplum ile birlikte "...kendi için, kendinde örgütlenmiş bir sinir sistemi, ama her iki uğrağın da, burada aile ve sivil toplumu, onda gelişmiş oldukları düzeye dek dirimli (canlı)"²³⁹ olarak tanımlar. Yani, devlet bu iki uğrakla organik bütünlük oluşturur.

Hegel, aile ve sivil toplumdaki akılsallığın kurumlar yolu ile sağlandığını düşünmektedir. Akılsal olanın anlamını hatırlarsak eğer, tümel ve tikelin iç içe geçmişliğidir. "Bu kurumlar devletin temelini oluşturan temel örgütlerdir, yani, gelişmiş ve gerçekleşmiş olan akıllılıktır."²⁴⁰ Bu nedenle, devletin olduğu gibi bireylerin ona karşı güven ve duygularının da sağlam temelleri, kamusal özgürlüğün sütunlarıdır, böylelikle tikel özgürlük onlarda nesnelleşir ve akılsaldır, onlarda özgürlüğün ve zorunluluğun birliği bulunur.

²³⁹ Hegel, **Tüze Felsefesi**, s. 292.

²⁴⁰ Hegel, **Philosophy of Right**, s. 203.

O halde, sivil toplumda kurumlar aracılığı ile dağılan aile bireylerini bir araya toplayan ve onların özgürlüğü, kolektif bilinci edinmesini sağlayan polis ve lonca ama özellikle loncalar, devletin ahlaki ve hukuki temeli olması bakımından ne kadar örgütlü ve de güçlü ise devlet de o kadar örgütlü ve güçlü olacaktır.

Hegel, burjuva toplumundan devlete geçişi aynı zamanda sıkı örgütlenmiş bir topluma geçiş olarak da tanımlamaktadır. Bir vücudun tüm uzuvları nasıl ki birbirlerine bağlılar ve de tek bir organizmayı oluşturuyorlar ise, devletin bileşenleri ile devletin ilişkisini de böyle düşünebiliriz.

Peki, Hegel, organik bir devleti nasıl tanımlamaktadır? İyi örgütlenmiş bir toplum, devletin farklı güçleri ile bir bütünlük oluşturur. Bu organiklik (örgenlik) Hegel'e göre, idenin kendi ayrımlarına ve bunların nesnel edimselliklerine gelişimidir. Bu farklı görünüm, böylece çeşitli güçler bunların işleri ve etkinlikleridir ki, evrensel kendini onlar yolu ile sürekli olarak üretir. Yani ayrımlar, organik bütünün kendini yeniden ürettiği bütünselliklerdir.

Hegel'e göre organiklik, politik örgütlülüktür. *Hukuk Felsefesi*'nde, (paragraf 269'da)²⁴¹ devletin organik olması ile ilgili olarak, “ ...organik olmanın öyle bir doğası vardır ki, eğer tüm parçalar özdeşlik içine getirilmezlerse, her biri bağımsız olarak koyulursa tümü de kaçınılmaz olarak yok olur.” demektedir.

O halde, sivil toplumda polis ve lonca gibi kurumlarla tikel ve evrensel olanın bütünlüğü, aynı zamanda nesnel ahlak ile hukuki olanın diyalektik bir sentezi oluşturulmaya çalışılır. Fakat yukarıdaki paragraftan da anlayabileceğimiz gibi, bu organik bütünlük devletin tüm parçaları ile bir araya gelip (aile, sivil toplum) tikel olan ile evrensel olanın bütünlüğünü sağlaması ile mümkündür.

Burjuva toplumunda bireyler toplumsal bağlamda tam olarak bilinçli yaşamamaktadırlar. Buradaki toplumsallık biçiminde birey henüz fiilen bir devletin yurttaşı değildir. Kendi gereksinimleri doğrultusunda tikel çıkarı peşinde olan bir bireydir fakat kurumlar aracılığı ile evrensel olan ile de dolayımlanmış bir bireydir. Fakat buradaki bilinçlilik, tikel iradenin belirleyici olması bakımından kişinin özgürlüğüne ulaşabilmesinde yeterli değildir.

Buradan hareketle, sivil toplumdaki bir birey hem burjuva toplumundaki bireysel çıkarının peşinde koşan hem de potansiyel olarak bir devletin yurttaşı olan

²⁴¹ Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 295.

bir bireydir. Birey devletle bütünleşebildiği oranda bütünün bir parçası olduğunun bilincine varır. Böylesi bir devlet tasavvuru ise, ulus devlettir.

Hegel'e göre bireyin kendisi dünya tininin gerçekleşmesinde bir uğrak olan ulus tinine katıldığı ölçüde tinin bir taşıyıcısı olur. Bu katılma sonucu birey bir ulusta bir devlette var olarak ele alınmaktadır. Hegel, nesnel tinin kendini, aile, sivil toplum ve son uğrak ve aynı zamanda sentez olan devlette gerçekleştirdiğini belirtir.

Tinin dolayımından geçerek öz-bilincine erişmesi, aynı zamanda özgürleşme süreci olarak tanımlanır. Bununla birlikte, dünya tarihi bağlamında ulus devletler birbiri ile güç ilişkisi içindedirler. Hegel, tam da bu nedenle devletler arasında "sürekli barış"²⁴² durumunun sürdürülemeyeceğini belirtir. Her bir ulus devlet, özgürlük idesinin kendini gerçekleştirmesidir, fakat dünya tarihi bağlamında, farklı ulus devletlerin bir araya gelerek büyük bir insanlık toplumu oluşturabilmesi mümkün değildir. Bir başka deyişle, farklı ulusların birbiri ile barış içerisinde olması mümkün değildir.

Hegel, *Hukuk Felsefesi*'nde, (paragraf 259'un ekinde), devletin edimsel olarak özünde bireysel devlet, hatta daha da ötesinde tikel bir devlet olduğunu belirtir.²⁴³ Burada bireysellik ve tikellik kavramları arasında ayırım yapmaktadır. Bireysellik devlet idesinin kendinin bir momenti iken, buna karşı tikellik tarihe aittir.

Hegel'e göre, devletler birbirlerinden bağımsızdırlar, bu nedenle aralarındaki ilişki ancak dışsal bir ilişki olabilir. Bu dışsal ilişki nedeniyle, devletlerin üzerinde onları bağlayıcı bir güç olması gerekir.²⁴⁴ Hegel, bu gücün, tin olduğunu belirtir. Bu tini, dünya tarihinde devletler üzerindeki mutlak güç olarak tanımlar. Fakat devletler-arası ortaya çıkabilecek birlikler ancak göreceli ve sınırlı olarak var olabilir. O halde, ulus devletler ile genelin ve tikelin diyalektiği mümkün değildir.

Hegel, ulus devlet için, başkaları tarafından tanınmanın, onun kendini devletler arası alanda gerçekleştirebilmesi için zorunlu koşulu olarak görür. Fakat devletin salt bir devlet olarak tanınma istemi soyuttur. Bu istemin nesnelleşebilmesi, onun kendi içinde örgütlü olup olmamasına ve başkalarının görüş ve iradelerine dayanır.

²⁴² Hegel, s. 380.

²⁴³ Hegel, s. 285.

²⁴⁴ Hegel, s. 285.

Bir devletin kendi içinde genel ve tikelin birlikteliğini sağlayarak sıkı bir örgütlenme oluşturmaması, o devletin, devletler arası alanda meşruluğunu sağlamaz. Bu devletin meşruluğu, onun başka devletler tarafından tanınması yolu ile tamamlanmış olur.²⁴⁵ Hegel, birbirlerini karşılıklı olarak tanıyan devletlerin, birbirlerinin bağımsızlıklarına saygı göstermesi ve bunun da güvence altına alınması gerektiğini belirtir. Hegel, devletler arasında sözleşmenin yapılabilineceğini fakat bunun ancak biçimsel bir sözleşme olduğunu belirtir.

Peki, neden sözleşme biçimseldir? Ulus devletlerin her biri, kendi içinde genelin ve tikelin uyumlu bir bütünlüğünü sağlar fakat devletler arası alanda böylesine bir diyalektik bütünlük, devletlerin birbirlerinden bağımsız olması nedeni ile kurulamaz. Bu nedenle sözleşme biçimseldir. Farklı devletler arasında yapılan sözleşme, sivil toplumdaki sözleşmeden oldukça farklıdır. Sivil toplumda bireyler, birbirlerine karşı bir bağımlılık içinde bulunurken, buna karşın bağımsız devletler, kendi gereksinimlerini kendileri gideren bütünlüklerdir.²⁴⁶

Devletler arasında oluşturulan sözleşme, bağımsız bir hakem ya da arabulucu olsa bile, tikel iradelere göre belirlenir. Hegel, Kant'ın tasarladığı ebedi barış durumunda, her çatışmaya arabuluculuk edecek devletlerin var sayıldığına işaret eder.²⁴⁷ Devletler arasındaki bu uyum, Hegel'e göre olumsaldır. Tam da bu nedenden, çatışma ve savaş kaçınılmazdır.

O halde özetleyecek olursak, Hegel'e göre devlet genel ile tikelin uyumlu bütünlüğünü sağlayan, özgürlük idesinin kendini tarihte gerçekleştirdiği en üst momenttir. Bu nedenle bireyin özgürlüğünü tam olarak gerçekleştirebileceği alan sıkı örgütlenmiş bir ulus-devlettir. Fakat dünya tarihi bağlamında ulus-devletler, birbirlerinden bağımsız oldukları için, dışsal anlaşmalarla veya sözleşmelerle bir araya gelmiş olsalar da kendi egemenliklerini gerçekleştiren birer devlettirler.

Dünya tarihinde devletlerin sürekli bir barışı mümkün değildir, ulus devlet bunu gerçekleştiremez. O halde, şu sonuca varılabilir: Ulus devlet böylesi bir barış durumunu gerçekleştiremediği için modern toplumlarda farklı uluslar arasında birliği sağlayamaz. Dolayısı ile halkların birbirleri ile içsel bir diyalog temelinde dayanışma

²⁴⁵ Hegel, s. 377.

²⁴⁶ Hegel, s. 379.

²⁴⁷ Hegel, s. 380.

kurabilmesi mümkün değildir. Ulus devletler böylesi bir bütünlüğün önünde engel oluşturur.

Farklı uluslardan halkların birliği ise, bu halklar tarafından kurulabilir. Genelin ve tikelin diyalektiği bu şekilde mümkündür. Hegel, devleti bir özgürlük alanı olarak tasarlamıştır fakat dünya tarihi bağlamında ulus devletlerin bir bütün oluşturamayacağını ve bu anlamda da bütünsel bir özgürleşmenin mümkün olmadığını belirtmiştir.

Hegel'in böylesi bir ikileme işaret etmiş olması, modern toplumlar arasında kurulabilecek bir birlikteliği devletlerin sağlayamayacağını belirtmesi, genelin ve tikelin uyumlu bir birlikteliğini toplumlar arasında arıyor olması bakımından özgürlük kavramını oldukça geniş bir anlamda ve detaylı olarak ele aldığını söyleyebiliriz. Bu bakış açısı, günümüz toplumları arasındaki ilişki biçimlerini düşünmede bize yeni bir perspektif sağlayabilir.

O halde, sonuç olarak diyebiliriz ki; farklı halklar arasında kurulabilecek, nesnel bir alan ve barış durumu mümkündür. Farklılıkların, zıtların birliği, Hegel felsefesinde bütünsel olanı kavramak anlamına gelir. Doğan Göçmen'in Hegel'den aktardığı gibi: “Ona göre doğada, toplumda ve düşüncede her şeyi zıtların birliği olarak kavramaz isek, her tarafta gözlemlediğimiz sürekli hareketi, değişimi ve gelişimi içkin olarak açıklamamız mümkün değildir.”²⁴⁸

²⁴⁸ Doğan Göçmen, “Hegel'in Felsefe Kavramı Üzerine Kısa Bir Deneme”, **Modern Felsefe: Tarihsel Anlamı, Güncel Mirası, Adam Smith, Hegel ve Marx**, Vivo Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 168.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HEGEL’İN SİVİL TOPLUM KURAMININ ELEŞTİRİSİ VE GÜNÜMÜZE OLAN ETKİSİ

3.1. GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Tez çalışmasının bu son bölümünde, yapılmak istenen, bugün neden hala Hegel’in “nesnel ahlaklılık”²⁴⁹ kuramı önemlidir sorusundan hareketle modern toplumun sorunlarına çözüm üretebilecek olanakları içinde barındırıp barındırmadığını gözden geçirmektir.

Her bir toplumun günümüz koşullarına göre, yeniden düzenlenmiş ve kendi değerlerine içkin olan, aynı zamanda farklı toplumlar arasında kurulabilecek yeni bir nesnel alanın, mümkün olup olmadığını sorgulamak, güncel bir tartışmasını yapabilmek ve farklı bakış açılarından bunun olanaklarını değerlendirebilmek amaçlanmaktadır. Bu amaçlara ek olarak, modern toplumun içkin bir eleştirisini yapabilmek ve Hegel’in sivil toplum kuramının hala güncel olduğunu gösterebilmek, hem önemli, hem de gerekli görünmektedir.

Sittlichkeit kuramı ile Hegel, temel olarak sözleşmecî liberal geleneği temsil eden filozofların (Hobbes, Locke) toplum kuramlarının, modern toplumun, Montesquieu ve David Hume gibi filozofların temsil ettiği empirist geleneğin eleştirisini yapmaktadır. Hegel, bir yandan modern toplumun ve hukukun kazanımlarını oldukça değerli bulur. Fakat bu toplumda, tikel ve evrensel iradeler arasında dolayım kurulamaması nedeni ile nesnel ahlaklılık alanında bozulma olduğunu düşünür, bu genel olan ve tikel olanın bütünlüğünün bozulduğu toplum yapısını ise, Hegel, modern, burjuva toplumu (sivil toplum) olarak tanımlar.

Hegel, liberal kuramın dayandığı sözleşmecî gelenekte tanımlanan atomize birey kavramını ve bu bireylerin kişisel çıkarından oluşan toplum yapısını *Hukuk Felsefesi*’nde, bu çalışmanın ilk ve ikinci bölümünde gösterilmeye çalışıldığı gibi, tüm çelişkileri ile eleştirel olarak ortaya koyar.

²⁴⁹ Hegel Felsefesinde Nesnel Ahlaklılık; “Aile”, “Sivil Toplum” ve “Devlet”in incelendiği alana tekabül etmektedir.

Bununla birlikte, modern hukukta kişinin temel haklarının ve özgürlüklerinin güvence altına alınması oldukça önemli bir kazanım olması bakımından, Hegel tarafından benimsenir. Fakat bu hakların ve kazanımların bir toplumsal bağlamda ve kültür ortamında, tarihsel olarak ortaya çıkması Hegel'e göre nesnel ahlaklılık ile içsel bir ilişkisi kurulmadığı sürece ancak soyut hukuk düzeyinde incelenebilir. Bu şu anlama gelmektedir: Hukuk'un nesnelleşemediği yerde tikel olan ile genel olanın içsel bir bağı kurulamamıştır, dolayısı ile birey ve toplum arasında daha geniş anlamda, toplum ve devlet arasında kopuk bir ilişkisellik vardır.

Modern toplumda, bireyin, bencil çıkarını gerçekleştirirken başka bireyleri yadsımış olması vardır. O halde, yeni bir toplumsal yapı tikel ve tümel, birey ve toplum arasındaki bu kopukluğun giderildiği akla ve o toplumun kültür ve geleneklerine göre yeniden düzenlenmelidir. Hegel'in Sittlichkeit kuramı çerçevesinde yanıt aradığı sorular: Bireysel özgürlüğün ve hakların toplumda korunması koşulu ile bireyin toplumdaki özgürlüğünü nasıl sağlayacağız? Bireylerin karşılıklı olarak tanınma ilişkisine göre hem kendilerini hem de diğerlerini kurdukları bir toplum mümkün müdür? Burjuva toplumunda gereksinimleri dolayımı ile birbirlerine bağımlı ama birbirlerini yadsıyan bireylerin olduğu toplumsal yapıdan herkesin herkesi amaç edindiği, toplum yapısına geçilebilir mi? sorularıdır. Modern liberal toplum, bireylerin kişisel çıkarlarının bir uzlaşımına dayanması bakımından birey ve toplum arasında içsel bir bütünlük sağlayamaz; ancak, biçimsel sözleşme ile kurulmuş dışsal bir birliktelik kurabilir.

Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'nde, Sittlichkeit (nesnel ahlaklılık) kuramının, Alman felsefesinin anlaşılması güç²⁵⁰ çalışmalarından biri olarak yorumlanması, bu kavramın oldukça zengin bir anlama gelecek şekilde kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Nesnel ahlaklılık alanı, bireyin kendini biçimlendirdiği kültür dünyası anlamına gelmekle birlikte, bir topluma ait olan değerler ve gelenekle, birey ahlakının bir uzlaşımını içermektedir.

²⁵⁰ Herbert Marcuse, *Us ve Devrim*, s. 47.

3. 2. KARL MARX'IN HEGEL'İN HUKUK FELSEFESİNE DAİR ELEŞTİRİSİ

Karl Marx'ın, Hegel'in sivil toplum kavramına itiraz ettiği temel sav, nesnel tinin son uğraşı olarak belirlenen devletin, sivil toplumu kapsayarak aşması nedeni ile sivil toplumun üzerinde belirleyici bir güç olmasıdır.

John Kean'e göre, Marx'ın kapitalist toplum analizi ve Hegel'in sivil toplum analizi arasındaki bağlantıyı anlama fırsatını, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*'ya yazdığı önsözün ünlü bir pasajında, Marx'ın kendisi sağlamıştı. Burada Marx, Hegel'in hukuk felsefesi üzerine eleştirel analizinde şöyle söyler:

*Kendi çalışmaları(nın), devlet biçimleri kadar hukuki ilişkilerin de ne kendilerinden ne de iddia edildiği gibi insan zihninin genel gelişiminden hareketle kavranabileceğini, aksine bu ilişkilerin köklerinin, Hegel'in on sekizinci yüzyıl İngiliz ve Fransız düşünürlerini izleyip 'sivil toplum' adı altında toparlayarak özetlediği yaşamın maddi koşullarında bulunmaktadır. Bununla birlikte, sivil toplumun anatomisinin ekonomi politikte aranması gerektiği sonucuna ulaştırır.*²⁵¹

Marx'ın yukarıda işaret etmiş olduğu gibi, Hegel'in sivil toplumun kuramının temelinde, yaşamın maddi koşulları bulunur. Bu alanda ekonomik ilişkiler belirleyicidir. Fakat bununla birlikte, Hegel'in sivil toplum analizinde hukuksal kurumlar, meslek birlikleri ve bir bütün olarak toplumun kültür dünyası vardır.

Hegel, Fransız devriminden oldukça etkilenmiştir.²⁵² İdenin, kendini tarihte gerçekleştirme bir özgürlük süreci olarak tanımlanır. Özgürlük, idenin, bireyin, toplumun ve devletin nihai amacıdır. Bu bağlamda, sivil toplum, özgürlükler toplumu değildir, Marx'ın da belirttiği gibi, ekonomik ilişkiler alanıdır. Tekrar söylemek gerekirse, tam da bu ekonomik ilişkilerden hareketle, sivil toplum burjuva toplumdur, aslında gelişmekte olan modern kapitalist toplum çıkarımı da yapılabilir.

²⁵¹ Karl Marx, Preface to **a Contribution to the Critique of Political Economy, Selected Works**, Cilt:1, s. 503'ten alıntılanan Norberto Bobbio, "Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı", çev. Mehmet Küçük, **Sivil Toplum ve Devlet: Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar**, Der. John Keane, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 96.

²⁵² Hegel'in Bastille düşerken Tübingen'den arkadaşlarıyla bir özgürlük ağacının etrafında Fransız Devrimi'ni kutladığı söylenir. Bunun gibi, her yıl, Fransız Devrimi'ne kadeh kaldırmıştır. Fakat Fransız Devrimi'nin çözemediği siyasal sorunlar vardır... Hegel, Fransız Devrimi'nin yarattığı öznellik ve evrensel insan haklarını Alman toplumunun geleneksel yapısı ile uzlaştırmak istiyordu. Bkz: Faruk Yalvaç, **Hegel'in Uluslararası İlişkiler Kuramı**, 2. Baskı, Phoenix Yayınları, Ankara, 2008, s.s. 13-14.

Marx'tan önce, Adam Smith'i takiben, Hegel'in sivil toplumu gereksinimler sistemi ve ekonomik ilişkiler alanı olarak tanımlaması oldukça önemlidir. Buradan hareketle, Hegel'in sivil toplum ve devleti birbirinden ayrı alanlar olarak tanımlaması ve sivil toplumu çok boyutlu düşünmüş olması ile birlikte ardıllarını oldukça etkilediği söylenebilir.

Marx, alt yapı ve üst yapı olmak üzere sivil toplum ve siyasal toplumu birbirinden ayırt eder. Alt yapı ekonomik ilişkiler alanı olup üst yapıyı (siyasal toplumu) etkilemektedir. Sivil toplum ise, alt yapıda olup, devleti belirleyen alan olarak tanımlanmaktadır. Buna göre, bu iki alan karşılıklı olarak birbiri ile ilişkili olsa bile alt yapı belirleyici olan üst yapı ise, buna göre ikincil ve bağımlı olan anlamına gelmektedir.

Keane'e göre, Engels'in Feuerbach üzerine kaleme aldığı gibi sivil toplum, Marx ve Engels'in kavramsal öğelerinden birisi haline gelmiştir. Keane, bunu Engels'in şu sözü ile açıklamaktadır: “Devlet, yani siyasal düzen bağımlı; sivil toplum, yani ekonomik ilişkiler alanı tayin edici (decisive) öğedir.”²⁵³

O halde, Marx ve Engels'e göre sivil toplum devlet tarafından belirlenen, şekillendirilen bir alan değil, ama tam tersine, devleti belirleyen alandır. Burada, Hegel'in sivil toplum kuramında devleti, sivil toplumu belirleyen ona dışsal olan bir alan olarak tanımlamadığını hatırlamak gerekir. Yani devlet, sivil toplumu dışsal olarak belirleyen bir yapı olarak tanımlanmaz. Aileden, sivil topluma ve oradan da devlete uzanan diyalektik ilişkisellik gereği her bir uğrak bir diğerini içermek ve onun tüm özelliklerini içinde taşımak zorundadır. Bu bağlamda devlet, sivil toplumdan sonraki uğraktır. Diğer bir deyişle, sivil toplum, devleti, tüm kurumları ve oluşumları ile birlikte potansiyel olarak içinde barındırır. Dolayısı ile devlet, sivil topluma içkindir. Dışsal bir devletin sivil toplum üzerinde kurduğu baskıcı ve yönlendirici olduğu devlet tasavvuru Hegel'in tanımlamasına bu bağlamda uymamaktadır.

Marx'a göre, Hegel'in hareket noktası devlet ve burjuva-sivil toplum arasındaki, özel çıkar ile kendinde ve kendi-için evrensel arasındaki ayrılık oluşturmaktadır ve gerçekte bürokrasi bu ayrılığa dayanmaktadır.²⁵⁴ Hegel'in *Hukuk*

²⁵³ Yalvaç, s. 101.

²⁵⁴ Karl Marx, **Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi**, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 2009, s. 69.

Felsefesi'nde, özel olarak sivil toplum kuramının temelinde, genelin çıkarı ile özelin çıkarının iç içe geçmesi ve bir bütün olması gerektiği tezi vardır. Çünkü Hegel'e göre, bu, akla uygun olanın gerçekleşmesidir.

Marx'a göre özel çıkar ve genelin çıkarın bütünleşmesi konusunda Hegel, "...korporasyonların varoluşu ön varsayımından hareket ediyor ve gerçekte bürokrasi de korporasyonları, hiç değilse korporasyon tinini önceden varsayıyor."²⁵⁵

Marx'a göre, korporasyonlar, bürokrasinin biçimsel örgütlenmesinden başka bir anlama gelmemektedir. Buna göre, korporasyonlar bürokrasinin materyalizmini oluştururken, bürokrasi korporasyonların tinselliğini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, akla şu soru gelebilir: Hegel'in sivil toplumunda meslek birliğinin sivil toplum ve devlet arasında, başka bir deyişle, tikel irade ile genel irade arasında dolayım sağlayarak, bir bütünlük kurabilmesi gerçekten mümkün müdür?

Marx'ın Hegel'e itirazı, korporasyonların gerçekte böyle bir dolayımı sağlamadığı, bununla tarihsel olarak karşılaşmadığımız, fakat korporasyonun sadece devlet idesinin bir açılımı olarak tanımlanabilir olmasıdır. Savran'a göre, meslek birliğinin ortaya çıkışının tek nedeni, idenin gelişme sürecindeki bir gerekliliktir. "Marx, bu konu ile ilgili şu gözlemi yapar: Tikel'in boyunduruk altına girmesi kategorisinin gerçekleşmesi gerekmektedir; bu yüzden Hegel, bu kategoriye gerçekleştirebilecek başka birçok ampirik an arasından birini alır..."²⁵⁶

Savran'a göre, Marx'ın bu paragrafından hareketle, meslek birliği, toplumsal gerçekliğe ilişkin bir anın değil, ideye ilişkin bir anın dolayımlanması sağlamaktadır. Bunun anlamı, meslek birliğinin bir dolayım-organ olarak tarihsel-toplumsal bir temeli olmadığıdır.

Korporasyonlarla ilgili yukarıdaki saptama kısmen doğru olmakla birlikte, Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'nin Önsöz'ünde önemle vurguladığı olması gerekeni değil ama olanı incelemeyi amaç edinmiş olduğu unutulmamalıdır. Hegel, devlet felsefesi söz konusu olduğunda olması gerekeni belirten kuramları eleştirir. Modern devleti kavramlaştırabilmeyi, olan ve olması gereken ayırımında, olan devleti çözümleyeceğini belirtir.²⁵⁷ Bu bağlamda, korporasyonların ikili bir anlamı vardır: İlki, mantıksal idenin kendini açıklaması ile sivil toplum ve devlet arasında dolayım-

²⁵⁵ Marx, s. 69.

²⁵⁶ Gülnur Acar Savran, *Sivil Toplum ve Ötesi*, s.223.

²⁵⁷ Hegel, *Tüze Felsefesi*, s.s. 13-14.

organ olması; ikincisi ise, Hegel'in hem kendi çağını hem de kendi içinde yaşadığı toplumu analiz etmekte, yani olanı değerlendirmekte olduğudur.

George Sabine'e göre, Hegel, Alman toplum yapısındaki polis ve meslek birliklerini ayrıntılı olarak incelemiştir.²⁵⁸ Hegel'in sivil toplum kuramını bu yapılar ile ilişkilendirmiş olması nedeniyle, olanın bir eleştirisi ile birlikte, kavramla gerçekte olanın bir sentezini sunduğu söylenebilir.

Marx'a göre, Hegel'in sivil toplum-devlet kopukluğunu görmüş olması ve bunu iki alanı birbiri ile ilişkili alanlar olarak tasarlayarak kopukluğu ortadan kaldırmak istemesi önemli bir adımdır. Fakat bu kopukluğun, idenin dolayımı ile giderilmeye çalışılmış olması bakımından toplumsal ve tarihsel gerçekliği dönüştürücü bir etkisi yoktur. Marx'a göre sivil toplum, devleti belirleyendir. Sabine, bu konuyla ilgili olarak şöyle söyler:

*Oysa Marx'a göre, anlamlı olabilecek bir toplumsal dönüşüm projesi, şunu gözden kaçırmamak zorundadır: Sivil toplum/devlet ilişkisi, iki terimin birbirine içsel olarak bağlı olduğu ve bu terimlerden ilkinin belirleyici olduğu diyalektik bir ilişkidir.*²⁵⁹

Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesini Eleştirisi*'nde farklı bölümlerde Hegel'in sivil toplum ve devlet arasında yaptığı ayrımın yerinde olduğunu belirtmekle birlikte, bazı bölümlerde oldukça sert bir biçimde devlet kavramını eleştirmektedir.

Bununla birlikte, Marx'a göre, Hegel'in sivil toplum-devlet ikiliğini ideyi temel alarak aşmaya çalışmasından daha ziyade, sivil toplumun ekonominin bir alanı olarak tanımlaması ve emek kavramı ile ilişkilendirerek tarihsel olarak ortaya çıktığını göstermesi önemlidir. Bu noktada, Hegel'den farklı olarak Marx'ın kuramında, sivil toplum ve devlet arasında dolayımı sağlayacak olan, dolayım organları değildir: İnsan emeğinin, doğa ile dolayımlı kılınarak, emeğin doğayı dönüştürücü bir güç olmasıdır. Böylece, insan ve doğa arasındaki ilişki tarihsel olarak değerlendirilebilir.

Marx'a göre, devletin aile ve burjuva-sivil toplumla dolaylılaşma biçimini, koşullar, özgür irade ve yaşamdaki kişisel seçimler oluşturmaktadır. Devlet gerecinin, aile ile burjuva-sivil toplum arasında dağıtılmasıyla hükümetin hiçbir ilgisi

²⁵⁸ George Sabine, *A History of Political Theory*, s. 659.

²⁵⁹ Sabine, s. 258.

yoktur. “Devlet onlara bilinçsiz ve keyfi bir biçimde bağlıdır.”²⁶⁰ Burada, devlet gereci ile anlaşılması gereken şey, devlet işleri ile devletin parçalarını oluşturdukları ve devlete katıldıkları ölçüde aile ve sivil toplumdur. Marx’ın bu eleştirisinin özellikle de devletin sivil topluma bilinçsiz olarak bağlı olduğu düşüncesi, Hegel’in diyalektik mantığı gereği, keyfi olması mümkün değildir.

İdenin kendini açtığı olgular dünyasında, aile ve sivil toplum, tarihsel olarak ortaya çıkmış iki alandır. Devlet ise, tarihsel olarak daha sonra ortaya çıkan, sivil toplumu ve aileyi tüm belirlenimleri ile içinde taşıyan, politik ve kültürel bir bütünlüğü ifade etmektedir. Daha sonra Marx, Hegel felsefesinde, doğal aile temeli ve yapay burjuva-sivil toplum olmadan siyasal bir devletin olamayacağını belirtir. Başka bir deyişle, yukarıdaki gibi, devletin keyfi olarak aileye ve sivil topluma bağımlı olarak tanımlanması, mutlak bir tanımlama değildir. Bununla birlikte, Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesi’nin Eleştirisi*’nde hükümet gücünü eleştirdiği bir başka paragrafta, Hegel’den uzun bir alıntı yaparak şöyle demektedir:

*Bu metne göre: 1) Burjuva-sivil toplum bellum omnium contra omnes (herkesin herkese karşı savaşı) olarak tanımlanması nedeniyle; 2) Özel çıkar yurttaşların yurtseverlik gizi olarak ve güçlü ve derin devlet duygusu olarak gösterildiği için; 3) Burjuva, evrensel çelişen özel çıkar insanı, burjuva-sivil toplumun yurttaşı, kendi bireyselliği içinde donup kalmış öteki bireyler biçimindeki devlet de işte bu bireye indirgenmiş yurttaş ile çeliştiği için dikkate değerdir.*²⁶¹

Hegel’in sivil toplumu, modern bir toplum olarak mülkiyet ve ekonomik ilişkiler alanı olarak tanımlaması, Marx’ın burjuva toplumu tanımlamasına temel oluşturmaktadır. Hem Hegel’e hem de Marx’a göre sivil toplumun temelinde özel mülkiyet vardır.

Bununla birlikte Hegel’den önce Adam Smith ve Adam Ferguson sivil toplumu çok boyutlu ekonomik ilişkiler alanı olarak tanımlamışlardır. Tülin Bumin, François Châtelet’den aktararak, Hegel’in soyut bir kuram üreticisi olma ününden beklenmeyecek bir biçimde, İngiliz ekonomistlerinin dikkatli bir okuyucusu ve sivil toplum betimlemelerinde çağının ekonomi kuramlarından özellikle de Adam Smith’ten etkilenmiş olduğunu belirtmektedir.²⁶²

²⁶⁰ Karl Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, s. 14.

²⁶¹ Marx, s. 64.

²⁶² Tülin Bumin, *Hegel: Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 157.

Marx, *Yahudi Sorunu* 'nda Ortaçağ'da feodal toplumunda, sivil toplum ve devletin özdeş bir şekilde bir arada bulunduğunu ifade etmektedir. Marx'a göre, politik özgürleşme, halka yabancılaşmış devletin hükümdar erkinin dayandığı eski toplumun çözülmesidir. Eski toplumun niteliği ise, feodalitedir. Eski sivil toplum doğrudan bir politik karakter taşıyordu, yani, örneğin, mülkiyet, aile ya da çalışma tarzı gibi sivil toplum öğeleri, senyörlük, katman, korporasyon biçiminde politik yaşamın öğeleri düzeyine yükselirler.²⁶³

Marx burada, eski sivil toplum belirlemesi yaparken sivil toplum kavramının, 18. yüzyıl'da feodal toplumun çözülmeye başlaması nedeni ile üretim ilişkilerinin ve ekonomik ilişkilerin değişmesine de bağlı olarak ortaya çıktığını belirtir.

O halde, Marx, sivil toplum ve devleti birbirinden ayrı alanlar olarak ele almış olmakla birlikte, sivil toplumu burjuva toplumu ile özdeşleştirmemiştir. Burjuva toplumundan önce de sivil toplum vardır. Fakat feodal bir yönetim şeklinin olduğu Ortaçağ'da politik toplum ve sivil toplum birbirinden ayrı alanlar değildir. Marx'a göre sivil toplum, tarihsel olarak ortaya çıkan toplumsal bir aşama, insanlar arası maddi ilişkilerin belirli bir organizasyonudur. Bu konuyu şöyle ifade eder:

*Sivil toplum üretici güçlerin belirli bir aşamasında yer alan tüm bireyler arası maddi ilişkileri kapsar. Bu belirli aşamanın bütün endüstriyel ve ticari hayatını içerir. Bundan ötürü, harici (dış) ilişkilerinde kendini bir milliyet olarak ifade etmek ve dâhili (iç) olarak da kendini bir devlette organize etmek zorundaysa da ulusu ve devleti aşar. Sivil toplum terimi, mülkiyet ilişkilerinin kendilerini antik ve ortaçağ toplumlarından henüz kurtardığı 18.yüzyıl'da ortaya çıkmıştır. Böylesi bir sivil toplum yalnızca burjuvazi ile birlikte gelişir.*²⁶⁴

Modern toplumda, ekonomi ve piyasa ilişkileri ile birlikte, sivil toplum ve devlet birbirinden iki ayrı ve karşıt alan olmaya başlamıştır. Sivil toplumun modern bir toplum olarak tanımlayan Hegel de, bu toplumun temelinde özel mülkiyetin, bencil çıkarın, rekabetin ve çatışmanın olduğunu belirtmiştir.

Marx'a göre, Hegel'in siyasal modelinin temelinde özel mülkiyet bulunmaktadır: "Siyasal ana-yapının en yüksek biçimini özel mülkiyetin ana-yapısı

²⁶³ Karl Marx, **Yahudi Sorunu**, çev. Sol Yayınları Kurulu, Başkan Muzaffer İlhan Erdost, Ankara, 2009, (Yahudi Sorunu), s. 20.

²⁶⁴ Karl Marx ve Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**, çev. Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2013, (Alman İdeolojisi), ss. 66-67.

oluşturmaktadır.”²⁶⁵ Bu paragrafın devamında Marx, Hegel’in siyasal yapısının ancak özel mülkiyetle ilişkilendirildiğinde anlam kazandığına dikkat çekmektedir.

Marx, sivil topluma dair, Hegel ile benzer biçimde önemli bir saptama yapmaktadır: “Pratik gereksinim, egoizm, sivil toplumun ilkesidir ve sivil toplum politik devleti doğurur doğurmaz bu saf bir biçimde görünür.”²⁶⁶ Hegel felsefesinde, sivil toplumda bireyler arasında kişisel çıkarları nedeni ile çatışma yaşanırken, sivil toplum ve devlet arasında da gerilim ve çatışma ilişkisi söz konusudur. Fakat buna rağmen, sivil toplumdaki çatışmalı yapıyı çözecek olan ve toplumda evrensel ve tikel irade arasındaki bölünmüş ilişkiyi bütünsel hale getirecek olan devlettir.

Marx, politik yapının sivil toplumdaki çıkar çatışmalarından bağımsız olmadığını, dolayısı ile devletin bu rekabet ve çatışmalı toplum yapısını çözemeyeceğini belirtir. Marx’a göre, Hegel tarafından modern toplumun en yakıcı problemi olarak belirlenen yoksullar yığını sorunun, sivil toplumun kendi araçları ile çözülemeyeceği açıktır.

Hegel, devlet kuramında da bu soruna açık bir cevap üretebilmiş değildir, sivil toplumdaki kaynak sıkıntısının çözülmesi gerektiğini belirtir fakat bunu kolonileştirme ile yapılabileceğini söyler. Sivil toplumdaki problemlerin çözüm önerisi olan bu düşünce çözülemeyen başka bir problem daha ortaya koymuş olur: başka alanların, yerlerin kolonileştirilebilmesi.

Burada, kolonileştirmeyi yapan ulusun nasıl olup da kolonileştirilen ulusun üzerinde baskın, belirleyici, tahakküm ettirici bir güce dönüşmeyeceği sorusunu Hegel net bir şekilde cevaplamamıştır.

Fakat kolonileştirmeyi yapan ulusun, ele geçirdiği yerdeki yaşayan halka kendi halkı ile aynı hakları tanınması gerektiğini, aksi durumda ise, çatışmanın kaçınılmaz olduğunu belirtmektedir.²⁶⁷

Bununla birlikte Marx’a göre, sivil toplumun içinden gelen köklü bir hareket ile sivil toplumun sorunları çözülebilir, Hegel’in sivil topluma dışsal olarak müdahale eden devleti ile çözülemez.

Marx’a göre, o halde, sivil toplumun içinde olan ama sivil topluma dâhil olmayan işçi sınıfı, sivil toplumdaki sorunları çözebilecek olan ve sivil toplumdaki

²⁶⁵ Karl Marx, **Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi**, s.145.

²⁶⁶ Karl Marx, **Yahudi Sorunu**, s. 26.

²⁶⁷ Hegel, **Tüze Felsefesi**, paragraf: 248 ek’te, s. 273.

sınıflı toplum yapısını yıkıp yerine sınıfsız toplumu getirecek olandır. Vilademir İliç Lenin, *Komünist Manifesto*'dan şöyle aktarır:

*Bugün burjuvazi ile karşı karşıya bulunan bütün sınıflar içinde bir tek proletarya gerçekten devrimci sınıftır. Öteki sınıflar modern sanayi karşısında sonunda çürümekte ve yok olmaktadır; proletarya onun özel ve temel ürünüdür.*²⁶⁸

Burada Marx, sivil toplumun çelişkili yapısını çözebilecek olan toplumsal sınıfın proletarya olduğunu açıkça ifade ederek, Hegel'in devlet temellendirmesini yadsır. Hyppolite'e göre, ide, böylece, proletarya aracılığıyla edimsellik kazanır. Marx, Hegel'in aşkın idesinin yerine, proletaryanın devrimci diyalektiğini geçirir. Marx'ın Hegel'e borçlu olduğu düşünce, bilincin uyanışıdır.²⁶⁹ Fakat bu Hegel tarafından, sınıf bilincinin uyanışı olarak düşünülememiştir.

Hegel'in sivil toplumda çözemediği ve ancak devlet içinde çözülebilecek problem olarak belirlediği sorunu, Marx bu bağlamda, sivil toplumun kendi araçları ile çözüm önerisi getirmiş görünmektedir.

O halde, şu sonucu çıkarabiliriz: Hegel'e göre, sivil toplum modern dönemde ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, sivil toplumda, makineleşmeye bağlı olarak artan üretim etkinliği, refah ve zenginlik ortamının oluşmasını sağlarken, bir yandan da sivil toplumun olanaklarından faydalanamayan, sivil toplumun dışında kalan yoksullar yığınının oluşmasına neden olduğu için, ahlaki yozlaşma ortaya çıkar ve Sittlichkeit'da bölünmeler meydana gelir.

Marx, toplumda oluşan bu bölünmenin temelinde, iş bölümüne dayalı, toplumun sınıflara bölünmesi ve yabancılaşma olduğunu düşünür. Marx, bu yabancılaşmanın ise, Hegel'in de belirttiği gibi, insanın emeğinin ürününe, kendi bilincine yabancılaşması olduğunu düşünür. Marx, *1844 El Yazmaları*'nda, emeğin yabancılaşmasını şöyle tanımlar:

İlkin, emeğin işçinin dışında olması, yani onun özüne ilişkin olmaması, demek ki, emeğinde, işçinin kendini olumlamayıp yadsıması, mutlu değil, mutsuz olması, özgür bir fizik ve entelektüel etkinlik göstermeyip bedenine ve tenine eziyet etme olgusuna... Öyleyse çalışma, istemli değildir, gereksinimlerin

²⁶⁸ Vilademir İliç Lenin, **Karl Marx: Marksizmin Bir Açıklaması ve Kısa Bir Biyografik Özeti**, çev. Vahap Erdoğan, Sol Yayınları, Ankara, 1990, s. 25.

²⁶⁹ Jean Hyppolite, **Marx ve Hegel Üzerine Çalışmalar**, s. 167.

*karşılanması değil, ama sadece çalışma dışındaki gereksinimleri bir karşılama aracıdır.*²⁷⁰

Marx'ın sözlerine ek olarak, Hegel'in, insanın üretim toplumunda makinenin dışlılarından birisi haline geldiğini ve bu nedenle, insanın insan olarak kendini gerçekleştirmedeki temel etkinliğinin, boş bir uğraşa dönüştüğünü, kendine ve topluma karşı insanı yabancılaştırdığını düşündüğünü belirtmek gerekir.

Bu bağlamda, Marx, sivil toplum içinde çalışan, işçi sınıfının sivil toplumdaki sorunları çözerek aşabileceği potansiyelinin olduğunu görürken, Hegel, bunu devlet ile aşmayı denemiştir, bu nedenle açık uçlu bir diyalektik sisteme rağmen, devletle kapalı bir sistem oluşturduğu, eleştirisi yapılabilir. Devlet, sonuç olarak, sivil toplumdan üst bir moment olması nedeni ile sivil toplumdan farklı bir bütünlüktür. Dolayısı ile Marx, Hegel'in sivil toplumda belirlediği problemleri, kendi araçları ile çözemediği eleştirisinde, oldukça haklıdır.

Marx *Alman İdeolojisi*'nde ise, modern mülkiyetin modern devlete karşılık geldiğini belirtir. Buna göre mülk sahipleri vergiler yolu ile yavaş yavaş modern devleti ele geçirmektedirler. Bu bağlamda devlet, bütünü ile burjuvazinin verdiği krediye bağımlı hale gelmiştir.

Marx'a göre, "özel mülkiyetin topluluktan ayrılıp kopması ile birlikte devlet, burjuva toplumunun yanı sıra ve burjuva toplumunun tamamen dışında, ayrı bir varlık haline"²⁷¹ gelmiştir. Bu nedenle devlet, burjuvazinin hem içsel hem de dışsal amaçları nedeni ile kendi mülklerini ve çıkarlarını karşılıklı olarak güvence altına almak için benimsemek zorunda kaldığı, örgütlenme biçimi olarak tanımlanır. Hegel, sivil toplumun temelinde, birey çıkarının ve özel mülkiyetin olduğunu belirtmiştir ve burjuva toplumu eleştirisi yapmıştır. Bu nedenle, Marx'ın modern devlet eleştirisine temel sağladığı düşünülebilir.

Marx, devletin egemen sınıfın elinde hâkim ideolojiyi benimsetmek için aracı bir varlık haline gelmesi nedeni ile Hegel'in sivil toplumdaki birey ve bütün arasındaki bölünmüş bütünlüğün devletle yeniden kurulabileceği görüşüne itiraz etmektedir. Devlet bu bağlamda, hâkim burjuva toplumunun çıkarından bağımsız

²⁷⁰ Karl Marx, **1844 El Yazmaları**, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1976, (El Yazmaları), s. 65.

²⁷¹ Karl Marx ve Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**, s. 65.

değildir. Bu nedenle, sivil toplumun sorunlarını çözebilecek bir yapı olarak düşünülemez.

Marx'a göre sivil toplum, devleti yönlendiren ve belirleyen olursa kendi içsel diyalektiği ile devlet olmaksızın sorunlarını çözebilir. Devletin sivil toplumu belirleyen ve yönlendiren bir yapı olarak ortadan kaldırılması ile birlikte, siyasal alan yeniden sivil toplumla bütünleşme imkânı bulur. Marx'ta belirleyici olan devlet tasavvurundan, sivil toplumun politik toplumu belirlediği bir tasavvura geçiş vardır. Sivil toplum kavramı burada, devleti ve ulusu aşan bir anlamda kullanılmıştır.

Hegel'in modern toplumun problemlerini belirlemesi açısından, Sittlichkeit kuramı oldukça önemlidir. Artan üretime rağmen oluşan yoksullar yığını, toplumun sınıflara bölünmesi, verili kaynakların tükenmeye başlaması ve oluşan ahlaki yozlaşma problemleri Hegel'in modern toplumda belirlediği fakat çözemediği problemlerdir. Hegel'in işaret ettiği gibi sivil toplumun kendi içsel-diyalektiği ile çözülebilir sorunlar değildir.²⁷² Bununla birlikte, Allen Wood, Hegel'in sivil toplum kuramının özgünlüğünü şöyle ifade eder:

*Ekonomik olarak özgür ve bağımsız bireylerin katıldığı toplumsal ilişkiler sistemi sivil toplumdur. Hegel'in toplum teorisine en önemli katkısı; aile ve politik devletin her ikisinden de, toplumsal bir kurum olarak modern piyasa ekonomisi kavramını ayırt etmesidir. Hegel, piyasa sistemi ve yasaları üzerine çalışan politik ekonomistlere borçlu olduğunun bilincindedir. Fakat onun özgün katkısı, kişisel olarak insanların doğayla etkileşiminin bir sonucu olarak oluşan toplum değil, sivil toplumda görülür. Hegel, sivil toplumu alaycı bir biçimde tinsel hayvanlar ülkesi olarak isimlendirir. Fakat sivil toplum, modern insan toplumuna özgü sosyal bir kurum olarak, modern toplumun kendini gerçekleştirmesini açıklamak için vazgeçilmezdir.*²⁷³

Marx, sivil toplumun temelinde özel mülkiyet olduğunu belirtir. *Yahudi Sorunu*'nda, 1793'te yayınlanan anayasada, kabul edilmiş insan hakları yasasının, mülkiyet hakkı eleştirisini yapmaktadır. Burada, insanın özgürlük hakkının pratik uygulanımı, insanın özel mülkiyet hakkı olarak tanımlanmaktadır.

Marx: "İnsanın özel mülkiyet hakkını oluşturan nedir?"²⁷⁴ diye sorar. Yasa'ya göre insanın özel mülkiyet hakkı, demek ki, diğer insanlarla ilintisiz, toplumdan bağımsız biçimde, dilediği gibi servetinden yararlanma ve onu tasarruf hakkıdır,

²⁷² Hegel, **Tüze Felsefesi**, paragraf: 243-245, s.s. 269-271.

²⁷³ Allen W.Wood, **Hegel's Ethical Thought**, Cambridge University Press, USA, 1990, s. 26.

²⁷⁴ Karl Marx, **Yahudi Sorunu**, s.18.

özel-çıkâr hakkıdır. Marx’a göre, bu bireysel özgürlük ve onun uygulanımı, sivil toplumun temelini oluşturmaktadır.²⁷⁵

Bu bağlamda özel mülkiyet, her insanın öteki insanlarda özgürlüğünün gerçekleştirimini değil, sınırını bulmasına yol açmaktadır. Hegel’in özel mülkiyet hakkını, sivil toplumdaki bir bireyin diğeri ile tanınma ilişkisi temelinde kurması oldukça önemlidir. Mülkiyet, yalın bireyin özel çıkarının gerçekleştirmesinin bir sonucu olarak değil, bireyin özgürleşmesinin zorunlu koşulu olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda mülkiyet, bireysel ve toplumsal özgürlüğün hem zorunlu koşulu hem de sonucudur.

Hegel’in sivil toplum kavramı, Marx’ın tanımladığı sivil toplum kavramı ile karşılaştırıldığında, sivil toplumun yalnızca ekonomik ilişkiler alanını ve sınıfların oluşumu değil, aynı zamanda hukuki ve idari yapıları, gönüllü kurulmuş toplulukları içermesi ile daha geniş bir anlama sahiptir.

Keane’e göre, Hegel’de sivil toplum, liberal devletin ilkelerine göre yapılan dışsal düzenlemelerle birlikte ekonomik ilişkiler alanıdır ve aynı zamanda hem burjuva toplumunu hem de burjuva devletini içerir.²⁷⁶

Bununla birlikte Hegel, sivil toplumu nesnel tinin kendini dışsallaştırdığı Sittlichkeit alanında, aile ve devlet arasındaki alan anlamına gelmektedir. Sivil toplum, tüm devlet öncesi ilişkileri kapsayacak anlamda kullanılmadığı için Marx’ın sivil toplum kuramından daha dar bir anlamının olduğu söylenebilir. Marx, sivil toplumu, üretici güçlerin gelişiminin belli bir aşamasında bireylerin bütün maddi ilişkilerini kapsadığını, bununla birlikte burjuva toplumunu bütün bir tarihin gerçek odağı ve sahnesi olarak tanımlar.²⁷⁷

Marx’ın Hegel’in devlet kuramına getirdiği temel itiraz, Hegel’in idealist bir bakışının olması ve bu nedenle, devleti de idenin bir açılımı olarak temellendirmesidir. Marx’a göre Hegel’de toplumu, devleti diyalektik olarak tüm çelişkili yapısı ile kavramaya çalışmış olması nedeni ile modern toplumun bir eleştirisi vardır. Fakat ide, kendini mekânda ve zamanda gerçekleştirir ve nesnel tin

²⁷⁵ Marx, s. 18.

²⁷⁶ Norberto Bobbio, “Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı”, **Sivil Toplum ve Devlet: Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar**, Der. John Keane, s. 100.

²⁷⁷ Karl Marx ve Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**, s.s. 43-66.

alanında nihai ereğini ancak mutlak bir devlette gerçekleştirir. Bu nedenle, sivil toplumun üzerinde olan ve onu belirleyen bir devlet tasavvuru kabul edilemez.

O halde toparlayarak söyleyecek olursak, Hegel'in sivil toplum kuramı, Marx'ın kuramında kapsanarak aşılmış, sivil toplumun ötesinde bir toplum tasavvuru sunulmuştur. Hegel'in diyalektik mantığının ilkelerine göre düşünürsek, Hegel'in sivil toplum kuramı modern toplumun eleştirisi ile birlikte olumsuzlamasını içerir. Marx'ın kuramı da Hegel'in sivil toplum kuramının bir eleştirisini ayrıca olumsuzlamasını içerir. O halde, olumsuzlamanın da olumsuzlaması olarak Marx, yeni bir kuramla, sivil toplumun ötesinde bir toplum tasavvuru ile aynı zamanda bir sentez sunmaktadır. Doğan Göçmen'in işaret ettiği şu nokta oldukça önemlidir:

Toplum ve siyaset felsefesi çerçevesinde Hegel'in temel sorunu, burjuva toplumunda hüküm süren sınıf çelişkileridir, bunlara bir çözüm yolu göstermektir. Şimdi Hegel'in diyalektik kuramından yola çıkacak olursak, bunları aşan yani geride bırakan bir toplumsal sistem üzerine düşünmemiz gerekir. Ama Hegel bunu yapmıyor. O daha çok sınıfları uzlaştırmak için bir devlet modeli geliştirmeye çalışıyor. Bunun nedeni, Hegel'in tarihte mutlak bir son nokta öngörüsünden hareket etmesidir.²⁷⁸

O halde, Hegel, sivil toplumun yapısını burjuva toplumu olarak çözümlemiş olması ve sivil toplumdaki problemleri ortaya koymuş olması nedeni ile kendi dönemine kadar tanımlanmış sivil toplum kuramlarından farklı olarak, detaylı bir modern toplum incelemesi yapmaktadır. Modern toplumda bireyler arasında yaşanan çatışma aslında devlet ve toplum arasında devam etmektedir. Hegel, sivil toplumun çelişkili ve çatışkılı yapısının her ne kadar devlet ile aşılabacağına işaret etmiş olsa da devlet ve sivil toplum arasında çatışma tamamen bitmez, bu anlamda her ikisi arasında diyalektik uyum sağlanır fakat çatışma tamamen ortadan kaldırılabılır değildir. Bu bağlamda, Hegel felsefesinde devlet, mutlak son değildir. Mutlak tin alanındaki son uğrak felsefedir.

Marx'ın eleştirileri ile birlikte, Hegel'in sivil toplum kuramının değerlendirilmeye çalışılması, yukarıda ortaya konduğu gibi, Hegel'in sivil toplum kuramının zenginliği ile birlikte eksikliklerinin neler olduğunu belirleyebilmek açısından önemli görünmektedir. Sivil toplum kuramına dair güncel tartışmaların temelinde Hegel ve Marx'ın sivil toplum analizi vardır.

²⁷⁸ Doğan Göçmen, "Hegel'in Felsefe Kavramı Üzerinde Kısa Bir Deneme", **Modern Felsefe**, ss. 173-174.

3.3. SHLOMO AVİNERİ, CHARLES TAYLOR VE TÜLİN BUMİN'İN HEGEL'İN NESNEL AHLAKLILIK VE SİVİL TOPLUM KURAMI ELEŞTİRİLERİ

Shlomo Avineri, *Hegel's Theory Of The Modern State*, isimli eserinde Hegel'in hukuk felsefesinin ve kavramlarının detaylı bir analizini yapmaktadır. Hegel, sivil toplumu modern bir toplum olarak tanımlar. Avineri, Hegel'in derinlemesine bir modern toplum eleştirisi yaptığını belirterek kendi dönemini oldukça ayrıntılı bir biçimde resmettiğini söyler. Hegel'in gereksinimler sistemi resmi oldukça şaşırtıcıdır, Hegel daha sonra bunu, sivil toplum olarak isimlendirmiştir.²⁷⁹

Avineri, Hegel'in endüstri toplumunun radikal bir eleştirisine dair, sonrasına kalan herhangi bir belge bulunup bulunmadığının bilinmediğini ama *Hukuk Felsefesi*'nde sönük bir ses olarak bulunduğunu belirtir. O halde, Avineri'ye göre ilkin, Hegel'in sivil toplum analizi, endüstri toplumu analizidir.

Hegel'in modern üretim toplumuna ilişkin analizi takip edildiğinde, toplumun radikal bir dönüşümü için, şimdide de devam eden bir tartışmanın olduğu görülebilir. Avineri'ye göre, tam olarak bu noktada, Hegel, modern toplumun tüm yoksullar yığını ve olanaklardan mahrum olanları nasıl yüz-üstü bıraktığını gösterir.²⁸⁰

Hegel'e göre, toplumun radikal bir dönüşümünü sağlayabilecek olanak toplumun kendinde mevcut olmasına rağmen bu ancak içsel bir öfke olarak kalır, dışsallaşan bir eylem olmaz. *Hukuk Felsefesi*'nde, (paragraf 244'te)²⁸¹ Hegel, iç-öfke (iner-indignation) kavramını kullanır. Avineri'ye göre, onun eleştirisinin derinliği, endüstri toplumunun dehşetinin farkındalığındandır.

Avineri'ye göre, Hegel, bir sisteme, bu korkunç gerçekliğin eklemenebileceği ve orada kalıcı olabileceği konusunda sessiz kalır.²⁸² Bu bağlamda, felsefe yalnızca dünyayı yorumlayabilir, fakat onu değiştiremez.

Avineri, ikinci olarak, Hegel'in, mutlak nesnel etik yaşam ve politik erdemler için en büyük tehlike olarak, yaşamın özelleştirilmesi olduğunu düşünür. Hegel,

²⁷⁹ Shlomo Avineri, *Modern State*, s. 98.

²⁸⁰ Avineri, s. 98.

²⁸¹ Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 270.

²⁸² Shlomo Avineri, *Modern State*, s. 99.

nesnel etik konusunda Platon ile aynı görüşte olmasına rağmen, yasaların çoğaltılması ve bireysel dava açmanın zararlı olduğunu belirtir. Hegel'in böyle bir görüş için kendi nedenleri vardır: toplumda artan hukuksal davalar, bireylerin kendi, bireysel, özel çıkarlarının peşinden koşmasına yardımcı olur ve Res Publica'yı²⁸³ ihmal etmelerine neden olur.²⁸⁴

Bu gibi koşullar altında devlet, sadece vatandaşlarının ekonomik çıkarının düzenleyicisi haline gelir. Bu tehlikeden kaçınılması gerekir. O halde, Avineri'nin bu paragrafta söylediklerinden hareketle, yapabileceğimiz ikinci çıkarım; devletin Hegel tarafından nesnel etik tözün nihai momentleri olarak tanımlamasından hareketle, devlet vatandaşların ekonomik çıkarlarının düzenleyicisi olarak kurulursa ve amacı mülkiyetin ve özel çıkarın korunması olarak belirlenirse, Sittlichkeit bölünür.

Genel irade ve bireyin iradesi arasındaki diyalektik dolayım bozulur ve atomize bireylerden oluşan modern toplum modeli ortaya çıkar. Bu bağlamda, Hegel'in sivil toplumda oluşan sınıflar arasında ticaret sınıfının önemli bir yeri vardır. Avineri'ye göre, burjuva insanın ortaya çıktığı modern dünya ile ticaret sınıfı ilişkilidir. Hegel'den şöyle aktarır:

*Mülkünü elinde tutma yeteneğinde olan herkes, bir burjuva olarak, bir bütün olarak evrensel ilişkilidir. Onlar, atomize insanlar, barışın meyvesinin ve ticaretin tadına varırlar ve onlar hazzını, tamamen onların güvenliğinin sağlanmasında bulurlar.*²⁸⁵

Tülin Bumin, nesnel tinin dünyasının, insanın, içinde kendini tanıyacağı ikinci bir doğa olarak nesnelleşen ürünler dünyası, yani, ahlaksal, toplumsal ve politik kurumların dünyası olarak tanımlandığını belirtir.²⁸⁶

Bu tanımlanan dünya, ayrıca, töreler, alışkanlıklar, kurumlar, devlet, hukuk, dil, bireyleri aşan ve onları derin bir biçimde belirleyen, karşı koymak istediklerinde onları durduran hatta cezalandıran ikinci doğa olarak belirlenir.

Bumin, buradan şu üç sonucu çıkarır: nesnel tinin ilk özelliği, öznel olmaması; ikinci özelliği, tarihselliği, üçüncü özelliği ise, öz-bilinçten yoksun

²⁸³Res Publica kavramı, yani, commonwealth, bir toplumun, genelin ortak iyisini tesis eden ortak varlık anlamında kullanılmıştır.

²⁸⁴Shlomo Avineri, **Modern State**, s. 84.

²⁸⁵ Avineri, s. 86

²⁸⁶ Tülin Bumin, **Hegel: Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi**, s. 143.

olmasıdır.²⁸⁷ Burada yapılan son belirlemede, Hegel'in nesnel tinin son uğrağı olan devleti, bireylerin kendilerini gerçekleştirecekleri özgürlük alanı olarak tanımlamasından hareketle, neden öz-bilinçli olamadıkları sorusunun cevabının aranması gerekir.

Nesnel tin, evrensel tinin kendini dışsallaştırmasıdır, fakat evrensel bir bilinç değildir. Tin, öznel tin, nesnel tin, mutlak tin olmak üzere, üç aşamada kendini açıklamaktadır. Ancak mutlak tin alanında (sanat, din, felsefe) tin, öz-bilinçli olabilir. Bu nedenle, Bumin'e göre, nesnel tin alanı, gerçek bir alan olmakla birlikte, evrensel bilincin, yani, öz-bilincin kendini gerçekleştirdiği alan da değildir.

Shlomo Avineri'e göre ise, Hegel'in nesnel tin alanını, gereksinimler sistemi dolayımı ile bir bağımlılık alanı olarak tanımlaması nedeniyle önemlidir. Sittlichkeit, toplumsal yaşamın bütününde bireyin tanınması olarak Hegel tarafından tanımlanan etik yaşamdır.

Hegel'in böyle bir girişimle yapmaya çalıştığı şey, bireysel bilincin kendini, bütünde bulmak için, gereksinim sistemi dolayımı ile tanımlamasıdır.²⁸⁸ Hegel'in ontolojik yaklaşımına göre, buradaki başlangıç noktası, doğadır, bilincin ilk uğradığıdır. Bu kavrayış, özne ile nesne arasındaki bölünmenin üstesinden gelme, kendini doğa ile bir bütün haline getirme itkisine yol açmaktadır. Bilincin kendini nesnesinde tanıması, gereksinimdir. İnsanda, doğanın nesnesi ile ilişkili olarak bulunan zihin, kendi özneliği altında nesneleri kapsayarak kavrar.

Bu bağlamda Avineri'ye göre, gereksinimler, bireysel olarak giderilmesine rağmen, bireyin iradesi ve genel irade arasındaki bölünmenin aşılmasının başarısı olarak da yorumlanabilir.²⁸⁹

Yukarıda Bumin'nin de işaret etmiş olduğu gibi, nesnel tin alanında, sivil toplumda bilinçsizce gereksinimlerin doyumunu gerçekleştiren, fakat evrensel idenin kendini bireyler yolu ile de gerçekleştirmesi söz konusudur. O halde, tin, öz-bilincine doğru tarihte kendini gerçekleştirir. Fakat tinin, kendi üzerine düşünümü yolu ile öz-bilinçli olması ancak mutlak tin alanının son nihai uğrağı olan felsefe ile kendini gerçekleştirmesi mümkündür.

²⁸⁷ Bumin, s. 143.

²⁸⁸ Shlomo Avineri, **Modern State**, s. 87.

²⁸⁹ Avineri, s. 88.

Bumin'in Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'nin devlet ile nihai momente ulaştığı düşüncesinin yanlış olduğunu belirtmesi de bundan kaynaklanır. Bu bağlamda, Hegel, modern devletin bir eleştirisini yaparken, tikel-tümel, özne-nesne, akıl-doğa kavramlarının iç içe geçtiği, tinin öz-bilincine ulaştığı nihai uğrak olarak, felsefeyi ortaya koyduğu için, bugün modern toplumun sorunlarına çözüm arayabileceğimiz alana işaret etmektedir. Bumin'in sözleri ile ifade etmek gerekirse: "Hegel, devleti öven filozof olmaktan çok, felsefeyi öven filozof olarak nitelendirilmeyi hak eder."²⁹⁰

Yukarıdaki cümleyi, bu çalışmanın devlet kavramının incelendiği ikinci bölümünde, Hegel'in ulus devletlerin tarihin sonu olarak tanımlamadığını, zira uluslar arası alanda ulus devletler arasında kurulabilecek bir nesnel alanın mümkün olmadığını dile getirerek, çatışmanın devletin kendi içinde çözümünün mümkün olduğunu, fakat devletler arasında devam ettiğini söylemesini, hatırlamak gerekir.

Hegel'in modern ulus devletlerin böyle bir ikilem yaşamasına işaret etmesi oldukça önemlidir. Bununla birlikte, buradan çıkarılabilecek iki sonuç şudur: İlkin, her bir ulus devlet kendi içinde tikel ve genel iradenin bütünlüğünü sağlayarak Sittlichkeit'ı korumak zorundadır, bu aynı zamanda devletin varlığını sürdürebilmesi için zorunluluktur. Tikel çıkarların belirleyici olduğu sivil toplum alanında kişiler, hukuk ve devlet kurumları yolu ile nesnel irade ile bir dolayım kurarak kendilerini nesnelleştirmektedirler. Hegel, genel irade ve tikel iradenin birliğini yalnızca devlette sağlanabileceğini şöyle açıklar:

*İnsan sahip olduğu bütün değere, tüm tinsel gerçekliğe devlet sayesinde sahiptir. Çünkü onun tinsel gerçekliği bilen kişi olarak kendi özünün, us yanının onun için nesnelleşmesi, nesnellik ve dolaysız bir var oluş kazanmasıdır: ancak böyle bilinçlenir, ancak böyle törel olur, devletin tüzel yaşamında yerini alır. Çünkü doğru olan, genel ve özel iradenin birliğidir: genel de devlette, yasalarla, genel ve akla uygun belirlemelerle ortaya çıkar.*²⁹¹

Sivil toplumda lonca, polis gibi kurumlar ve bireylerin yeteneklerine göre bir toplumsal sınıfa üye olmaları ile genelin bilgisini edinebilmeleri mümkündür. Bu aynı zamanda, kişinin öz-bilinçli olabilmesi için diğerleri ile girdiği dolayimli bir ilişkidir. Devlet ise, kendini oluşturan halkın, tüm bu kurum ve yapılarla içsel örgütlülüğü anlamına gelir. Sivil toplumdaki meslek birlikleri açıklamasında dediğini

²⁹⁰ Tülin Bumin, **Hegel: Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi**, s. 154.

²⁹¹ G. W. F. Hegel, **Tarihte Akıl**, çev. Önay Sözer, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 111.

hatırlatmak gerekirse, bir ülkede halk ne kadar sıkı örgütlenmişse, devlet de o kadar güçlüdür. Buradan da hareketle, devleti organik bir bütünlük olarak tanımlar.

Peki, organik bütünlük ne anlama gelmekteydi? Hegel'e göre, devletin sıkı örgütlülüğüdür. Yalnızca kurumları ve bürokratik unsurları ile değil, halkı ile sıkı örgütlenmiş bir devlet, organik bir bütün anlamına gelir. Hegel'in burada, organik bütünlüğü belli bir etnisitenin, diğerlerini dışarıda bırakacak şekilde örgütlenmesi olarak tanımlamadığını ayrıca belirtmek gerekir.

O halde, ikinci olarak çıkarılabilecek sonuç; Hegel, modern devletler arası ilişkilerde, yaşanan sorunların çözümü olarak ulus-devleti görmemektedir, zira daha öncede belirtildiği gibi²⁹² ulus devlet halkların bir araya gelip nesnel bir birliktelik inşa etmesi önünde bir engel olarak yorumlanabilir.

Hegel, bu ikilemi görerek, tikel ve tümelin iç içe geçebildiği bir özgürlük alanı arayışındadır. *Hukuk Felsefesi*, bu bağlamda değerlendirildiğinde, sivil toplum ve devlet kuramlarında Hegel'in, bir devletin hem kendi içinde hem de devletler arası alanda özgürlüğünü nasıl tesis edileceği araştırdığını söyleyebiliriz.

Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'ne dair, özel olarak Sittlichkeit kuramına dair, kapsamlı ve detaylı bir çalışma sunan Charles Taylor'un *Hegel And Modern Society* eserinde, günümüzde hala tartışılan modern toplumun ve sivil toplumun problemlerinin belirlenmesi ve çözümüne dair, Hegel'in felsefesinin yol gösterici olduğunu belirtir. Taylor, Hegel'in sivil toplum kavramını şöyle tanımlar: "Sivil toplum, insanların içinde ne aile üyeleri olarak, ne de devlet ve kilise gibi bir takım etik toplulukların üyeleri olarak değil, ama yalnızca bireyler olarak bulundukları ilişki düzeyidir."²⁹³

Taylor, Hegel'in sivil toplum kuramında, modern liberal toplum eleştirisi yaptığını belirtir. Sivil toplum, bireyler arasındaki ekonomik ilişkiler bütünü olarak düşünülür. Taylor, Hegel'in İngiliz ekonomistlerini, özellikle en fazla, James Steuart ve Adam Smith'in Almanca'ya çevrilen yazılarını dikkatlice okuduğunu belirtir. Hegel, sivil toplum modelinde, bu yazarlara çok şey borçludur.²⁹⁴ Adam Smith, toplumu genel olarak gereksinimler sistemi olarak tanımlamaktadır. Taylor, bu bağlamda, Shlomo Avineri ve Tülin Bumin ile aynı görüşü paylaşır.

²⁹² Bu tez çalışmasında, ikinci bölüm içinde, s.s. 99-100.

²⁹³ Charles Taylor, **Hegel**, Cambridge University Press, USA, 1975, (Hegel), s. 432.

²⁹⁴ Taylor, **Hegel**, s. 432.

Taylor’a göre, ahlaki yaşamın doruk noktası olarak ortaya konan Sittlichkeit öğretisi, alışıldık açıklamanın ötesinde, geniş bir ortak yaşam olarak, insanın bir üyesi olarak katıldığı toplum kavrayışını gerektirir. Bizim en üstün ve en eksiksiz ahlaki var oluşumuzu, genelin mutluluğunun bir aracı olarak, yalnızca bir toplumun üyesi olarak elde edebileceğimiz düşüncesi, bizi, faydacı toplum kavramının ve sözleşmecî modern doğal hukukun açıkça ötesine götürür.²⁹⁵

Taylor, Hegel’in, insanın toplumla ilişkisini karakterize ederken birçok kavram kullandığını ama en çok da *töz* kavramını kullandığını belirtir. Bu bağlamda devlet, bireylerin veya insanların özü olarak tanımlanır. *Ansiklopedi*’den şöyle aktarır:

*Kendinde özgür olarak bildiğimiz töz, mutlak zorunluluk olan, tam olarak varlığa eşittir. Bir insanın ruhu olarak gerçektir... Tin içsel güç ve zorunluluktur. İnsan düşünen bir varlık olarak, bu tözün kendi özü olduğunu bilir.*²⁹⁶

Taylor, bu paragrafta Sittlichkeit’in temel özelliğinin ortaya konduğu belirtir. Bu notu değerli kılan, tözü açıklamaya yardımcı olan bir dizi kavramla ilişkili olmasıdır. Toplum der, Hegel, tözdür ve ayrıca bireylerin nihai amacıdır. Tözün ardındaki bu kavram, bireylerin özünün, toplum olmasıdır, çünkü toplum, toplumsal ilişkilerin bir bütünüdür.

‘Hegel’in politika felsefesinin ve nesnel ahlaklılık kuramın bugün ile ilişkisini nasıl kurabiliriz?’ Taylor, sözü geçen eserinde, bu soruya cevap aramaktadır. Hegel, yaşanılabilir bir toplumun anlamlı bir bütünlüğünün olması gerektiğini sıklıkla tekrarlar. Modern politika felsefesinin en önemli sorularından biri, bireyin özgürlüğünü koruyarak, bir toplumda özgürlüğünün nasıl sağlanacağıdır. Taylor’a göre bu sorunun yanıtı aramak gerekir. Toplum kurumları, genel-gönüllü katılım ile işlevini yerine getirebilir. Önemli olan, toplumların canlılığını ve birliğini sürdürebilmesini nasıl sağlayacağız?

Bu liberal çağda, kaybolma belirtisi gösteren bir konudur. Liberal toplumun birliğini garanti altına alacak olan, nesnel alanın yeniden oluşturulmasıdır.²⁹⁷ Taylor,

²⁹⁵ Charles Taylor, **Hegel and Modern Society**, Cambridge University Press, Cambridge, 1979, (Hegel and Modern Society), s. 85.

²⁹⁶ Charles Taylor, **Hegel and Modern Society**, s. 85.

²⁹⁷ Taylor, s. 125.

bu konunun geleneksel politika teorisi için de önemli bir soru olduğunu, fakat bugün, bu konun önemini yeniden keşfetmeye başladığımızı söyler.

Modern toplum nesnel ahlaklılık alanının bozulması tehdidi ile karşı karşıyadır. Bu Aristoteles ve Montesquieu'nün de ortaya koyduğu gibi Hegel için de merkezi öneme sahip bir konudur. Taylor'a göre, Hegel tarafından türetilen Sittlichkeit²⁹⁸ kavramı, Antik Yunan'ın 'polis' kavramından gelir. Bizim onaylamak ve sürdürmek zorunda olduğumuz, ahlaki yükümlülüklerimizin ölçütü olan bir yaşamdan daha büyük bir yaşam alanına tekabül eder. Hegel'in, Sittlichkeit alanı; aile, sivil toplum ve devlet olmak üzere üç alandan oluşur ve her bir diyalektik moment, kendinden öncekini içermekle birlikte, kendi içinde daha üst bir momenti oluşturur ve ortaya çıkarır.

Toplum ve onun kurumları ile birlikte, içsel bir tanımanın gerçekleştiği etik yaşam önemlidir. Bunların olmadığı yerde, bunların merkezi öneminin çarpıtıldığı yerde, Hegel'in yabancılaşma²⁹⁹ olarak tanımladığı şeyi yaşarız. Hegel, yabancılaşma teorisini ilk olarak geliştirenlerden birisidir.³⁰⁰ Hegel, burada, Montesquieu ve süren uzun bir geleneği takiben, hayat için gerekli olan nesnel etik yaşamın sürdürülmesi ve bunun belirlenimlerinin çeşitliliği olmaksızın özgür bir toplum olabileceğimize inanmaz.³⁰¹

Taylor, Hegel'in rasyonel ahlak ve yabancılaşma kavramlarının özgür bir toplumun gereksinimlerinin karşılanmasının yeni bir yolunu açan gelenek ile ilişkili olduğunu belirtir. Fakat bu modern politika bilimi ile ele alındığında, toplumun gereksinimlerinin karşılanması yasa aracılığı ile sağlanır. Bu, Hegel'in durduğu

²⁹⁸ Charles Taylor, Sittlichkeit, yani nesnel ahlaklılık kavramının sitten kavramından geldiğini belirtir. 'Sitten' kelimesi ise, İngilizce'ye 'custom' olarak çevrilirken, Türkçe'ye gelenek veya kültür olarak çevrilebilir. Sittlichkeit, Hegel'in kullandığı anlamda ise, bir toplumun parçası olarak ahlaki sorumluluğa, toplumun kamusal yaşamının normlarının içeriği anlamına gelir (Charles Taylor, **Hegel**, Cambridge University Press, USA, 1975, ss. 376-382).

²⁹⁹ Richard Gunn, Hegel'in bu bağlamda kullandığı anlamda yabancılaşma kavramını şöyle tanımlar: "Hegel, yabancılaşmanın modern dünyanın erken döneminde doruk noktasına ulaştığını ileri sürer. Çelişki sadece bu dünya ile öte-yan arasında değil, her iki dünya içinde hüküm sürer. Bu dünyada, pratiğin dünyasında, (kamu yararına olduğu varsayılan) siyaset ile (kişisel çıkarla ilgili etkenlere bağlı olan) iktisat arasında bir çatışma ortaya çıkacaktır. Öteki-dünyasal bir öte-yanda ise, teorinin dünyasında, aydınlanma ve dinsel inanç arasındaki semada bir patlak verecektir" (Richard Gunn, "Hegel'in Tinin Fenomenolojisi'nde tarihin başlangıcı ve sonu", **Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi**, Sayı:2, İstanbul, 2008, s. 177).

³⁰⁰ Charles Taylor, **Hegel**, s. 381.

³⁰¹ Charles Taylor, **Hegel and Modern Society**, s. 126.

yerden, kültürün bir biçimi olarak gelenekten tamamen kopmak anlamına gelmektedir. Yani, Hegel'in nesnel ahlaklılık alanından kopuş demektir.

O halde, toparlayarak söyleyecek olursak, nesnel ahlaklılık alanı ve özel olarak da sivil toplum, hem modern bir toplumdaki ekonomik örgütlenmeyi içerir hem de buna bağlı olarak ortaya çıkan bu topluma içkin olan, yabancılaşma kavramını içerir. Öznel ahlak ile genelin ahlaksallığı arasındaki dolayım, hukuk ile birlikte modern toplumdaki tikel ve genel irade arasındaki bölünmeyi giderebilecek, yabancılaşmanın aşılabilmesini sağlayacak olanakları içinde barındırır.

Bir başka deyişle, bireylerin birbirlerini yadsıyarak değil ama karşılıklı tanıyarak, kurabilecekleri bir toplum yapısı mümkündür. Sivil toplumda hâkim olan bireysellik olsa bile, hukuksal kurumlar, gönüllü birlikler, meslek örgütleri dolayımı ile bütünsel bir toplumu inşa edebilmenin olanakları vardır. Fakat Hegel'den hareketle, sivil toplumun bu çelişkili yapısını aşıp yeni bir politik toplumun kurulabilmesinin mümkün olduğunu söyleyebiliriz.

Taylor, Hegel'in Sittlichkeit kavramının, modern toplumu yeniden düşünmek için alternatif bir yol sağladığını ve modern politika biliminin ana damarında kuvvetli bir değişim sağladığını belirtir.³⁰²

Bu bağlamda Bumin, *Hegel* isimli eserinde, nesnel ahlaklılığın öznellik alanı olarak sivil toplumun yapısını Hegel'in değerlendirmesi ile neden modern politika biliminde kuvvetli bir değişimi sağladığına cevap arar.

Sivil toplum alanında bireyler çalışır, alışveriş yapar, sözleşmeler yolu ile kazanımlarına kalıcılık kazandırmaya uğraşırlarken kendi bireysel çıkarını gerçekleştirdiklerini düşünmektedirler. Bumin'e göre: "Hegel, aslında, bu bölümde pazar ekonomisinin liberal mantığına oldukça sert eleştiriler yöneltir: Bu mantık ona göre, eşitsizlik, toplumsal çıkarlar konusunda körlük ve sömürü mantığıdır."³⁰³ Bu nedenle, sivil toplum, devletten ayrı ve farklı olarak, nesnel ahlaklılığın öznel alanıdır.

Bununla birlikte, gereksinimleri sistemi dolayımı ile bireysellik ilkesi belirleyici olmasına rağmen evrensel ilkeye geçmek zorunludur. O halde, nesnel ahlaklılık alanında, sivil toplumdan sonraki moment olan devlet, tam da bireysel iradeler ile genel iradenin uzlaşımının sağlanabilmesi için zorunludur. Hegel'in bu

³⁰² Taylor, **Hegel And Modern Society**, s. 126.

³⁰³ Tülin Bumin, **Hegel: Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği, Praxis Felsefesi**, s. 156.

bölünmeyi devlet ile aşılabileceğini ön-gördüğünü söyleyebiliriz. Ama unutulmamalıdır ki, tikel-tümel, birey-toplum arasındaki tam bir uyum, nesnel ahlaklılık alanından bir üst moment olan mutlak tin alanıdır. Bumin, nesnel ahlaklılık alanının bir özelliğini, Bloch'tan yaptığı bir aktarmayla şöyle açıklar: “Hegel’de politika felsefesi, diğer filozofların etiğinin yerini alır ve devlet, bu etiğin en yüksek aşaması, insanın tinsel gerçekliğinin vazgeçilmez ufku olarak tanımlanır.”³⁰⁴

Hegel felsefesinde politika, bireysel ahlaksallığın, daha yüksek daha gerçek bir ahlaksallık adına aşılması demektir.

O halde, neden Hegel’in modern, liberal, sözleşmecî politik toplum anlayışında kuvvetli bir değişime neden olmuştur sorusunun yanıtını vermiş olduk. Hegel, ortak iyi temelinde, özgür bir toplumun nasıl kurulabileceğinin cevabını aramıştır. Bugün, bu nedenle nesnel ahlaklılık düşüncesi, günümüz toplumlarının üzerine düşünmesi gereken bir konudur. Taylor’un sözleri ile ifade edersek:

“Çağımızda doğmak üzere olan güvenilmez ideallere karşı, Sittlichkeit’i savunmak zorundayız. Hegel felsefesi, çağımızın iç-yüzünü kavramada bize yardımcı olur, faydacılığın aldatıcı görünüş ve çarpıtmalarının her ikisi ile birlikte, sürekli çoğalan Romantik karşı yanılısma ve tekil geleneklerin belirleyiciliğinden kaçınmak zorundayız.”³⁰⁵

Bu görüşü savunmakla birlikte, Hegel’i doğru anlamaya gayret etmeliyiz. Bu noktada, Bumin’in uyarısını dikkate almak gerekir: Politika felsefesinde Hegel’in, ahlak ve politika arasında tam bir uyum olması gerektiğine dair, verdiği bir öğüt olarak değerlendirilmemesi gerekir çünkü Hegel, öznellik ve nesnellik, ahlak ve politika, birey ve devlet arasındaki gerilim ve çelişkinin, tarihin ve dolayısı ile gelişimin itici gücü olduğunun bilincindedir.³⁰⁶

O halde, Bumin’in bu görüşünden hareketle, sivil toplumda tikel ve evrensel irade çatışma halindedir ve uyumluluğunun devletle sağlanabileceğine işaret edilir, fakat devlet hukuksal kurumları ve düzenleyici yasaları ayrıca kültür ile tikel ve evrensel olan arasında dolayım kursa bile, bu çatışmayı tam olarak çözemez.

Tarihin ilerleyen dönemlerinde, ulus devletler var olmak zorunda değildir. Hareketin ve ilerlemenin ilkesi, çelişki ve çatışmadır. Fakat şunu belirtmek gerekir,

³⁰⁴ Bumin, s. 152.

³⁰⁵ Charles Taylor, **Hegel And Modern Society**, s. 133.

³⁰⁶ Tülin Bumin, **Hegel: Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi**, s. 153.

kurumsal bir örgütlenme olarak devletin biçimi değişebilirken, halkın örgütlenmesi ile kurulan devlet, kültürel bir bütünlüğü ifade ettiği için varlığını sürdürür.

Tülin Bumin ve Charles Taylor'ın her ikisi de, ilkin, Hegel'in, devleti, nesnel tinin en üs seviyesi olarak hakiki bilimin yani, felsefenin konusu olarak düşündüğünü belirtirler. İkinci olarak ise, bu bilimin bilim olmak için, öznel ve faydacı ahlaktan, Bumin'in sözleri ile: "öznelci ahlak ve onun temelinde yer alan, olması gereken kavramından hareket etmemesi, olanın içinde bulunan akılsallığı bulup ortaya çıkarması"³⁰⁷ nedeni ile Hegel'in *Hukuk Felsefesi* çağının derin bir analizidir. Ayrıca günümüz modern toplumunun iç-yüzünü ortaya koymaktadır. Hegel'e göre var olanın içinde, olması gereken zaten mevcuttur. Bu potansiyelin kendini gerçekleştirmesi, başka bir deyişle var olanın akla uygun hale getirilmesi veya dönüştürülmesi Marcuse'nin belirttiği gibi gerçek olandır.³⁰⁸

Shlomo Avineri, Hegel felsefesinde tam da öznenin nesneyi dönüştürerek ancak nesnenin bilgisini edinebilmesinden hareketle, emek kavramına dikkat çeker. Avineri'ye göre, Hegel'in sisteminde emeği ürettiği moment, onun felsefi antropolojisinden kaynaklanır.³⁰⁹ Hegel'in de belirttiği gibi, mülk edinmedeki olumsuzluk ancak emek yolu ile aşılabılır.

Mülk edinmek daha çok bireyin gereksinimleri ve çıkarları ile ilgiliyken, mülkiyet, toplumsaldır. Bir birey nesneyi iyeliği altına aldığı anda, nesnenin kişinin mülkiyeti olarak, o kişiye aidiyetinin devamlılığının sağlanması olumsaldır. Ancak mülk sahipliğini tanıyan bir başka birey daha olduğunda kişinin mülk sahipliği tanınmış olur.

Mülkiyetin hukuksal temeli olan sözleşme ile mülkiyet hakkı, güvence altına alınır. Mülkiyetin ontolojik temelinde ise, öznenin nesne dolayımı ile kendinin bilgisini edinmesi ve aynı zamanda nesneyi, kendi için dönüştürerek kendine ait kılması ve emek kavramı (sayfa 16-21 arasında açıklanmıştır) vardır. Avineri'ye göre emek böylece, özne ve nesne arasındaki ayrılığın aşılmasında dolayım sağlar, daha da fazlası, doğası gereği, özne ve nesnenin bir sentezidir.³¹⁰

³⁰⁷ Bumin, s. 173.

³⁰⁸ Herbert Marcuse, **Us ve Devrim**, s. 17.

³⁰⁹ Shlomo Avineri, **Modern State**, s. 89.

³¹⁰ Avineri, s. 89.

Emek, bu bağlamda, insanlar arasında evrensel bir bağ kurar, emek insanın kendini inşa etme eğitimi ve evrensel bir etkileşimdir. Emekle birlikte insan, evrensel olan ile dolayım sağlayarak, böylece hem kendi için hem de başkası için var olur. Emek, insanın kendi dünyasını yaratma gücünü temsil ederken, üretim de aklın kendini dünyada gerçekleştirmesinin bir aracıdır. Avineri'ye göre Hegel, aklın yalnızca çalışma ve üretim yolu ile var olabileceğini, kendi gibi olan bir diğeri ile kendini anlayabileceğini belirtir.³¹¹

Avineri, Hegel'de emek kavramın ikili bir anlama sahip olduğunu belirtir. Emeğin ilk anlamı, insan yetisinin ve potansiyellerinin nesnelleşmesidir. Emek yolu ile doğa, insan doğası tarihinin bir parçası olmaya başlar. Ben kendimi dışsallaştırırım, bu olumsuzlama durumudur aynı zamanda kendine mal etmedir. Fakat emek ayrıca, insanın kendi dünyası ile bütünleşme girişimine engel olan koşulları da oluşturur. Bu emek sürecindeki yabancılaşmanın sonucudur.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Taylor da doğrudan emek kavramı ile ifade etmese de, sivil toplumda, Hegel'in, tikel irade ile genel irade arasındaki bölünmüşlükten kaynaklanan, bireyin kendine ve topluma karşı yabancılaşma yaşadığını belirtmiştir.

Avineri'ye göre, Hegel için, bu yabancılaşma unsuru, emeğin değerini düşürmez, düzeltilebilir ya da yeniden düzenlenebilir. Bununla birlikte, yabancılaşma, insan toplumu yapısının temelinde ve özünde olandır ve sürekli artarak var olan bu faktör, modern toplumun özelliklerinden biridir.

Modern toplumdaki gelişmeler, Hegel tarafından hoşça karşılanmasına rağmen insanın geleneksel yaşamının çıkmazlarına daha ağır yükler eklediği gerekçesi ile eleştirilir. Örneğin, sivil toplumda insanların gereksinimlerini gidermede yaşadıkları kaynak sıkıntısı, buna bir çözüm önerisi olarak ise, tartışmalı bir konu olan, kolonileştirme, sivil toplumda artan zenginliğe rağmen gelirin dengesiz dağılımı sonucu ortaya çıkan yoksullar yığını gibi bugün hala çözemediğimiz problemlerdir. Hegel'den sonra Marx da aynı konuları ele alır. Bu sınıflara bölünmüş toplum yapısını ancak toplumun kendi içinde, üretim etkinliğini gerçekleştiren işçi sınıfının çözebileceğini belirtir.

³¹¹ Avineri, s. 90.

Avineri, emek sürecinin başlangıçta, insanların her birinin kendi dünyalarını yaratmasını ve diğerleri tarafından tanınmasını içerirken, her insanın üzerinde yönetimini ve kontrolünü kaybetmeye başladığı bir süre olduğunu söyler.³¹² Bu bağlamda insan nesnel dünya ile bütünleşen bir varlık olmaktan oldukça uzaktır. Emeğin doğasından soyutlanması, emeğin bölünmesi ile birlikte, nesnel dünyada tamamen yabancılaşmaya neden olur. Böylece Hegel, emek üretiminin gerçek koşullar tarafından problemlili hale getirildiğini belirtir. Hegel'in genel emek antropolojisi, toplumsal bir analiz olmaya başlar.

Avineri, Hegel'i modern endüstriyel sistemin ilk radikal eleştirisini yapanlardan birisi olarak değerlendirir. Hegel yabancılaşmanın yoğunlaşması ve makinelerin ortaya çıkması arasındaki bağıntının gerekliliğini vurgulamayı amaçlar. Avineri'ye göre, Hegel burada, makinelerin mükemmelleştirilmesi ve kötü eleştirisi arasında orta duruş sergiler. Makine üretiminin yabancılaşmaya neden olduğunu belirtirken, bir yandan da üretimin sürekli artırımı temeline dayanan modern toplumun antropolojik belirleniminde gerekli bir unsur olarak görür. Avineri, Hegel'den şöyle aktarır: “Benzer şekilde, bir işçi, makinelerin çalışması yolu ile gittikçe daha fazla makinelere benzemeye başlar, sersem, ruhsuz olur. Bu psikolojik unsurlar, yaşamın bütünlüğünün öz-bilinci açısından boş bir aktivite olmaya başlar.”³¹³

Avineri, Hegel'in argümanlarının merkezinde, iş bölümü, makineleşme ve emeğin doğasına yabancılaşmanın olduğunu ve bunların arasında özsel bir bağ olduğunu ifade eder. Sivil toplum Hegel tarafından bireylerin çıkarları doğrultusunda çalışıp ürettikleri, hem bir zenginlik hem de sefillik toplumu olarak tanımlanır. Taylor bunu şöyle ifade eder: “Üretim toplumunun, toplumsal var oluştaki düzeyinin karşılığı, Hegel'in sivil toplum tanımlamasıdır ve karşılıklı gereksinimler bağımlılığı ile ilişkili olmalıdır.”³¹⁴

Avineri'den yukarıda aktarıldığı gibi, ilkin, bireyin kendi emeğine yabancılaşması, ikinci olarak da, bireyler arasında ortaya çıkan bir yabancılaşma söz konusudur. Hegel: “sivil toplumdaki birisi için başka herkes hiçbir şeydir”³¹⁵

³¹² Avineri, s. 93.

³¹³ Avineri, s. 94.

³¹⁴ Charles Taylor, **Hegel And Modern Society**, s. 129.

³¹⁵ Hegel, **Tüze Felsefesi**, paragraf 182, ek'ten, s. 222.

diyerek, birbirini yadsıyan ama aynı zamanda birbirlerine gereksinimleri dolayımı ile bağımlı olan bir toplum analizi yapar.

Taylor ve Avineri'nin önemle vurguladığı, emek, üretim ve yabancılaşma kavramları arasında özsel bir bağıntı olmakla birlikte, bu toplumdaki yabancılaşma iki boyutludur: Bireyin kendine yabancılaşması ve bireyin topluma yabancılaşması olmak üzere. Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'ndeki temel amacının, tikel ve genel irade arasında dolayimler kurarak bu sınıflara bölünmüş toplum yapısının aşılması aynı zamanda sivil toplumun problemlerinin çözümlerinin bulanması ile birlikte, bireyin özgürlüğü ve temel haklarının korunarak, bütünün özgürlüğünün sağlanmasıdır.

Taylor, 'Bugün neden hala Hegel'in Sittlichkeit kuramı önemlidir?' olduğunu araştırır. Taylor'a göre, Hegel'in nesnel ahlaklılık alanının problemlerine verdiği yanıtın daha çok, Hegelci Sittlichkeit kavramının bugün için faydalı olarak kullanabilmesidir. Sittlichkeit, bir toplumun ilerlemesinin ideinde kurulmuşluğudur. İde ise, bugün için toplumun yapısını açıklamada kullanılabilecek bir kavram değildir. Fakat Hegel'in nesnel ahlaklılık alanının problemlerini ortaya koymadaki bakış açısı bize göre en ileri ve etkileyici olanlardan birisidir.³¹⁶

Taylor, Hegel'in modern toplumu tehdit eden iki büyük yıkıcı gücü, düşüncesinde, ayırt ettiğini belirtir. Bunlardan birincisi, sivil toplumun doğasındaki özel çıkarın gücü ve onun üretim biçimleridir. Bu sıkça tüm sınırları aşmayı tehdit eden, toplumda zengin ve fakir arasındaki ayrımı kutuplaştıran ve devletle ilişkisinde bunları çözmeyen sivil toplum ilişkileridir. İkincisi, bunun tamamen zıttı, bu bölünmenin ve diğer tüm bölünmelerin genel iradedeki tüm farklılaşmaları yok ederek üstesinden gelme girişimi ve eşitlik toplumunun hakikatidir.³¹⁷

Hegel'in bu her iki güç ile birlikte, modern toplumda varlığını kabul ettiği üçüncü bir güç daha vardır: Kapitalist ekonominin gelişimi. Farklılıkların ortadan kalkmasına ve yerel toplumların parçalanmasına, toplumlarda tek tipleşmeye neden olmaktadır. Kapitalist ekonominin gelişimi ile geleneksel toplumun tüm eklemeleri ortadan kalkar. Taylor'a göre farklılıkların ortadan kaldırılarak temellendirilen bu eşitlik durumu, nesnel ahlaklılık alanının kendine özgü yapısına zarar verir. Bireysel çıkar temelinde kurulan, sözleşme ile temellendirilen toplum yapısı, Hegel'e göre bu nedenle aşılmalıdır.

³¹⁶ Charles Taylor, **Hegel And Modern Society**, s. 129.

³¹⁷ Taylor, s. 131.

Aydın Müftüoğlu, liberal toplumda bireyler arasında öz-çıkar temelinde, ahlaki bir bölünmenin oluştuğunu ve bunun, Alman İdealizmi tarafından çözülmeye çalışılan bir problem olduğunu belirtir. Liberal gelenek, Kartezyen dualizmin bir boyutunu, bedeni/maddeyi veya makine/doğayı kendi politik öğretisine temel alarak mutlaklaştırmıştır. Bu girişim, özgür iradenin ve bireyleri bir arada tutan, öznelararası etik bağların yok olmasıyla sonuçlanmıştır.³¹⁸

Müftüoğlu'nun belirttiği problemi, Hegel, sivil toplumun yapısını çözümlerken, tikel irade ile genel iradenin sivil toplumda uyumlu bir bütünlüğünün sağlanamadığı gerekçesi ile devlet ile çözmeyi denemiştir. Taylor'a göre, modern liberal toplumlar, toplumsal homojeniteyi tesis etmek adına, bugüne değin barındırdığı farklı kimlikleri, bastırmış veya farklı kimliklerin tanınma taleplerini görmezden gelmiştir. Oysa modern liberal toplumların tümü, aslında heterojen bir yapıya sahiptir. Bu durumun çıkış yolu ise, evrenselci liberal politikalar yerine her toplumun kendi çözümünü kendi töresinden hareketle bulmasıdır.³¹⁹

Taylor, sadece bireylerin değil, toplumların da otonomi talebinde bulunduğunu, aynı durumun modern toplumlarda tanınma talebi ile ortaya çıkan farklı kimliklerin tümü için geçerli olduğunu kabul etmek gerektiğini belirtir.³²⁰ Taylor, nesnel ahlaklılık alanının bugün Hegel'in etik idenin bir açılımı olarak temellendirdiği şekilde, kabul edilemeyeceğini, fakat bir toplumun kendi çağına ve şartlarına göre bireyleri birbirlerine bağlı kılacak etik ilkelerin olması gerektiğini ifade eder. Hegel, devletler arasında biçimsel sözleşmeler yapılabileceğini fakat kalıcı bir barış durumunun sağlanamayacağını düşünür. Peki, Taylor'un tanımladığı bu çok kültürlü toplumun bir aradalığını nasıl sağlayabiliriz?

Müftüoğlu, Taylor'un bu toplum tasavvurunun temel yanılgısının, her bir toplumun kendi kültürünü, geleneğini korumak isterken, farklı aidiyet gruplarının kendi içine kapalı, donuk bütünler haline gelmesi olduğunu belirtir.³²¹ Her topluluk, kendi hakikatini savunacağı için, topluluklar arasında barış mümkün değildir. Müftüoğlu bunu şöyle ifade eder:

³¹⁸ Aydın Müftüoğlu, "Kültürcü Liberalizmin Anti-Liberalizmi, **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı:96, 2003, s. 167.

³¹⁹ Müftüoğlu, s. 176.

³²⁰ Müftüoğlu, s. 176.

³²¹ Müftüoğlu, s. 178.

Oysa kültürün/geleneğin tarihsel olarak şekillendiği doğru olmakla birlikte, gözden kaçan iki nokta vardır: Geleneklerin değişimi bir noktada durup kalmaz, sürekli ve geleneğin kendisi olması, kendini tanımlayabilmesi, yani farklılığın olması için ötekinin varlığı sine qua non koşuldur. Bir kültür/gelenek, kendisini ötekiyle ilişkisinde tanımlar ve var eder.³²²

O halde, Taylor'un bireylerin tanınma talebi gibi, farklı toplumsal etnik grupların tanınma talebi vardır. Bu nedenle modern toplum çok kültürlüdür.

Yukarıda alıntılanan düşünceden hareketle, farklı etnisitelerden oluşan halklar arasında diyalektik bir karşılıklı tanıma ilişkisi mümkündür. Öznenin nasıl ki kendini ontolojik olarak kurması için bir başka özne tarafından tanınmaya gereksinimi varsa, bir toplumu oluşturan halkların diğerleri tarafından tanınmaya veya daha geniş anlamda, farklı etnisitelerin birliğinden oluşan devletlerin diğer devletler tarafından tanınmaya gereksinimi vardır. Daha temel bir soruyla demek istediğimizi açık hale getirelim: Hegel insanı nasıl tanımlar? Alexandre Kojève'nin sözleri ile de yanıt verelim:

Hegel'e göre, insan, verilmiş olarak var olan doğal bir varlığı istemekle yetinmez; yani hayvan gibi yapamaz ve isteğin kendisini ister, yani başkasının isteğini istemeye yönelir; yani başkası tarafından insan olarak bilinip-tanınmak ve kabullenilmek ister... Burada önemli olan, Hegel'in, insanı insan kılan şeyin, yani insan oluşturu (anthropogène) ögenin, olumsuzlama, mücadele, çalışma, yaratma, dönüşüme uğratma, keşfetme olduğunu ileri sürmesidir.³²³

O halde, Hegel'in ben kendini başkasında tanır, başkası dolayımı ile ben kendi hakkındaki bilgisini ediniş öz-bilinçli olabilir demesini akılda tutarak, bunu daha geniş bir anlamda değerlendirecek, her bir kültürün veya geleneğin varlığını ve canlılığını sürdürebilmesi için, başka kültürlerle etkileşime girmeye ve değişime açık olması gerekir. Ancak bu koşul ile kendini yeniden tanımlayıp, dönüştürebilmesi mümkündür ve Avineri'nin de belirttiği gibi, bu, bir bütün olarak emek süreci olarak yorumlanabilir.

Hegel'in ulus devletlerin evrensel barışı gerçekleştiremeyeceğini söylediğini artık biliyoruz, fakat halkların karşılıklı olarak birbirleri ile diyalektik bir ilişki kurması ve nesnel bir anlam zemini oluşturabilmesi mümkündür, bu durumda ulus

³²² Müftüoğlu, s. 180.

³²³ Alexandre Kojève, **Hegel Felsefesine Giriş**, çev. Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 14.

devletlerin var olması zorunlu değil, ortadan kalkabilir.³²⁴ Temel ilkeyi unutmamak gerekir, bir öznenin kendini gerçekleştirebilmesi için başka bir özne, bir halk için başka bir halk, bir kültür için, başka bir kültüre gereksinim vardır.

Hegel, bir ulusu oluşturan bireylerin ve toplumların aynı ortak töze ait olması nedeni ile devlet alanında çatışmasız yaşayabileceklerini belirtir. Fakat bu ortak töz homojen değildir; her bir tikeli içeren ama bu tikellerden daha farklı, daha kapsayıcı bir bütünlük, tikellerin bir sentezidir. Hegel, nesnel ahlaklılık alanının son momentini olan devleti, bu nedenle, ulus-devlet olarak tanımlarken, Taylor, nesnel ahlaklılık alanını, farklı kimliklerin, toplumların tanınma talebi nedeni ile çok kültürlü bir alan olarak tasarlamaktadır. Müftüoğlu, Taylor'dan şöyle aktarır:

*Modern toplumda yaşayan insanlar, kendi kimliklerini, ahlaki olanın yani törenin içinde ahlaki yönelimi ile kurarlar... Töresellik alanı, keyfi ve öznel bir uzlaşımın değil tarihin ürünüdür; bireyleri aşan ve kuşatan tarihsel-toplumsal bir varoluşa sahiptir.*³²⁵

O halde sonuç olarak, Taylor'ın düşüncesine göre, çok kimlikli toplum yapısı ve çok kültürlü bir Sittlichkeit oluşturmak gerekir. Bu noktada, her bir kültürün ancak karşılıklı olarak birbirini tanıdığı ve dönüştürdüğü bağlamda, ilkin kültür kendi içine kapalı kalmaktan kurtulur ve gelişime açık hale gelir. İkinci olarak ise, bir toplumun diğer toplumlarla diyalektik olarak ilişkili olması, diğerleri olmadan kendini gerçekleştiremeyecek olması, bir toplumun başka bir toplum üzerinde hâkimiyet ve baskı kurmasına engel olur.

O halde, Taylor'un çok kimlikli ve kültürlü Sittlichkeit kuramı, Hegel'in diyalektik felsefesinin temel kavramları ile karşılıklı olarak tanınma ve öznenin ancak, kendi gibi olan bir diğeri ile kendini gerçekleştirmesi ve bu diyalektik sürecin sürekliliği temel alınarak yeniden düşünülürse, modern toplum için yeni bir Sittlichkeit kuramı ortaya konulabilir.

Bir kültür veya gelenek tarihsel olarak oluşur fakat tarihin bir yerinde değişmez bir bütün olarak kalamaz. Hegel, diyalektik kavrayışında tarihte ilerlemenin ilkesi olarak çelişki ve çatışmayı belirlediği için, nesnel tinin son

³²⁴ Hegel, **Tüze Felsefesi**'nde (Hukuk Felsefesi), paragraf 259'un ek'inde, s. 285, Kant'ın devletler arasındaki evrensel barış fikrini şöyle eleştirir: "...birçok devlet bir birlik olarak başkaları üzerinde bir mahkeme oluşturabilir, örneğin, Kutsal Bağlaşma gibi devletlerarası birlikler ortaya çıkabilir; ama bunlar her zaman yalnızca görelî ve sınırlıdır tıpkı sonsuz barış gibi."

³²⁵ Aydın Müftüoğlu, "Ayrımcılığın Felsefî Olarak Temellendirilmesine Çağdaş Bir Örnek: Taylor'un Felsefî Antropolojisi", **III. Uluslararası Felsefe Konferansı**, 2005, s. 216.

momenti devlette, tikel ve genel irade arasında bir dolayım sağlansa bile, bu bitmiş, durağanlaşmış bir ilişki biçimi anlamına gelmemelidir. Aslında bu alanda da çatışma devam eder. Mutlak tin alanının son momentı olan felsefede, farklılıkların, zıtların birliğine bir bütün olarak bakabilmek mümkündür. Bununla birlikte, farklı halklar, topluluklar kendi kültürlerini ve geleneklerini koruyarak ortak iyi ilkesi temelinde bir kamusal alan tesis edebilirler.

Hegel, sivil toplum analizi ile modern toplumu eleştirel olarak ele alır ve modern toplumun problemlerini araştırır. Genel olarak nesnel ahlaklılık alanında ise, siyasi yapıların bir topluma özgü ahlaki değerlerle bir uzlaşımı sağlanarak, toplumda herkes için iyi olanın tesis edilmesi sağlanır. Unutmamak gerekir ki devlet, belirtilen amaçların aracı değil, bireysel hakların korunduğu özgürlük alanı olarak tanımlanır.

Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'ne dair, istenildiğinde devletçi argümanların öne çıkarılacağı oldukça fazla argüman vardır. Fakat sivil toplum ve devlet kavramlarına dair içkin bir değerlendirme yapılmak istendiğinde, Hegel'in farklı devlet kavramları ile çalıştığını; kurumsal devlet ve mantıksal idenin kendini tarihte gerçekleştirmesi olarak devlet olmak üzere temel olarak iki boyutlu bir devlet tasavvurunun olduğunu söyleyebiliriz.³²⁶

Bu bağlamda, sivil toplum, hem tarihsel olarak ortaya çıkmış bir modern, burjuva toplumdur, hem de mantıksal idenin kendini kültür dünyasında gerçekleştirmesi bakımından ontolojik olarak, zorunlu bir diyalektik momenttir. Hegel'in temel olarak ortaya koymaya çalıştığı düşünce; tikelin ve genelin iradesinin iç içe geçtiği, bireyin haklarının ve özgürlüklerinin korunarak, toplumun örgütlenmesinin kurumsallaşmış bir hali olarak devlette, bireylerin nasıl özgürlüğünü gerçekleştireceği konusudur.

Taylor, geleneksel liberal düşüncede, kapsayıcı bir etik alan görüşünün kabul edilmediğini, çünkü bireyin kişisel çıkarının temel alındığını belirtir. Domenico Losurdo'ya göre: "Hegel'in diyalektiği sayesinde liberal toplumu çelişkili bir bütünlük olarak kavrayabiliriz."³²⁷ Yani, liberal toplumun tüm çelişkilerine bir bütün olarak bakabilmek, Hegel'in aklı, varlığın tüm çelişkili ve farklı durumlarını bir

³²⁶ Bu tez çalışmasında ikinci bölümünde açıklanmıştır.

³²⁷ Andreas Arndt ve Domenico Losurdo, "Neden Hala Hegel", **Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi**, Sayı:2, 2008, s. 11.

bütünsel olarak kavramakla ilişkilendirmiş olmasındandır. Bu aynı zamanda daha akla uygun bir toplum tasavvurunun ortaya konulabileceği anlamına gelir.

Bu bağlamda Sittlichkeit kuramı, akla uygun bir toplum tasarımı anlamına gelir. Bu nedenle, toplumun bir aradalığını kurabilmek için, günümüz problemlerine daha duyarlı yaklaşabilmemiz için bize yol gösterebilir.

Taylor, bu bir aradalığın, nesnel etik idenin bir açılımı olarak temellendirilemeyeceğini belirtir. Fakat Taylor, bir toplumun ortak değerlerini, kültürünü, geleneğini kapsayacak biçimde, yeni bir nesnel ahlaklılık alanının oluşturulabileceğini vurguladığı için önemlidir. Kişisel çıkarın temel alınması yerine, toplumsal dayanışmanın konulması, toplumdaki gelirin dengeli dağılması, yoksulluk probleminin ortadan kaldırılması, nesnel, ortak bir anlam dünyasında buluşabilmeyi gerektirir.

Hegel, ulus devletler arasında böylesi bir bütünleşmenin mümkün olmadığını ve ulus devletlerin tarihsel olarak ortadan kalkabileceğini belirtir.³²⁸ Bu bakımdan, ulus-devletler ortadan kalkarsa devletin yönetim biçimi olarak devamlılığını sağlayabilmesi, devleti oluşturan halkın örgütlülüğüne bağlıdır.

Ulus devlet, halklar arasında nesnel ortak bir zeminin kurulmasına izin vermiyorsa, bunu kuracak olan, halkların kendisi olduğu düşünülebilir. Bugün, günümüz toplumları arasındaki ilişkileri bu temelde düşünebilmek, halklar arasında barış ve huzur ortamını sağlayabilecek nesnel ilkeleri ve koşulları oluşturabilmemizi mümkün kılar.

O halde, sonuç olarak, bu bölümün en başında sorduğumuz iki soruya yanıt vermiş olduk. Bunlardan birincisi, Sittlichkeit kuramında, modern toplumda yaşanan problemler ortaya konulur ve Sittlichkeit, bu problemlere çözüm yolları üretebilmenin imkânını içinde barındırır. İkincisi, her bir toplumun kendi değerlerine içkin olan aynı zamanda başka toplumlarla ortak olarak paylaştığı değerler ve ilkeler temelinde, nesnel bir alan kurulabilmesi mümkündür. Hegel'in, Sittlichkeit kuramından çıkarabileceğimiz en temel sonuç: Devletler arasında Sittlichkeit mümkün değil, (biçimsel sözleşmeler mümkün, fakat çatışma durumunu engellemez)

³²⁸ Faruk Yalvaç, bunu şöyle ifade eder: “ Gerçekten de Hegel’in devletleri aşan bir Rechstaati benimseyebileceğine ilişkin hiçbir ipucu yoktur... Hegel’in tarih anlayışında ulusal tinleri temsil eden devletler yükselip yok olabilirler ancak devletin kendisi bir yönetim biçimi olarak varlığını sürdürecektir” (Faruk Yalvaç, **Hegel’in Uluslararası İlişkiler Kuramı**, s.s. 105-106).

fakat halklar arasında mümkündür ve ortak bir yaşamı yeniden tesis edecek politik örgütlenmeyi de halkların kendisi oluşturabilir.

SONUÇ

Genel olarak, Hegel felsefesinin merkezinde akıl kavramının olduğunu söyleyebiliriz. Akıl kavramı ise, Hegel'in diyalektik mantığının merkezindeki çelişki ve çatışki kavramları ile ilişkili olarak bütünsel olanı kavrayabilmek anlamına gelmektedir. Gerçek kavramı ise, Herbert Marcuse'nin *Us ve Devrim*'de tanımladığı gibi, verili olanın akla uygun hale getirilmesi olarak tanımlanabilir. O halde gerçek olan, tüm çelişki ve çatışkılarını bir bütün olarak kavrayabilmektir, aynı zamanda akılsal olan, anlamına gelir.

Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'ndeki temel amacının, tikel irade ile genel iradenin çatışmasına son verip, bunları uyumlu hale getirerek, verili olanın eleştirisinden hareketle, akla uygun bir toplumsal ve siyasi yapı ortaya koymak olduğu söylenebilir.

Hegel, nesnel ahlaklılık alanının son momentini olan devleti, verili olandaki akılsallığı ortaya çıkararak, felsefenin bir konusu olarak ele aldığını belirtmiştir. Bu bağlamda devleti bilimsel olarak incelemek, kendi içinde akılsal bir şey olarak kavrama ve betimleme girişimi anlamına gelir. Felsefe ise, artık yalnızca bilgelik sevgisi olarak tanımlanmaz, Hegel, *Hukuk Felsefesi*'nin "Önsöz"ünde, amacının, felsefeyi bilimsel olarak incelemek olduğunu belirtir. Felsefenin görevi, mevcut hakikati anlamak ve akılsal olarak temellendirmektir.

Bu bağlamda, çağını düşüncede kavramak, hakikati kavramsallaştırmak da felsefenin görevidir. Hegel, düşünce-varlık, özne-nesne, tikel-evrensel olan arasındaki ayrımı, diyalektik dolayım ile gidererek, varlığı ve varoluşu, bir bütün olarak ele almıştır ve bu nedenle düalist yaklaşımı aşmıştır. Hegel, böylece, var olanı tüm çelişki ve çatışkılarını ile bir bütün olarak değerlendirebildiği için, kavrama tarihsellik kazandırmaktadır.

O halde, çağını düşüncede kavramak, kavramı, tarihsel olarak değerlendirmek anlamına da gelir. Hegel'in nesnel ahlaklılık kuramında amacının; aile, sivil toplum ve devleti, tam da var olanın içsel bir eleştirisi ile akılsal olanın ortaya konulması ve tarihsel olarak değerlendirilmesi olduğunu söyleyebiliriz.

Bu eserinin Önsöz'ünde, olması gerekeni değil olanı değerlendirmek istediğini belirtir. Verili olanın içinde, olması gereken zaten mevcuttur. Hegel, sivil

toplum ve devlet arasında net bir ayrım yapar. Sivil toplum ve devleti birbirinden ayırt etmiştir fakat bu iki alan birbirinden kopuk değil, birbiri ile diyalektik olarak ilişkilidir. Hegel, sivil toplumda belirleyici olan tikel iradenin devlet alanında, genel ve tikel iradenin dolayimli bir bütünlüğünü sağlayarak, bu iki alan arasındaki kopukluğu gidermeye çalışmıştır.

Hegel, *Hukuk Felsefesi*'nde, nesnel tinin, kendini, mekânda ve zamanda açmıyarak, aile, sivil toplum ve devlet olmak üzere, üç diyalektik momentte gerçekleştirdiğini belirtir.

Hegel'den önce Locke'un *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*'de civil society ve political society arasında ayrım yaptığını belirtmek gerekir. Locke, böyle bir ayrım yapmıştır fakat zaman zaman bu iki kavramı birbirinin yerine de kullanmaktadır. Bu nedenle, felsefe tarihinde sivil toplum ve devlet arasında net bir ayrım yapan ilk düşünürün Hegel olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Bu tez çalışmasıyla amaçlanan, Hegel'in sivil toplum kuramının, felsefe tarihindeki yeri ve özgünlüğünü ortaya konularak, modern liberal toplumun bir eleştirisinin yapılması ve sivil toplumun mevcut sorunlarının potansiyel çözüm önerilerini, farklı bakış açılarından hareketle tartışılabilmesidir. Hegel, bireyin temel haklarının ve özgürlüklerinin korunarak, bir toplumda nasıl özgür olunabileceği sorusunun yanıtını aramaktadır. Sivil toplumda bireyler mülkiyet dolayımı ile karşılıklı olarak birbirleri tarafından tanınmayı talep ederler. Bu talep ile birlikte, ilkin bireyler arasında, daha sonra da toplum ve devlet arasında sözleşme yapma gereksinimi ortaya çıkar. Sözleşme yapılması, bu bakımdan mantıksal ve tarihsel olarak zorunludur.

Hegel'in sivil toplum kuramının temelinde, özel mülkiyet, ekonomik ilişkiler, bireyin kişisel çıkarı ve rekabet ilişkisi vardır. Mülkiyet, nesne veya şeyde bireyin iradesinin nesnelleştiği ilk an olması bakımından sivil toplum kuramının hem çıkış noktası hem de temelidir.

Liberal toplum kuramının temelinde de bireysel çıkar ve özel mülkiyet vardır. Charles Taylor, Hegel'in sivil toplum kuramında endüstri toplumunun veya liberal toplumun eleştirisi olduğunu belirtir. Bununla birlikte, sivil toplumdaki bireyler her ne kadar bencil çıkarlarını gerçekleştirirken bir diğer bireyi, yadsımış olsalar da, gereksinimleri dolayımı ile diğer bireylere bağımlıdırlar. Bu şu anlama gelir; Hegel

felsefesinde, toplumsal ve tarihsel olanın temeli, özneler-arasılık yaklaşımına dayanır.

Özne, ancak bir diğer özne dolayımı ile kendinin bilgisini edinip, öz-bilinçli olabilir. Dolayısı ile öznenin özgürlüğü, ancak diğer özne/özneler de özgür olduğunda mümkündür. Hegel'in sivil toplumun temelinde, karşılıklı tanıma ve tanınma ilişkisi dolayımı ile birbirlerini ve toplumu kuran özneler olması, onun, kendi döneminden önce yaşamış Adam Smith'in düşüncelerinden, ayna teorisinden, haberdar olduğu ve bu kuramdan etkilendiği söylenebilir. Adam Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda, öznelerin, birbirlerine ayna olarak kendilerini gerçekleştirdiklerini ve ancak bu ilişki temelinde, bir toplumu kurduklarını belirtir.

Öznenin özgürlüğünü elde edebilmesinin, değer yargılarının oluşmasının, bir başka deyişle ahlaki olarak da kendini gerçekleştirmesinin koşulu, diğer özne ile yansıl bir ilişki kurabilmesidir. Hegel, sivil toplumdaki birisi için başka herkes hiçbir şeydir derken, bireysel çıkarını temel alan bireylerin tam da bu sebepten ahlaki olarak kendilerini gerçekleştiremediklerini belirtir.

Sivil toplumun, ahlaken yozlaşmış, sefil bir toplum olarak tanımlanmasının nedeni, tikel iradenin genel olan ile dolayım kuramaması ve tikel olanın, genel olanda kendini gerçekleştirememesi vardır. Modern toplumda, bugün, insanın yaşam koşullarında iyileşme, üretimde artış, görülsün bile, Hegel'in belirttiği, gelirin dengesiz dağılımı ve toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizlik giderek derinleşmektedir. O halde, bugün hala sivil toplumdaki zenginliğe rağmen sefilliği yaşıyor, olanaklar mevcut olmasına rağmen nesnel ahlaktaki bozulmayı gideremiyor, birey ve toplumun diyalektik bütünlüğünü sağlayamıyoruz.

Bu nedenlerle, Hegel'in sivil toplum kuramı hala günceldir, çünkü onun felsefesi, her bakımdan eleştireldir. Hegel, *Hukuk Felsefesi*'nde, *Tarih Felsefesi*'nde, *Tinin Fenomenolojisi*'nde tinin nihai ereğinin özgürlük olduğunu belirtir. Bu, yalnızca tinin bir ereği değil, geniş anlamda insanın, tarihin, toplumun nihai ereğidir. Modern toplumda, özgürlüğümüzün nasıl bir politik yapı içinde mümkün olacağı, hala en temel arayışımızdır. Hegel, bunun ulus devletle mümkün olduğunu belirtir ama daha önce de açıklandığı gibi, bu tarihin sonundaki mutlak devlet tasavvuru değildir. Ulus devlet, tarihsel olarak oluşmuştur, fakat nihai ereğine ulaştığında, ortadan kalkabilir.

Ayrıca, sivil toplum kuramında belirtilen yoksullar yığını sorunu, toplumsal gelirin eşitsiz dağılımı, toplumun sınıflara bölünmesi nedeni toplumsal değerlerdeki bozulma ve yozlaşma ve son olarak da tüm bu problemlerde içkin olan yabancılaşma sorunu hala çözülebilmüş değildir. Hegel, bu sorunları, modern toplumu yıkıcı, bireyin toplum ile olan bütünlüğünü bozan sorunlar olarak belirler. Nesnel ahlaklılık kuramında, sivil toplumun bu sorunları kendi başına çözme yetisinde olmadığını belirtir.

Sivil toplumda belirleyici olan bireysellik ilkesidir. Bu nedenle, sivil toplum olumsuzlanarak aşılması gereken bir momenttir. Devlet, en üst diyalektik moment olarak sivil toplumdaki bölünmüş Sittlichkeit'ı yeniden bütün haline getirecek ve sivil toplumun problemlerini çözecek olan etik töz olarak tanımlanır.

Hegel, sivil toplum kuramında, Adam Smith, Adam Ferguson gibi, İskoç filozofların düşüncelerinden etkilenmiştir. Ayrıca, Fransız devriminin özgürlük düşüncesinden ve tarihsel okulun düşüncelerinden oldukça etkilenmiştir. Bununla birlikte, sözleşmecî gelenekten Hobbes, Locke ve Rousseau'nun kuramlarındaki, doğa durumu, özel mülkiyet, sivil toplum ve devlet gibi kavramları hem eleştirmiş hem de nesnel ahlaklılık kuramında bu kavramları kendi bakış açısına göre yeniden yorumlamıştır.

O halde, özet olarak şöyle söyleyebiliriz; Hegel'in genel olarak nesnel ahlaklılık, özel olarak da sivil toplum kuramı, kendi dönemine kadar ortaya konmuş sözleşmecî geleneğin ve tarihsel okulun hem bir eleştirisi hem de sentezidir.

Nesnel ahlaklılık kuramında Hegel, sivil toplumun tarihsel olarak oluştuğunu belirtmekle birlikte, sözleşmecî geleneğe itirazını ifade eder. Fakat *Hukuk Felsefesi*'nin "Soyut Hukuk" bölümünde, sözleşmecî kuramın, temelinde olan, özel mülkiyet, toplum sözleşmesi gibi temel kavramları değerlendirir. Nesnel hukuka geçmek ise, genelin iyisi ile bireyin iyisinin uyumunun sağlanması için mantıksal olarak zorunludur. Nesnel hukuk alanında vicdan yasası ve pozitif yasalar arasında uyum ve sentez sağlanır. Bununla birlikte Hegel'in bu sentezi, bir toplumun kendine özgü olan kültürü ve geleneği ile ilişkilendirdiğini unutmamak gerekir.

Hegel, tinin tarihsel olarak kendini gerçekleştirmesindeki zorunlu uğrak olarak "Soyut Hukuk" bölümünde sözleşmecî geleneğin temel düşüncelerine ve kavramlarına yer vermiştir. Ancak soyut hukukta, bireyin çıkarı ve kendi vicdanı

belirleyici olduğu için hukuk burada olumsaldır. Bu nedenle, hak kavramının kendisinden hareketle nesnel ahlaklılık alanına geçilerek öznel hukuk olumsuzlanır. Fakat diyalektik geçişteki önemli bir momenttir. Bu nedenle de nesnel ahlaklılık alanı, diyalektik bir sentezdir.

Bu tez çalışmasının ilk bölümünde, sivil toplum kuramından önce, soyut hukuk, özel mülkiyet, doğa durumu, sözleşme gibi temel kavramlar, sivil toplum kuramı değerlendirmesine temel olması amacıyla, ele alınmıştır. Bununla birlikte, sivil toplum kavramının felsefe tarihinde geçirdiği anlam dönüşümlerinin, Hegel felsefesi ile ilişki kurularak değerlendirilmesi, Hegel'in sözleşmecî ve liberal geleneğe olan temel eleştirilerini anlayabilmek açısından gerekli görünmektedir.

Sözleşmecî gelenekten Hobbes, Locke ve Rousseau'nun felsefî kuramlarında doğa durumundan sivil topluma geçiş neden gereklidir ve hangi koşullarda mümkündür açıklanmaya çalışılmıştır. Hobbes'un sivil toplum ve politik toplumu aynı anlamda kullandığını, Locke'un ise bu iki kavram arasında ayırım yaptığını ama birbirinin yerine de kullandığını söyleyebiliriz. Hobbes, doğa durumunda, herkesin özgür ve eşit olduğu, ama herkesin her şey üzerinde hakkının olması nedeni ile verili kaynaklara ulaşmada kısıtlılık yaşadığında savaş durumunun ortaya çıktığını belirtir. İnsanın en temel hakkı, yaşamını koruma ve bunun için gerekli araçları elde etmedir. İlk doğa yasası ise, sürdürülebilir durumlarda barışı korumaktır.

Hobbes, genel bilinen kanının aksine, insanı doğuştan bencil ve kötü bir varlık olarak tanımlamaz. Doğa durumunda, yukarıda sözü edilen, kaynak sıkıntısı nedeni ile savaş durumu çıkmaktadır. O halde, buradan çıkarabileceğimiz ilk sonuç: Hobbes'un *De Cive*'de, devletler arası ilişkide, insanı, insanın kurdu olarak, insanın insanla ilişkisinde ise, insanı, insanın Tanrı'sı olarak tanımlamasıdır. İkinci sonuç, herkesin her şey üzerindeki hakkından vazgeçip bazı haklarını *Leviathan*'a devrederek, barış durumuna geçmesinin temelinde yaşamını koruma isteği ve ölüm korkusu vardır.

O halde özet olarak, sivil toplum veya siyasal toplum, hukukun, adaletin olduğu, mülkiyetin ve yaşamın güvenliğinin sağlandığı, verili kaynak sıkıntısının çözüldüğü bir toplumdur. Hobbes, *De Cive*'de, insanların, aç-gözlü ve bencil bir şekilde verili kaynakları tüketme gibi bir durumu olmasaydı, belki de hiç savaşmak

zorunda kalmayacaklarını belirtir. Hobbes'un ölümsüz barış durumunun yaşanabileceğini ön gördüğünü söyleyebiliriz.

Hegel, biçimsel bir sözleşme ile kurulan sivil toplumu eleştirir. Sözleşme, tikel iradelerin belirleyici olması nedeni ile olumsuzlanabilir. Devletin hukuksal temeli ise olumsal değil, kavramından hareketle tanımlandığı için mantıksal olarak zorunludur.

Locke ise, doğa durumunu özgürlük ve eşitlik durumu olarak tanımlar fakat doğa durumu, savaş durumu değildir. Bireylerin, sivil topluma geçişi istemesi ise, doğa durumunda bireyler arasında aynı anda aynı şeyi istemekten kaynaklanan çatışma çıktığında, haklı ve haksız olana, karar verebilecek bağımsız bir yargıç olmaması nedeniyledir.

Locke'un kuramında, mülkiyet hakkı, yaşamını koruma hakkının doğrudan bir sonucudur. Locke'un *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*'de mülkiyeti, emek kavramı ile ilişkilendirmiş olması, oldukça önemlidir. Hegel'in, mülkiyeti, bireyin iradesinin nesnelleştiği ilk an olarak tanımlaması, mülkiyeti kendisi için dönüştürmüş olması, Locke'un da belirttiği gibi emek kavramı ile ilişkili olmasındandır. Devletin veya sivil toplumun temelinde özel mülkiyet vardır. Hegel'in, devletin özel mülkiyet temelinde, sözleşme ile kurulmayacağını belirtmesinin temelinde, devletin etik bir töz olarak kendinde amaç olmasından, başka şeyleri elde etmenin aracı olmamasından kaynaklanır.

Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*'nde doğa durumunu, sivil topluma geçmeden önceki bir çalışma varsayımı olarak ele alırken, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*'nda, insanı, kendini geliştirme yetisine sahip bir varlık olarak tanımlar ve bu yetinin ilerletilmesi ile birlikte, tarihsel olarak değerlendirilen bir doğa durumu sunulur. *Emile*'de ise, Rousseau, insanın kendini geliştirme yetisini emek kavramı ile ilişkilendirmiştir. El sanatları, araç-gereç yapımı, emek etkinliği olarak yorumlanabilir.

Rousseau'da politika ve ahlak birlikte ele alınmaktadır. Rousseau, devletin temeline, genel irade kavramını koyar. Herkesin gönüllü olarak bir araya gelerek sözleşme yapması ile kurulan bir devlet tasavvuru vardır. Hegel, Rousseau'nun genel irade kavramını, devletin temeli olarak belirlemesini oldukça önemli ve değerli bulur. Fakat burada sözleşme ile kurulan devlette, genel iradenin belirlediği yasalara

uyulup uyulmaması olumsaldır. Devletin temeli tikel iradelerin olumsal kararlarına dayanamaz.

Hegel tikel irade ile genel iradenin birbirleri yolu ile var oldukları bir devlet tasarlar. Fakat hem Rousseau hem de Hegel, devletin sadece pozitif yasalar ile toplumun bütünlüğünün tesis edilebileceğine inanmaz. Bu bakımdan Rousseau'nun politik toplum tanımlaması Hegel'in Sittlichkeit kuramı ile benzerlik gösterir. Rousseau, Hegel'den önce, sivil toplum ve devletin arasındaki kopukluğu gidermeye çalıştığını söyleyebiliriz.

O halde, sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Hegel'in *Hukuk Felsefesi* sözü geçen, sözleşmecî gelenekten filozofların felsefelerini hem eleştirisi hem de sentezidir. Hegel'in bugün neden hala güncel olduğu, sorusunu yeniden yanıtlayalım, Hegel felsefesi, bütünü ile eleştireldir ve Hegel'in nihai amacı, bir bütün olarak özgürlüğün sağlanmasıdır.

Hegel, Sittlichkeit kuramında, modern toplum ve modern devleti derinlemesine eleştirir. Taylor'un da belirttiği gibi, liberal toplumun farkları ortadan kaldıran, homojenleştirici eşitlik toplumundan, faydacı ahlaktan, birey ve toplumun bağlarının kopuk olduğu, insanın kendi emeğine ve topluma yabancılaştığı, modern üretim toplumunun sorunlarından nasıl bir çözümle kurtulabileceğimize dair Hegel, bize bir perspektif sunmaktadır.

Bununla birlikte, Hegel'in, nesnel tinin son momentini, ulus devlet olarak temellendirmesi ve devleti organik bir bütünlük olarak tasarlaması, Prusya Monarşisi'ni meşrulaştırdığı, ırkçılık yaptığı ve faşist bir felsefî kuram ortaya koyduğu gerekçesi ile haksız bir şekilde suçlanır. Domenico Losurdo'nun, *Neden Hala Hegel* isimli röportajda, Hegel'in neden güncel olduğuna dair verdiği cevap oldukça çarpıcı; Hegel'in öğretisi sadece faşizme karşı mücadele etmek için değil, aynı zamanda onu, anlamak için bile vazgeçilmezdir.³²⁹ Kojève, insanın temel etkinliği olarak onun çalışıp verili olanı dönüştürerek verili olandan hapsolmaktan kurtulması olduğunu belirtir. Bu Hegel'in insanın özünün özgürlüğünü

³²⁹ Arndt, Andreas ve Domenico Losurdo. "Neden Hala Hegel", çev. Doğan Göçmen, **Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi**, Sayı: 2, 2008, ss. 9-12, Ayrıca, Herbert Marcuse, *Us ve Devrim*'in Önsöz'ünde, zamanımızda Faşizmin doğuşu ile birlikte, Hegel felsefesinin, bununla mücadelede, yeniden yorumlanması gerektiğini belirtir. Marcuse, sözü geçen eserinde, oldukça güçlü bir biçimde, Hegel'in temel kavramlarının, neden faşizmin bakış açısından yorumlanamayacağını ortaya koyar. Herbert Marcuse, *Us ve Devrim*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 7-8.

gerçekleřtirmek olduđu dűřüncesi ile de birleřince, neden Hegel'in fařist olmadıđını biraz daha ačíklamıř oluruz.

Hegel'in devletin organik bűtűnlűđűnden anladıđı, devletin toplumla i içe geçmiř, sıkı ۆrgűtlűlűđűdűr. Ulus-devlet ise, belli bir ırkın veya etnisitenin egemen olduđu bir devlet deđil, bunu, Hegel, *Hukuk Felsefesi*'nde belirtir, bir ulusun tini (Volksgeist), o topluma ۆzgű kűltűr dűnyası, bir toplumun bir aradalıđını sađlayan, geleneđi, deđerleri, normları olarak yorumlanabilir.

Hegel, ulus devletin kendi içinde tikel irade ve genel irade arasındaki uyumu, bűtűnlűđű sađladıđı için, ۆzgűrlűk alanı olarak tanımlar. Bununla birlikte, devletler arası alanda, diyalektik bir bűtűnlűk, kalıcı bir barıř tesis etmenin műmkűn olmadıđına iřaret eder. Nedeni ise, her bir ulus devletin tikel olarak var olması ve diđerinden bađımsızlıđıdır.

Hegel, bu ikilemin oldukça farkındadır, ulus devletin, mutlak olarak kalıcı olmadıđını, tarihsel olarak oluřtuđunu ve ortadan kalkabileceđine iřaret eder. Fakat bir toplumun ۆrgűtlűlűđű olarak devlet, ortadan kalkmaz varlıđını sűrdűrűr. O halde, politik biçim deđiřebilir. Modern toplumların ۆnűnde ulus devlet, farklı halklar ve kűltűrler arasında tikel olan ile genel olanın diyalektik nesnel bűtűnlűđűnű kurmak için engeldir. Bununla birlikte, daha ۆnce de belirtildiđi gibi, farklı halklar, kűltűrler arasında, tikelde genelin olduđu, yeni bir Sittlichkeit kurulabilir. Sivil toplumun ۆtesinde, halkın kendi ۆrgűtlűlűđűnden oluřan yeni bir politik yapının nasıl tesis edebileceđini Hegel'den hareketle yeniden dűřűnebiliriz.

KAYNAKÇA

Arndt, Andreas ve Domenico Losurdo. “Neden Hala Hegel”, çev. Doğan Göçmen, **Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi**, Sayı: 2, 2008, ss. 13-42.

Ateşoğlu, Güçlü. “Hegel’in Erken Dönem Siyaset Felsefesinden Kesit”, **Alman İdealizmi II: Hegel**, ed. Güçlü Ateşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, ss. 26-37.

Avineri, Shlomo. **Hegel’s Theory of Modern State**, Cambridge University Press, Cambridge, 1972.

Bobbio, Norberto. “Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı”, çev. Mehmet Küçük, **Sivil Toplum ve Devlet: Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar**, der. John Keane, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul, 1993, ss. 91-119.

Bozkurt, Nejat. **Hegel**, Say Yayınları, Ankara, 2011.

Bumin, Tülin. **Hegel: Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Bumin, Tülin. **Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

Cohen Jean L. ve Andrew Arato, **Sivil Toplum ve Siyasal Teori**, Ed. A. Argun Akdoğan, Efil Yayıncılık, Ankara, 2013.

Ferguson, Adam. **An Essay on The History of Modern State**, Ed. Fania Oz-Salzberger, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

Fraser, Ian. **Hegel ve Marks İhtiyaç Kavramı**, çev. Beyza Sumer Aydaş, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010.

Gert, Bernard. **Hobbes**, Polity Press, USA, 2010.

Göçmen, Doğan. “Özne Felsefesinde İki Dönüm Noktası”, **Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi**, Sayı: 3, 2008, ss. 43-77.

Göçmen, Doğan. “Hegel’in Felsefe Kavramı Üzerine Kısa Bir Deneme”, **Modern Felsefe: Tarihsel Anlamı, Güncel Mirası, Adam Smith, Hegel ve Marx**, Vivo Yayınevi, İstanbul, 2015. ss. 162-175.

Göçmen, Doğan. “Hegel ve Aydınlanmacılık, Tinin Fenomenolojisi Üzerine Bir Deneme, **Modern Felsefe: Tarihsel Anlamı, Güncel Mirası, Adam Smith, Hegel ve Marx**, Vivo Yayınevi, İstanbul, 2015. ss. 176-194.

Gönenç, Ayşenur Akpınar. **Sivil toplum: Düşünsel Temelleri ve Türkiye Perspektifi**, Altkitap Yayınları, Ankara, 2001.

Gunn, Richard. “Hegel’in Tinin Fenomenolojisi’nde Tarihin Başlangıcı ve Sonu”, çev. Ömer Şirin, **Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi**, Sayı: 2, İstanbul, 2008, ss. 162-186.

Hartmann, Klaus. “Hegel’in Hukuk Felsefesinin Yeni Bir Sistematik Okumasına Doğru”, çev. Hamdi Bravo, **Alman İdealizmi II: Hegel**, Ed. Güçlü Ateşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, ss. 359-391.

Hegel, G. W. F. **Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I: Mantık Bilimi**, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 2010.

Hegel, G. W. F. **Hukuk Felsefesi’nin Prensipleri**, çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1991.

Hegel, G. W. F. **Philosophy of Right**, İng. çev. S. W. Dyde, Batoche Books Kitchener, Canada, 2001, ss. 160-170.

Hegel, G. W. F. **Tüze Felsefesi**, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 2006.

Hegel, G. W. F. **Tarih Felsefesi**, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 2010.

Hegel, G. W. F. **Tarihte Akıl**, çev. Önay Sözer, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1995.

Hegel, G. W. F. **Tinin GörüngüBilimi**, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 2011.

Henrich, Dieter. **Between Kant and Hegel, Lectures on German Idealism**, Ed. David S. Pacini, Harvard University Press, London, 2008, pp. 299-331.

Hobbes, Thomas. **Leviathan**, çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Hobbes, Thomas. **Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri**, çev. Deniz Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 2007.

Hünler, Solmaz Zelyut, **Dört Adalı: Hobbes, Locke, Berkley, Hume**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2003.

Hyppolite, Jean. **Marx ve Hegel Üzerine Çalışmalar**, çev. Doğan Barış Kılınç, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.

Keane, John. “Despotizm ve Demokrasi”, çev. Levent Köker, **Sivil Toplum ve Devlet: Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar**, Der. John Keane, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul, 1993, ss. 47-91.

Kervègan, Jean-François. **Hegel ve Hegelcilik**, çev. İsmail Yerguz, Dost Yayınları, Ankara, 2011.

Kojève, Alexandre, **Hegel Felsefesine Giriş**, çev. Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.

Lenin, Vilademir İliç. **Karl Marx: Marksizmin Bir Açıklaması ve Kısa Bir Biyografik Özeti**, çev. Vahap Erdoğan, Sol Yayınları, Ankara, 1990.

Locke, John. **İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme**, çev. Vehbi Hacı Kadiroğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2004.

Locke, John. **Hükümet Üzerine İkinci İnceleme**, çev. Fahri Bakırcı, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004.

Losurdo, Domenico, “Ahlaki Gerilim ve Politikanın Önceliği”, çev. Doğan Barış Kılınç, **Alman İdealizmi II: Hegel**, ed. Güçlü Ateşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, ss. 457-485.

Marcuse, Herbert. **Us ve Devrim**, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 2013.

Marx, Karl ve Friedrich Engels. **Alman İdeolojisi**, çev. Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2013.

Marx, Karl. **1844 El Yazmaları**, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1976.

Marx, Karl. Hegel’in **Hukuk Felsefesinin Eleştirisi**, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 2009.

Marx, Karl. **Yahudi Sorunu**, çev. Sol Yayınları Kurulu, Başkan Muzaffer İlhan Erdost, Ankara, 2009.

Müftüoğlu, Aydın. “Ayrımcılığın Felsefi Olarak Temellendirilmesine Çağdaş Bir Örnek: Taylor’un Felsefi Antropolojisi”, **III. Uluslararası Felsefe Konferansı**, 2005, ss. 212-223.

Müftüoğlu, Aydın. “Kültürcü Liberalizmin Anti-Liberalizmi, **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı:96, 2003, ss. 166-183.

Pinkard, Terry. **Hegel**, çev. Mehmet Barış Albayrak, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2012.

Rousseau, Jean-Jacques. **Èmile ya da Eğitim Üzerine**, çev. Yaşar Avunç, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Rousseau, Jean-Jacques. **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, çev. Rasih Nuri İleri, Say Yayınları, İstanbul, 2010.

Rousseau, Jean-Jacques. **Toplum Sözleşmesi**, çev. Vedat Günyol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Sabine, George H. **A History of Political Theory**, Cambridge University Press, Cambridge, 1961.

Savran, Gülnur Acar. **Sivil Toplum ve Ötesi**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013.

Taylor, Charles. **Hegel**, Cambridge University Press, USA, 1975.

Taylor, Charles. **Hegel and Modern Society**, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.

Verlag, Felix Meiner. **Wörterbuch der Philosophischen Begriffe**, çev. Doğan Göçmen, Ed. Arnim Regenbogen, Philosophische Bibliothek, Hamburg, 1998, pp. 607-608.

Waszek, Norbert. **The Scottish Enlightenment and Hegel's Account of Civil Society**, Kluwer Academic Publishers, USA, 1988.

Wood, Allen W. "Hegel ve Marksizim", çev. Bora Erdağı ve Mehmet Evren Dinçer, **Alman İdealizmi II: Hegel**, ed. Güçlü Ateşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, ss.392-424.

Wood, Allen W. **Hegel's Ethical Thought**, Cambridge University Press, USA, 1990.

Yalvaç, Faruk. **Hegel'in Uluslararası İlişkiler Kuramı: Dünya Tini, Devlet ve Savaş**, Phoenix Yayınları, Ankara, 2008.